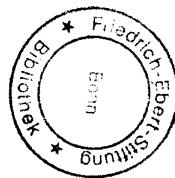

CIVILIZÁCIÓ AZ EZREDFORDULÓN

Seregélyes, 1997. április 4–6.

Budapest, 1997

A 98 - 08307

Kiadja: a Friedrich Ebert Alapítvány

A sorozat szerkesztői: Dalos Rinnma
Kiss Endre

Készült a FER-Co. Kft. közreműködésével.
1997/1021.

Tartalom

Horváth Jenő Köszöntő	5
Kiss J. László A nemzetközi „rend” változásai és a nemzetközi rendszer modernizációja	7
Rostoványi Zsolt Civilizáció(k), civilizációs elméletek és a posztmodern világrend(etlenség)	29
Kiss Endre Partikuláris politikatudományi deskripció vagy a jelen elmélete?	49
Molnár László Túl a modernségen? Megjegyzések a civilizáció-kultúra fogalompár jelentésének újragondolásához	65
Pethő Bertalan Néhány módszertani megjegyzés a civilizátum kérdéshez	75
Szántó Borisz Hozzászólás a „Mai civilizációs elméletek” témakörhöz	83
Földes György Vita a civilizációról – vita a rendszerről	91
G. Márkus György A kulturális törésvonalak dominanciája a magyar pártrendszer és a globalizációs kihívás	97
Csányi Vilmos Élet a megapopulációban	109
Tamás Pál A tényér szélén	117
Szekfű András Tömegkommunikáció – elektronikus kommunikáció	129
Heiszler Vilmos hozzászólása	135

Hölgyeim és uraim, kedves barátaim,

szeretettel köszöntök minden résztvevőt. A „Civilizáció az ezredfordulón” címmel szervezett konferenciánkat megnyitom.

Először is köszönöm a Friedrich Ebert Alapítvány vezetőségének, személy szerint Peter Thelen úrnak, hogy az alapítvány nagyvonalú támogatásával immár harmadszor találkozhatunk hasonló körben. A köszönetek sorát folytatva, köszönetet mondok Kiss Endre barátunknak, aki szülőatyja, inspirátora, fáradhatatlan fenntartója a rendezvénysorozatnak. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban Dalos Rimmának, a Friedrich Ebert Alapítvány tudományos munkatársának, rendezvényünk háziasszonyának tartozunk a legnagyobb köszönettel, aki Kiss Endrével kitalálta tanácskozásunk témáját, kialakította a programját, megszervezte ezt a konferenciát; meghívott, egybegyűjtött bennünket; s a rendezvény színhelyéül kiválasztotta ezt a szép és kényelmes seregélyesi Zichy-kastélyt. Ez a napfényes, méltóságot és komolyságot árasztó klasszicista díszterem bizonyára hozzájárul gondolataink szárnyalásához, megformálásukban a rendezettségre és világosságra törekvésre ösztönöz, a konferencia vitaszakaszaiban a magunk és a mások idejével való gazdálkodás követelményének betartására figyelmeztet.

Mint említettem, immár harmadszor találkozunk a Friedrich Ebert Alapítvány szervezésében a maihoz hasonló kerekasztal-beszélgetésen – huszanharmadikán – filozófusok, politológusok, szociológusok, közgazdászok, esztéták, történészek; az egyetemekről, a kutatóintézetekből, és természetesen az érdeklődők – most, mint látom – elsősorban egyetemi hallgatók.

Hadd emlékeztessék az előzményekre. Az első konferenciát Pécsen tartottuk még 1994 novemberében. Akkor Franz Mehring munkásságának felidézése, a német szociáldemokrácia és Németország történetében elfoglalt helyének keresése és értékelése volt a témánk. Emlékezetes maradt számomra, hogy a referensek (elsősorban Kiss Endre, G. Márkus György) és a vita résztvevői milyen sok nézőpontból elemezték ezt az első pillantásra porosnak tűnő témát. Különösen emlékezetes Ormos Mária történésznek az eszmecsereben vállalt jelentős szerepe.

Második összejövetelünket tavaly tavasszal tartottuk Debrecenben „Monetarizmus: múlt és jelen. Deviancia vagy normalitás” címmel. A kerekasztal főszereplői – a téma jellegéből adódóan is – a közgazdászok voltak (Bródy András, Szamuely László, Pete Péter és mások), mellettük azonban történészek (Orosz István, Romsics Ignác) filozófusok és politológusok (Földes György, Hülvély István) is nagymértékben hozzájárultak a konfe-

renciasorozatra kezdettől fogva jellemző multidiszciplináris megközelítési elemzéshez és értékeléshez. A debreceni konferencia előadásainak és hozzászólásainak rövidített változatát nyomtatásban is kiadta a Friedrich Ebert Alapítvány (*Monetarizmus: múlt és jelen. Deviancia vagy normalitás*. Budapest, 1997.)

Mostani találkozóinkra kialakult a tudós résztvevők „törzsgárdája”, akik valamelyik vagy mindegyik korábbi konferenciánk munkájában is részt váltak, kialakult a tanácskozás „rituáléja” is, amelynek alapján tanácskozássunkat talán a tudományos kerekasztal, a kötetlen műhelybeszélgetés műfajába lehet sorolni: vagyis nem hosszú, ünnepélyes referátumok követik egymást, hanem rövid – természetesen okos és tartalmas – referátumok, vagy inkább vitaindítók, majd azokhoz kapcsolódva következnek a kérdések, aztán rövid hozzászólások, végül ismét a referensek kapnak szót.

A konferencia címében jelzett fő témát tanácskozásunk során több blokkban tárgyaljuk meg. Elsőként a mai civilizációs elméleteket tekintjük át és vitatjuk meg Rostoványi Zsolt közgazdász-politológus, Kiss Endre filozófus, Földes György történész-politikus és Pethő Bertalan pszichiáter-filozófus vitaindítója alapján. A második témakör a „Civilizáció és világrend” címet kapta, amelynek referensei: Kiss J. László politológus, Csányi Vilmos etológus, Sós Vilmos filozófus és Szekfü András médiaszakértő. A harmadik témakörben a civilizáció és a politikai kultúra problémáiról beszélünk; a vitaindítókat Závecz Tibor szociológus, Tamás Pál szociológus-politológus és G. Márkus György politológus tartják.

Mindannyiunk számára nyilvánvaló, hogy tanácskozásunkon nem tudunk majd végleges válaszokat adni civilizációk mai és az ezredfordulóra várható problémáira, egymás mellett élésük és egymással való viszonyuk gondjaira és perspektíváira. Ám úgy gondolom, hogy az előző konferenciáinkon kialakított sokoldalú megközelítéssel legalább számba tudjuk venni és meg tudjuk vizsgálni a problémákat, képesek leszünk legalább áttekinteni azokat. Eredményes munkát kívánok mindannyiunknak!

Kiss J. László

A nemzetközi „rend” változásai és a nemzetközi rendszer modernizációja

„Új világrend” és a hidegháború vége

A nemzetközi rendszer komplexitását oly „sikeresen” leegyszerűsítő kelet–nyugati konfliktus megszűnése után a nemzetközi rend kérdésében két egymással ellentétes várakozás különösen jól megfigyelhető volt. A nemzetközi kapcsolatok realista táborában olyan „hiperrealistának” számító teoretikus, mint John Mearsheimer, a hidegháborús európai rend összeomlásában a háborúk és válságok, a káosz valószínűségének a növekedését és a bizonytalanul „jövőbe való visszatérést” látta, amely sokkal inkább aggodalomra, mint ünneplésre ad okot.¹ Míg Mearsheimer a neorealizmus klasszikusának számító Kenneth Waltztnak „a bipolaritásról mint a szokatlan stabilitás világáról” szóló tételéhez² tért vissza és a kölcsönös nukleáris elrettentésben mint „fegyvelmező tényezőben” az erőszakról való lemondás intézményesülését, a stabilitásnak, a nagyhatalmak közötti háborúk elkerülhetőségének döntő forrását látta, ellenben a neoliberális iskola képviselői éppenséggel arra figyelmeztettek, hogy a hidegháború nem volt sem stabil, sem békés. A hidegháború stabilitása apolitikus természetű volt, mert elsődlegesen a nukleáris elrettentésen, az öngyilkos nukleáris háborútól való kölcsönös félelmen nyugodott. Ezenfelül nem olyan stabilitás volt, amely legitim, azaz a közösen elfogadott értékeket és átfogó magatartási szabályokat magában foglaló nemzetközi rendben alapult volna.³ A hidegháború lezárulása a neoliberális iskola számára éppen a „közös értékek” elterjedésével volt azonos, s mint ilyen, jó okot szolgáltatott az ünneplésre, mivel ez tényleges esélyt ígért nem csupán a hagyományos nagyhatalmi politika nemzetközi „rendjének” a túlhaladására, hanem a nemzetközi intézmények növekvő szerepére alapozható „világrend”, a nemzetközi rendszer új, globális irányításának a megteremtése számára. Sőt, a neoliberális iskola, a neoliberális institucionalizmus hívei a hidegháborút oly pontosan magyarázni képes realizmussal szemben, a nemzetközi rendszer mélyreható átalakulását saját elméletük sikerének tekintették.⁴

Az ENSZ égisze alatt az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek kollektív fellépése a Kuvait ellen agressziót elkövető Irak ellen, valamint G. Bush amerikai elnöknek az ENSZ közgyűlésén 1990. október 1-jén az „új világrendről” tartott beszéde aktuális és gyakorlati értelmet is kölcsönözött

a „rend” értelmezése körüli vitának. Bush az „új világrendről” tartott beszédnek középpontjában a demokratikus kormányzati formák elterjedését, a liberális világgazdaság kialakulását és nem kevésbé a megreformálandó ENSZ központi szerepét állította.

A hidegháború utáni helyzetben a „világrend” pontosan nem definiált fogalma sok vonatkozásban azonosává vált azokkal az intézkedésekkel, melyek az ENSZ mandátuma alapján a béke fenntartására és kiterjesztésére, a háború megakadályozására, a preventív diplomáciára, valamint Afrikában vagy éppen Boszniában a „humanitárius” vagy „kooperatív intervencionizmus” gyakorlatára irányultak. Az „új világrend” a hatalmi realizmusnak azokkal megfontolásaival is összekapcsolódott, hogy a nemzetközi közönségnek bizonyos esetekben túl kell lépnie az egyszerű meggyőzőszen a „globális ellenérőszak” által kálmaszásának az irányában, annál inkább, mivel a nemzetközi rendszer működésében a hidegháború után is a „nemzeti érdek” és a „hatalmi egyensúly”, valamint az agresszor „megbüntetése”, vagy adott esetben a „jutalmazás” elve lehet a meghatározó.

Am a „törvény és a rend” helyreállítása érdekében a „kollektív erőszaknak” az Egyesült Államok vezette koalíció keretében történő alkalmazása nem annyira az „új világrend” megszületését, mint inkább az arról folyó vita fellángolását jelentette. Ha a Perzsa-öbölben kialakult válság irányításában és a háborús koalíció létrehozásában a Bush-adminisztráció elszántsága és diplomáciai ügyessége nem is volt vitatható, ám az ellenzők a „kooperatív intervencionizmus” politikájának a nem szándékolt, kiszámíthatatlan következményeire, az Egyesült Államoknak és szövetségeseinek korlátozott erőforrásaira, a közöttük meglévő érdekelletetésekre, nem ritkán az ingatlagnak tűnő jogi alapokra, a nemzetközi jogról és igazságosságról alkotott különböző vélekedésekre hívták fel a figyelmet.²

A „kinek és mire van joga?” vitától kérdés mellett az ellenzők egy része az Egyesült Államok vezette beavatkozásban annak a régi típusú hatalmpolitika gyakorlatának visszatérését látta, amely szerintük nem különbözt a korábbi XIV. Lajos, Napóleon- vagy éppen a Hitler-ellenes koalíciók gyakorlatától. A történeszek a középkori visszanyúlóan azokra a tapasztalatokra mutattak rá, melyek a nemzetközi jog vagy bizonyos magatartási normák külső rákényszerítésének és a béke megőrzésének, valamint az „új rend” létrehozásának a kudarcaiból származtak. A „kooperatív intervenció” politika kritikusai abból indulnak ki, hogy az „új világrend” a valóságban akkor alakulhat ki, ha a nemzetközi rendszer tagjainak az a „kritikus tömege” létrejön, amely a jólét és biztonság érdekében képes elvetni a hagyományos hatalmpolitika módszereit. Ugyan a kritikusok az „elretentés” és a „kényszerítés” gyakorlatát a folyamat egy bizonyos pontján maguk is elengedhetetlennek tartják, de álláspontjuk szerint ezeknek a szerepe mindig csak alárendelt, kiegészítő jellegű lehet, mert ha az „erő” szabaddá is teheti az

utat a pozitív változásokhoz, ám az nem magukat a változásokat hozza létre. Az „új világrend” építésében a „kényszerítő erők” szerepének elulázása elhomályosíthatja a mögötte lévő kreatív erőket, a politikai-kulturális, kollektív tanulásnak azt a folyamatát, amely Japán és Németország demokratikus „világkereskedelmi” államává válásában éppúgy megfigyelhető volt, mint az Egyesült Államok vietnami és a Szovjetunió afganisztáni és közép-európai kivonulásában.³

Nem kérdéses, hogy a hidegháború után az „új világrendről” folyó vita a nemzetközi politika elméletének és a nemzetközi rendszer felgyorsult átalakulási folyamatainak szinte valamennyi kérdését érinti. Értekezésünkben egyfelől a nemzetközi „rend” politikaelméleti értelmezésének, másfelől a nemzetközi rendszer modernizálódásának a vesztfáliai és „poszt-vesztfáliai” paradigma néhány szempontjára hívjuk fel a figyelmet.

A nemzetközi „rendszer” és „rend” fogalmai

Ha a „rend” természetéről beszélünk a világpolitikában, aligha kerülhetjük meg Hedley Bullnak az „anarchikus társadalomról” 1977-ben írt és még ma is alapvető referenciának számító klasszikus művét.⁴ Bull szerint célszerű a „nemzetközi rendszer” és a „nemzetközi társadalom” értelmezésének különbségéből kiindulni. Szerinte a „nemzetközi rendszerrel” („államok rendszeréről”) akkor beszélhetünk, amikor két vagy több állam között elégséges kapcsolat van és azok elégséges hatással vannak egymás döntéseire, ahhoz, hogy úgy viselkedjenek – legalábbis valamilyen mértékben – mint az egész részei.⁵ Természetesen két vagy három állam anélkül is létezhet, hogy ebben az értelemben nemzetközi rendszert alkotnának. A Kolumbusz előtti Amerika független politikai közösségei pl. nem alkotak nemzetközi rendszert azokkal az államokkal, melyek Európában léteztek. Nemzetközi rendszer vagy az államok rendszere csak akkor jön létre, ha az államok egymással rendszeres kapcsolatban állnak, és elégséges kapcsolat van közöttük ahhoz, hogy egymás magatartását számításaikban szűkegszerű tényezőnek tekinték.⁶ A hidegháború után, a globalizálódás, a nemzetköziesedés, a transznacionalizálódás korában nyilvánvalóan a nemzetközi rendszer kialakulása olyan mértékben kiterjedt vált, mint eddig soha az emberiség történelmében.

A „nemzetközi társadalom” („államok társadalm”) Bull szerint akkor keletkezik, amikor az államok egy csoportja bizonyos közös érdekek és értékek tudatában egy társadalomnak alkotnak, abban az értelemben, hogy egymáshoz fűződő kapcsolataikban abból indulnak ki, hogy magatartásuk a szabályok egy közös csoportjához van kötve, közös intézményekben vesznek részt, közös kultúrájuk vagy civilizációjuk van. Tiszteletben tartják egy-

más igényét a függetlenségre, betartják a megkötött szerződéseket, és az erő gyakorlatában bizonyos korlátoknak veti alá magukat.¹⁰ A görög, a hellén, a 17. századi vesztfáliai és a bécsi kongresszus Európája ilyen „nemzetközi társadalom” volt. A hidegháború után jogilag vetődhet fel a kérdés, hogy a nagy ideológiai és hatalompolitikai „vállalás-polgárháború” után a nemzetközi rendszer mennyiben tekinthető már valódi nemzetközi társadalomnak. Mindebből következik, hogy a nemzetközi társadalom előfeltételezi a nemzetközi rendszert, ám a nemzetközi rendszer létezhet átfogó nemzetközi társadalom nélkül. Két vagy több állam lehet kapcsolatban egymással és viselkedhetnek úgy, hogy számításaikba egymást szükségszerű tényezőnek tekintik, anélkül, hogy közös értékek és érdekek tudatában lennének és közös intézményekben együttműködnének.¹¹

A 17. század közepétől, az államok szuverenitását és egyenlőségét alapuló modern európai államrendszer megszilárdulása óta minden nemzetközi rendszerben a fő rivalisok között versengés volt, ám a nemzetközi rendszer működése megkövetelte, hogy a versengés a „rend minimumával” összeegyeztethető legyen. A „rend” a formális és informális szabályok olyan „mennyiségét” jelenti, amely a biztonságot és a stabilitás minimumát, s ezzel a nemzetközi rendszer működőképességét lehetővé teszi.¹² H. Bull a nemzetközi rendet olyan cselekvési mintának tekinti, amely képes a nemzetközi társadalom olyan alapvető céljait biztosítani, mint a nemzetközi rendszernek és a társadalomnak a fennmaradása, az egyes államok függetlenségének és külső szuverenitásának, továbbá a nemzetközi társadalom tagjai között a nemzetközi béke fenntartása, s nem utolsósorban minden társadalmi élet közös céljaként az erőszak korlátozása, valamint az igazságosság és a nagyon biztonság.¹³

Mindebből az is következik, hogy – Bull gondolatmenetét értelmezve – beszélhetünk a szuverén államoknak, az anarchikus nemzetközi rendszernek a „rendjéről”, amelyben nincsen központi erőszak-monopóliummal rendelkező „kormány”, ám beszélhetünk a nemzetközi társadalom rendjéről is, amelyben az anarchia, a „szabályozott anarchia” feltételei mellett növekszik a nemzetközi szervezetek és a nemzetközi jog „szabályainak” szerepe. A „nemzetközi rend” felfogása Bull sajátosan realista megközelítésében elsődlegesen nem a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek növekvő szerepével függ össze, a „rend” azoktól – így a Népszövetségtől és az ENSZ-től – függetlenül a nemzetközi jog státuszával nem rendelkező szabályok értelmében létezik. Következésképp a „nemzetközi rend” a világpolitikában bármennyire is a kívánatos, elérendő cél benyomását kelti, és a múlt bármennyire is inkább a „rend hiánya” történetének tűnik, mégis a „rend” létező, a nemzetközi kapcsolatok történetének a része, a nemzetközi rendszer működőképességének bizonyítéka.¹⁴

A rend kérdését – a neorealista iskola más képviselői – az állammal, az

államot a háborúk jelenségével hozzák összefüggésbe. Robert Gilpin a nemzetközi rend történelmének kérdését az olyan nagyszabású, ún. hegemon háborúkkal, mint a napóleoni, vagy a 20. század két világháborújával hozza kapcsolatba.¹⁵ Az ilyen hegemon háborúkat követően a győztes nagyhatalmak a „rend” új szabályaiban állapodnak meg, s arról hoznak döntést, hogy ki, ill. kik irányítják a nemzetközi rendszert, milyen eszközök, értékek tekinthetők uralkodónak. A hegemon háború kialakulása a hatalom újraelosztásával és a nemzetközi rendszer fenntartási költségeinek a növekedésével függ össze. A hagyományosan uralkodó államnak a nemzetközi rendszer fenntartásához szükséges költségei pénzügyi hatalmához képest jelentős mértékben növekedhetnek, míg a felemelkedő állam költségei a nemzetközi rendszer megváltoztatásával csökkenhetnek. A hegemonia költségeinek a csökkentésére és az egyensúly helyreállítására adott válaszok a történelmi példák tanúsága szerint ugyan pótlólagos adókkal, a létező erőforrások hatékonyabb kihasználásával, a politikai és gazdasági intézmények „megfitalításával” és innovációkkal megvalósíthatók, ám azok hiányában vagy azok kudarc esetén a hanyatló hatalomnak nem maradhat más hátra, mint megelőző háború indítása, nem is annyira nyereségének maximalizálására, mint inkább veszteségeinek a minimalizálására. Gilpin elméletét jól lehet alkalmazni számos történelmi példára, így a Szovjetunió hanyatlásának értelmezéséhez. Nem kétséges, hogy stratégiai egyenjogúságot, a valódi világhatalmi szerepet biztosító nukleáris fegyverkezési verseny egyúttal Moszkva birodalmának fenntartási költségei növelésének, s ezzel gyengítésének is az eszköze volt. Mindazonáltal a hidegháborús nemzetközi rendszer összeomlása Gilpin tézisével szemben hegemon háború nélkül zajlott le, így elmélete a nemzetközi rendszer 1989 után végbement fejlődésének magyarázatára csak korlátozottan alkalmazható.

A nemzetközi kapcsolatok realista felfogásának egy további sajátossága, hogy a „rend” és a „szabadság”, a rend állandó követelménye és a legitimitás, ill. igazságosság elvei egymással időről időre feszültségi viszonyba kerültek egymással. A „rend” értéktelen megközelítése szempontjából elsődlegesen nem a rend „legitimítása”, általános elfogadottsága vagy „igazságossága”, hanem annak működőképessége a meghatározó, jöhet ez nem jelenthet Napóleon, Hitler és mások által létrehozott „rendek” bármilyen elfogadását, hisz ezek éppen a hegemonia alapján a nemzetközi rend „szabályainak” az elutasításán alapultak. A bécsi kongresszus után a nemzetközi rend, nevezetesen a hatalmi egyensúly status quojának a fenntartásán és a legitimitás elvén nyugvó „nagyhatalmi egyetértés” rendszere ugyan nem volt igazságosnak nevezhető, ám működőképessége szempontjából még az 1970-es évek nagyhatalmi déntéje-ja idején is H. Kissinger számára egyfajta mintául szolgálhatott. A hidegháború intézményesülésével kibontakozott nemzetközi rendszer nem volt legitimnek nevezhető, hisz a fő-

szereplők nem az „egy”, hanem éppenséggel a „két világ” elvéből és gyakorlatából indultak ki. A hidegháborús nemzetközi rend működőképességét, formális és informális „szabályainak” létezését mégsem vonhatjuk kétségbe, akkor sem, ha ezek a „szabályok” – mint a nukleáris háború elkerülése, a befolyási szférák tisztelgetben tartása, a kooperatív fegyverkezési verseny kiépítése stb. inkább negatív, mint pozitív természetűek voltak, s annak ára a kis népek szabadságának és függetlenségének az elvesztése volt. Ugyanakkor aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a „durva” hidegháború többek között túlélés, a nukleáris holocaust elkerülése érdekében olyan kooperatív, „szabályozott” konfliktussá alakult át, amely egyes részterületeken már a nemzetközi társadalom jellegét viselte magán, sőt olyan intézményre, mint az EBEÉ a hidegháború után is nemzetközi szervezetként (EBESZ) képes volt fennmaradni, és az alakulóban lévő, új nemzetközi rend részévé válni.

Hegemonia és nemzetközi rend

Míg a francia hegemonia és a forradalmak megakadályozására létrehozott bécsi kongresszusi rend a nagyhatalmak meghatározott intézményeinek, döntéshozatali szabályainak, kényszerítő képességeiknek a konvergenciája alapján sajátosan öthatalmi „kormányzati” rendszert hozott működésbe, addig a „hegemon stabilitás” koncepciója a realista elmélet másik elágazásaként a nemzetközi rend működését egyetlen uralkodó hatalomtól tette függővé. Eszerint a vesztőfalai típusú nemzetközi rendszer kialakulása óta időről időre felemelkedett egy domináns hatalom – Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok vagy éppen a létező nemzetközi rend alternatívájaként a Szovjetunió –, amely rendelkezett annyi politikai akaratallal és az hatalommal, hogy megkísérelje az egész nemzetközi arculatát formálni és azt a saját érdekeivel összhangoztatni. A nagyhatalmak számára a siker olyan „szabályok” felállításától függ, amelyek közvetve-közvetlenül a saját érdekeiket és hatalmukat is szolgálják, ám képesek a többi ország számára is biztonságot és jólétet nyújtani.¹⁶

A nemzetközi rendszerben a „rend” fenntartása nem csupán a rendszer tagjainak érdekeit biztosító kollektív hatalmi egységű, hanem azzal ellentétben egy domináns hatalom által nyújtott „hegemon stabilitás” útján is elérhető. Ennek értelmében az államok csak akkor képesek a gazdasági együttműködésre, ha egy domináló hatalom képes arra, hogy egy nyitott világaggazdaság „rendjének” kereteit létrehozza és adott esetben azt katonai értelemben is biztosítsa. Az uralkodó hatalom létrehozza a „rend” működésének szabályait, megelőlegezi a rendszer fenntartásának költségeit, s ezzel közvetve, strukturális értelemben az általa meghatározott rend „szabályain” keresztül képes hegemoniáját érvényesíteni, adott esetben a „szabályok”

megváltoztatásával a többi államnak nehezen elviselhető „költségeket” okozni. Ha a hegemon állam hatalma gyengül, s nem képes a „rend” fenntartásához szükséges funkciókat fenntartani, úgy a „szabályok” is veszíthetnek az erejükből, ám adott esetben a „szabályok” túlélhetik a hegemon hatalom uralmát.¹⁷

A hegemon stabilitás elméletének leggyakoribb példájaként Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat szokás említeni. A 19. században Nagy-Britannia alapvetően nem katonai értelemben a világpolitika vezető, hegemon hatalma volt: a legnagyobb tőkeartálékokkal és piaccal rendelkezett, az angol hatalom gondoskodott a rendről a tengereken, garantálta a kereskedelmi forgalomban való szabad részvételt. Amíg a brit piac nyitott volt és elégséges brit pénz állt a rendelkezésre a fizetési mérleg-gondokkal küszködő hatalmak megsegítésére, egyetlen ország sem volt arra kényszerítve, hogy emelje vámjait, vagy devizatartalékait szigorúbban ellenőrizze. Amikor Nagy-Britannia vezető ipari és kereskedelmi hatalmát elvesztette, és nem volt képes külföldi hitelek szolgáltatója lenni, akkor a többi ország is kényszerítve látta, hogy kereskedelmét és árfolyamát ellenőrizze, behozatalt a kivitelének szintjére csökkentse. Ennek a fejlődésnek a következménye a nemzetközi kereskedelem hanyatlása, és gazdasági válság lett. A „hegemon stabilitás” elmélete szerint a húszas-harmincas évek világ gazdasági válsága is annak következtében mélyült el, hogy egyetlen állam sem volt képes betölteni a hegemon, vezető hatalom szerepét. Nagy-Britannia már túl gyenge volt, s az Egyesült Államok ekkor még nem, csak a második világháború végétől volt kész ilyen felelősség vállalására, nevezetesen a világ pénzügyi és kereskedelmi rendszerének és szabályainak a kialakítására, s ezzel együtt a rendszer költségeinek megelőlegezésére és fenntartására a folyamatok biztosítására. Az 1960-as és 1980-as évek már arra szolgáltatnak példát, hogy az Egyesült Államok nem képes a rendszer költségeit egyedül viselni, mivel nem rendelkezett elégséges eszközzel ahhoz, hogy a rendszer utolsó és egyetlen hitelezője legyen, s ez az egész rendszer szabályainak részleges módosulásához vezetett.¹⁸

Nem véletlen, hogy a hatvanas évek végétől a nemzetközi politikaelmélet vitáiban is a neoliberalis institucionalizmus képviselői kerültek előtérbe, akik a nemzetközi „rend” kérdését a hegemon stabilitás elméletével szemben sokkal inkább a nem-állami szereplők, elsősorban a nemzetközi szervezetek, valamint interdependencia- és az ún. nemzetközi rezsim-elmélet összefüggésében tárgyalták. A hidegháború lezárulása, az „antagonista” elenséges, ill. ellenfél nélkül maradt világ további ösztönöz volt ebben az irányban, nevezetesen a nem-állami szereplők és folyamatok súlyának a megnövekedésével a „rend” és a nemzetközi intézmények által nyújtott „globális” és a hagyományos állami „kormányzás” összefüggésének a tanulmányozására. Ez a kiindulás nem annyira a rendnek és a „globális kor-

mányzásnak" azokat a specifikus formáit kívánja anticipálni, melyeknek a hidegháború romjaiból, ill. az öböl-válság utáni világból létre kell jönnie, hanem inkább azt a tényt vizsgálja, hogy az mit jelent a nemzetközi szervezetek, így az ENSZ megnövekedett szerepéből adódó „állam nélküli globális kormányzás”. Ha a „kormányzás” a szabályok együttesét jelenti, úgy ki határozza meg a szabályokat, és hogyan alkalmazzák azokat? Milyen empirikusan is azonosítható „mintákról” és szabályszerűségekről van szó, melyek alakítják és korlátozzák a nemzetközi politika szereplőinek a viselkedését?¹⁹

A nemzetközi rendszer modernizációjának kezdete: a vesztfáliai, államközpontú rendszer kialakulása

Az államok szuverenitását és egyenlőségén alapuló nemzetközi rendszer kezdetét a közép-európai vallásháborúkat lezáró 1648. évi vesztfáliai békétől szokás eredeztetni, amely egyidejűleg vetett véget a középkor utolsó vallási és egyben az újkor első, az európai államrendszer kialakulásának használati „inkubációs időszakát” lezáró szekuláris háborúnak. Münster és Osnabrück – a békekötés színhelyei – jól szemléltették a béke szimbolikus értelmében is felfogott kettősségét.

A nemzetközi rendszer történelmi alakváltozatainak rövidülő élettartama – a vesztfáliai 150 év, a bécsi kongresszus 100, a hidegháború mintegy 50 éve, s a hidegháború utáni nemzetközi rendszer in statu nascendi – jól mutatja a nemzetközi rendszernek az ipari és posztindusztriális forradalmak által végbement és végbement felgyorsult átalakulását. A modernizáció éppen úgy elválaszthatatlan a központosított, territorialis államnak mint az optimális politikai-jogi, gazdasági és biztonságpolitikai szereplőnek és az ezen nyugvó államközpontú rendszernek a létrejöttéről és megerősödésétől, mint a nemzetközi politika viszonylagos „államtalanodásától”, azaz az államok cselekvési autonómiájának a csökkenésétől, az „államok” politikai cselekvésének a „társadalmasodásától”. Némi leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy az állam autonómiájának a kialakulása és megerősödése, ám annak későbbi viszonylagos csökkenése egyaránt a modernizáció eredménye. A modernizáció paradox módon a maga által létrehozott államnak a szegéypétkorlátozza, ugyanis a nemzetközi rendszer egésze alapul. Ennek a fejlődésnek csupán vázlatos áttekintése is igen fontos, hisz az állami szereplők „erősödése” és „gyengülése” közvetlenül összefügg a „rend” és ezzel a nemzetközi biztonság kérdésével.

A nyugati kereszténység fejedelemségei és királyságai a középkorban még nem voltak államok: nem rendelkeztek belső szuverenitással, mivel területük és lakosságuk felett nem gyakorolhatták a legfőbb hatalmat, és nem rendel-

keztek a külső szuverenitásokkal sem, mivel nem voltak függetlenek a pápától és számos esetben a császártól sem. A 17. században azonban teljessé vált az a folyamat, amelyben a középkori keresztény társadalom univerzalizmusa, az organikus „világegység” visszavonhatatlanul felbomlott, és az új nemzetközi rendszer működési elvét és szabályait az államérek, a *raison d'état* és a hatalmi egyensúly, John H. Herz és Arnold Wolfers szellemes hasonlatait parafrázálva az egymással „ütköző”, de egymást át nem ható, szuverén, „kemény héjú biliárdgolyó-államok” világa határozta meg. Az európai politika világa többé nem egy ideológiai egységgel, hanem a saját nemzeti érdekeiket követő szuverén államok összességével és azok változó szövetségi kapcsolataival vált egyenlővé. A pápa-császár középkori szuverenitásának a szétpercellázódása, s ennek megfelelően az egymással konkuráló középkori partikularizmusok megerősödése, a központi, a regionális és lokális hatalmak és érdekszövetségek között kialakult lojalitási kényszerek versengése, nem utolsósorban a keresztény egyház egységének a reformációban és a harmincéves háborúban kifejezésre jutott visszavonhatatlan felbomlása egyaránt ott munkált a modern abszolutista állam kialakulásában.

A központosított, abszolutista állam végleg szakított a biztonság, „privatizálódásának”, a középkori magánháborúk és lojalitási kényszerek pluralizmusának a világával. Az állam magán kívül „magasabb hatalmat” nem ismert el. Az állam, a szuverén iránti lojalitás kizárólagossá vált. Az erőszak alkalmazás centralizálódásával és monopolizálódásával végbement a letekezett államvezetés, a külpolitika fő kérdésének, a háborúnak és a vallásnak az „államosítása” és territorializálódása („*cuius regio eius religio*”). Az erőszak alkalmazása vagy annak megszüntetése, a háború és a béke kérdése az államdeket megtestesítő szuverén kizárólagos, „államosított” jogává vált.

A harmincéves háború vége kulturális és vallási értelemben is új térbeli rendet teremtett Európában. Egyértelművé vált, hogy többé nem a politika áll a vallás, hanem a vallás az államérek, az államvezetés szolgálatában.²⁰ A vesztfáliai rendszer működésében a „szabályzó elvek” egy sora konstituíta a „rendet”: az államok nemzetközi rangpozíciójának értelmében a birtokolt vagy ellenőrzött terület nagysága („territorialis elv”), az államok autonómiáját kifejező és az „államdeket” szolgáló hatalom-maximalizáló magatartás, továbbá az ennek korlátozását célzó „hatalmi egyensúly”, és nem utolsósorban az államoknak a készsége, hogy kölcsönösen elismerjék egymás szuverenitását népként és államterületeik felett.

A territorialitás és az autonómia elvén nyugvó vesztfáliai államrendszer kialakulása ugyanakkor éles határt vont a „politikai állam” és a „természeti állapot” tükröződő meg „politika előtti” nemzetközi rendszer, a belső rend és a külső „rend-nélküliség”, a hierarchia és az anarchia, a centralizáció és decentralizáció, az állami iránti kizárólagos lojalitás és a külső versengő lojalitások világai között. A nemzetközi rendszer decentralizált, anarchikus

világában a „biliárdgolyó” államok magatartását a „belső rend” világának a kiterjesztésére és mindenfajta külső függőség csökkentésére, ill. annak elkerülésére irányuló törekvés, a hatalom „abszolutizálása”, de egyúttal a hatalmi egyensúly állandó „tesztelése” jellemezte. Az államoknak a szuverenitás gyakorlását és a külső „függőségek” elkerülését célzó, állandó expanzív magatartása sajátos autarkiahoz vezetett. Minden állam tartós hegemoniára törekedett, ám a változó szövetségekben „működő” hatalmi egyensúly annak megakadályozására irányult. Ebben a világban az uralkodói hatalom merkantilista gyarapítása, az állandó hegemoniára való törekvés mint az államok „közös célja”, valamint az „államraison” nevében a szövetséges koalíciók állandó változásai a nemzetközi rendszert az „alacsony intenzitású”, ám nagy gyakoriságú háborúk, mai szóval élve „nulla összegű” konfliktusok színterévé tette.²¹ Az erőszak-alkalmazás a vesztfáliai rendszerben maga is a „rend” elemévé vált, a vallásháborúk után kialakuló „ökumenikus” nemzetközi jog a háborút, a „háborúhoz való jogot” az egységes nemzetközi jog rendjébe integrálta.

Az államközpontú, vesztfáliai biztonságfogalom a nemzetközi anarchia és a belső rend közötti éles határ feltételezéséből indult ki, s a nemzetközi biztonságot a területiális állam, a nemzetállam biztonságával, a nagyhatalmak hatalompolitikáján nyugvó nemzetközi „renddel” azonosította. A vesztfáliai államvezetés tulajdonképpeni kérdése a háború lett, ez volt az államok közötti interakcióknak és ezzel az „internacionalizálódásnak” is a legfőbb formája.

A „poszt-vesztfáliai” rendszer, avagy az állami és a „nem-állami” integráció kettőssége

A vesztfáliai típusú nemzetközi rendszer egyszerre volt az államvezetés normája és a nemzetközi rendszer leírása és működésének magyarázatára szolgáló modell.²² Míg az államok autonómiáján és a területiálison alapuló vesztfáliai modellt a realista gondolkodók a 20. század második felében is alapvetően érvényesnek tartják, addig a neoliberális iskola képviselői inkább arra mutatnak rá, hogy a modernizáció a nemzetközi rendszer működését számos ponton módosította. Bizonyára akkor járunk közel az igazsághoz, ha arra utalunk, hogy ugyan a vesztfáliai, államközpontú modell önmaga állandó megsejtésén át érvényesül, ám ugyanakkor a modernizáció az államközpontú modellnek a nem-állami szereplőkkel történő kiegészüléséhez járult hozzá, s a nemzetközi rendszerben az állami és nem-állami szereplők közötti komplex és többszínű kölcsönhatás az államok magatartását érzékelhetően befolyásolja.

A világ fejlett régióiban az iparosodás, a nemzetközi kereskedelem, a

technikai fejlődés és a kommunikáció megszűntette az „áthatolhatatlan, kemény héjú” állam fogalmát. Az államok kölcsönösen áthatják, „interpenetrálják” egymást, interakcióikban „közös metszeteket” hoznak létre a „nemzetközi”, ill. „transznacionális” társadalom és gazdaság legkülönbözőbb kérdésterületein. A nemzetközi rendszer modernizációjának eredményeként a többszereplős, komplex nemzetközi rendszer alakult ki, amelyben az államok a nemzetközi szereplőknek csupán egy részhalmazát alkotják. Ez a fejlődés arra világít rá, hogy a nemzetállam a modernizációnak többé nem kizárólagosan optimális formája, az integráció és a regionalizálódás, az „állam alatti és feletti” területek a modernizáció új térbeli feltételeivé váltak. Mindazonáltal az integráció nem szüntette meg a nemzetállami és kormányközi politika érvényességét, sőt, ahogy ezt a második világháború utáni nyugat-európai integráció története is bizonyította, a kompromittálódott nemzetállam felemelkedését és erkölcsi rehabilitációját a nemzetállami kereteket túlhaladó funkcionális integráció tette lehetővé.

Az állami szereplők mellett megjelentek a nemzetközi politika globális és regionális keretekben tevékenykedő nem-állami, nem-territoriális szereplői, nevezetesen a nemzetközi kormányközi szervezetek, a nem kormányzati, társadalmi szervezetek (NGO), valamint transznacionális vállalatok (TNC) stb., s ezzel az államközpontú politikán kívül kialakult a globális vagy világpolitika, ill. a multinacionális politika fogalma.²³ Az államok közötti hagyományos „állam-állam” kapcsolatokon kívül létrejöttek a nem-állami és állami, valamint a nem-állami és nem-állami szereplők közötti új típusú interakciós minták, az ún. transznacionális kapcsolatok. Az „állam-állam” kapcsolatokat magyarázó és a nemzetközi kapcsolatok realista gondolatokhoz tartozó „biliárdgolyó-modell” helyett előtérbe került a nemzetközi rendszer komplexitását és a társadalmi és gazdasági „magánintegrációját” tükröző „pókháló-modell”.²⁴ Ez a modell olyan interakciók kialakulására hívta fel a figyelmet, amelyek a nemzetközi szervezetek és kormányok, nemzetközi szervezetek és társadalmi szervezetek, sőt két vagy több országban tevékenykedő társadalmi és gazdasági szervezetek között közvetlenül mehetnek végbe.

A nemzetközi rendszer modernizációja szorosan összefügg a kül- és belpolitika éles határának a megszűnésével, a belpolitika nemzetköziesedésével és a külpolitika „belpolitizálódásával”. A neoliberális iskola folyamat szerves részeként tartja a a külpolitika hierarchikus kérdésének, mindenekelőtt a biztonság elsődlegességét jelentő katonai képességek „high policy” kérdésterületének a leértékelődését az olyan konkrét funkcionális politika-területek („low policy”) javára, mint a gazdaság a kereskedelem, a pénzügyek, az ökológia stb.²⁵

A nemzetközi rendszer komplexitását és dinamikáját még inkább érzékelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy a mai nemzetközi rendszerben az ál-

lami szereplők integrációjával egyidejűleg végbemegy a nem-állami társadalmi és gazdasági szereplőknek globális és regionális „magánintegrációja” és az állam integráció politikai-jogi határait keresztezi-tülli, és a konkrét” részpolitika-területek („low policy”) funkcionális integrációját hozza létre. Ez a perspektíva nem csupán a föderális és integrálódó állam képét foglalhatja magában, hanem – a kérdés polemikus kezelését nem nélkülözve – a központi állam szerepének a csökkenésével az „állam előtti” regionális és funkcionális kapcsolatok és ezzel együtt a versengő lojalitások visszatérését.

A transznacionális vállalatok különösen jól példázzák a nem-állami szereplőknek a nemzetközi rendszerben végbemenő „globális magánintegrációját”. A transznacionális vállalatok mint „virtuális államok” vagy „államtalan gazdaságok” a munkafolyamatokat globális méretekben, a legkülönbözőbb országok között osztják szét, lojalitási kényszerítő mentesen tevékenykedhetnek – a nemzetállami „kööttségekkel” összefüggő magas adó-, bér- és szociális költségeket kerülendő – nagy mobilitási képességük és alkuerejük következtében rövid idő alatt képesek telephelyeiket az egyik országból vagy kontinensről a másikba helyezni. A transznacionális vállalatok „globális magánintegrációjának” méreteire jellemző, hogy egyes becslések szerint az első 500 „top multi” a világkereskedelemnek mintegy kétharmadát bonyolítja. A nemzetközi kereskedelem növekvő aránya jelentős mértékben a közvetlen külföldi beruházásaiból származik, és a kereskedelem ennél fogva sokkal inkább „vállalaton belüli”, mint nemzetközi jellegű.²⁶ Ezzel a hagyományos export és import fogalma is alkalmazhatatlanná vált, hisz a kereskedelem a transznacionális vállalatok „globális integrációján” belül megy végbe.

Az államoknak, valamint a nem-állami szereplőknek a gazdasági világa mellett a nem-kormányzati, társadalmi szervezeteknek, a nemzetközi politika „társadalmasodásának” a világa – a Greenpeace, a Nemzetközi Vöröskereszt, a Máltai Szeretetszolgálat stb. – is növekvő figyelem tárgya. A nem-állami szereplők társadalmi világa a nemzetközi „államtalanított” civil társadalomnak a terméke, amely hasonló hatékonysággal mint az államok, nem képes biztonságot termelni, ám éppen a hidegháború után bekövetkezett válságok jelzik, hogy létezésükről nem lehet tudomást nem venni. Humanitárius segítségükkel sok esetben előbb a színhelyen voltak, mint a nemzetközi vagy állami szervezetek, lett légyen szó az afrikai törzsi háborúk és éhségövezetek problémáiról vagy éppen a balkáni válságokról. A nem-kormányzati szervezeteknek mint nemzetközi szereplőknek a funkciója abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy a hidegháború után a biztonság kérdése az állam, ill. államok szintről az államon belüli, társadalmi, etnikai, egyéni, röviden a humanitárius és szociális bizton-

ság szükségleteinek a kielégítése irányába tolódott, s így megnövekedett a biztonságpolitikáért felelős szereplők száma.

A globalizáció és hatásai

Talán semmi nem érinti olyan közvetlenül és átfogóan a nemzetközi rendszer átalakulását, mint a világ különböző részeiben nem egyenletesen ható és ennél fogva egymástól eltérő következményeket maga után vonó globalizáció jelensége, nevezetesen a termelés és fogyasztás új térbeli szerkezete, az árúk, szolgáltatások, az emberek, a pénzügyi tranzakciók, a normatív intézmények, a magatartási minták, a tudás, az információ világméretű elterjedése. A globalizáció következtében a határok és a hagyományos identitások jelentőségének csökkenését, ill. megszűnését kifejező olyan metaforák mint a „globális falu” és „globális piac”, nemzetállam és nemzetgazdaság helyett „nemzetközi gazdaság” és „nemzetközi állam”, valamint a „távoli szomszédság”, „distant proximity”) és a „hatálmás lokalitással” („huge locality”) való világ képe mindennapossá vált a tömegkommunikációban.²⁷ Az államok „szabályozott” világa mellett a globalizáció a „szabályok” megszűnésének és egy „új világegység” megszületéséhez vezetett „feltartóztatatlant”, „autonóm” és „technikai” folyamat benyomását kelti. Valójában a globalizáció multidimenzióális folyamat, amelyet a legerősebb hatalmak a saját érdekeiknek megfelelően alakíthatnak és mint ilyen a nemzetközi rendszer egyenlőtlenségeinek is a kifejeződése. Ezért hiba lenne a jelenséget tisztán politikamentesen, technikai értelemben kezelni és elfeledkezni arról a tényről, hogy ahogy a fragmentációnak úgy „ikertestvérének” a globalizációnak is nemcsak nyertesei, hanem vesztesei is vannak. A két folyamat együtt kölcsönöz folyamatosságot és koherenciát a 20. századi nemzetközi kapcsolatok történetének. Jellemző módon a hidegháborús nemzetközi rendszer felbomlásának egyik oka a rendszerközi konfliktus szétfejtő globalizációnak rejlik, amely a kontinuitás jelenségeket a hidegháborúból a hidegháború utáni struktúrába való békés átmenethez is hozzájárulhatott.²⁸

A technikai fejlődés nyilvánvalóan a globalizáció legfőbb hajtóereje. A jobb, költségcsökkentő szállítási lehetőségek és kommunikáció – konténerizáció, korszerűbb légi szállítási eszközök, multimédia, üvegcsőoptika, az információáramlás sebességének felgyorsulása, mennyiségének növekedése és minőségének javulása – a gazdasági tevékenység számos szolgáltatását, az információt és általában az árukat könnyebben „eladhatóbbá” teszi. Az egyén az „internet-onalization” keresztül közvetlenül a nemzetközi rendszer országhatárokra átnyúló „államtalan”, funkcionális „világegységének” a részévé válhat. A pénzügyi szolgáltatások előtt a tradicionális határokat

megszüntető liberalizációs politika, a pénzügyi globalizáció az új technikával együtt kialakította a globális és huszonnégy órás piacokat a valutakereskedelemben és mindenfajta biztosítási tevékenység számára. A pénzügyi globalizáció következtében az árforrások alakulásában ma már sok tekintetben inkább a tőkeáramlások mint a kereskedelem szerepe a meghatározó.²⁹

A globalizáció következtében ugyan a nemzetállami szabályozásoktól mindinkább mentes liberális „világgazdasági rend” van kialakulóban, ám olyan szupranacionális politikai intézmények még nem jöttek létre, melyek a szupranacionális gazdasági szervezetek döntéseinek a tagállamok társadalmait közvetlenül érintő problémáival foglalkoznának. Olyan szupranacionális, elsősorban a gazdasági területekre összpontosító szervezetek mint a GATT/WTO, a NAFTA és az EU csak igen korlátozott figyelmet szentelnek a szociális kérdéseknek. A dereguláció, a liberalizáció, a privatizáció következtében az egyes nemzetállamok kisebb ellenőrzést gyakorolhatnak számos olyan folyamat felett, amely határokon belül megy végbe, ugyanakkor a múlthoz képest sokkal kevesebb erőforrással rendelkeznek az így kialakult szociális problémák kezelésére.³⁰

A globalizáció hatásait nemzeti és nemzetközi politika, a külső és belső társadalmak konvergenciája is jelzi. A nemzetközi rendszer a globális szereplők – a nemzetközi szervezetek és a multinacionális vállalatok – „magán-integrációjának” és irányítási képességének a növekedésével kevésbé decentralizált, az anarchia „stabilabb”, ill. „szabályozottabb” lett. A globalizáció a nemzetközi rendszer heterogenitásának és a nemzeti rendszerek homogenitásának viszonylagos csökkenését irányban hat. A hidegháború utáni nemzetközi rendszerben az államok kevésbé centralizáltak és kevésbé homogének. A hidegháborús szembenállás növelte az államok szerepét, hisz a fegyverkezési programokra szóló megbízások és a „jóléti állam” fenntartása a két rendszer közötti „szociális versengésben” egyaránt az állam központi-összpontosító szerepét erősítette. A hidegháború után a nemzetközi biztonság legnagyobb kihívásává sok vonatkozásban nem a nemzetközi rendszer anarchiája, hanem sokkal inkább a nemzeti rendszereken, az „államokon belüli anarchia” kérdése vált: kiderült, hogy az államokat nem csupán a külső, hanem a „belső anarchia”, a központi hatalom felbomlása, etnikai konfliktusok, szeparatizmus stb. is fenyegetheti.³¹

A központi állam szerepének a csökkenését a „jóléti állam” finanszírozhatatlansága, a regionalizmusok, az etnopolitika, a mikronacionalizmusok felelőssége, a szubszidiaritás az „állam alatti”, szubnacionális területek jelentőségének a megnövekedése jelzi. Az „államok világának” homogenitása is csökkent, nem csupán az interetnikai viták, multietnikus jelenségek, hanem a fejlett nyugati társadalmakban a multikulturalizmus megerősödése következtében. Nem csupán a munkaeörfény az EU szegény területeiről

a gazdagabb régióba történő vándorlásának már régóta ismert problémájáról van szó, hanem a globalizáció egy sajátos szempontjaként a migrációról, pontosabban „bevándorló kisebbségek” kialakulásáról és ezzel a lakosság összetételének a megváltozását jelentő denacionalizáció jelenségéről, olyan országokban – mint Németország, Franciaország, a skandináv államok vagy a Perzsa-öböl menti olajtermelő arab államok stb. –, amelyekben ilyen „kisebbségek” korábban nem léteztek.

A nemzetközi rendszer modernizációja – a globalizáció, a nemzetközi szereplők között a legkülönbözőbb területen megvalósuló funkcionális kapcsolatok, a komplex, szimmetrikus és aszimmetrikus kölcsönös függőségek (interdependenciák) sűrűsödése, a nukleáris fegyverek megjelenése stb. – nem hagyta érintetlenül a nemzetközi biztonság fogalmát sem. Míg a prenukleáris korban a „kemény héjú biliárdgolyó-államok” a nagyobb nyereség és biztonság megszerzése érdekében „összeütköztek” egymással, úgy a nukleáris fegyverek korában az „összeütközés” az öngyilkossággal vált egyenlővé. D. Deudney szellemes kifejezéssel élve: a nukleáris fegyverek megjelenése a „biliárdgolyó-államokat” olyan törekény „tojásokká” változtatta, amelyek a nemzetközi intézmények és normák védőmeccsét jelentő „tojástartó dobozok” létrehozásában keresik a nagyobb biztonság biztosítását. Szerinte a nukleáris korban a biztonság sokkal inkább az államok magatartásának a „megbénulásából”, mint az állami hatalom gyakorlásából, az erőszak monopolizálódása lehetőségének az elutasításából, mint annak következtéből származik.³²

A nukleáris fegyverek megjelenése a biztonságpolitikában relativizálta a területiség jelentőségét. A vesztfáliai rendszerben a hatalmi egyensúly „mérése” az igen gyakori háborúkkal és az ellenfél területének meghódításával vált azonosossá, ám a nukleáris korban az egyensúly „tesztelése” feleslegessé tette az ellenfél területének az elfoglalását. Annak helyébe a nukleáris elrettentés „hitelességét” biztosító, ám a politika stabilitását állandóan veszélyeztető, állandóvá vált fegyverkezési (technológiai) verseny és a biztonság-nak a háború folytonos anticipálásán alapuló „tervezése” lépett, amely a korábbiakhoz képest folyékonyabbá tette a „béke” és a „háború” közötti határvonalat.

A hidegháború után még inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a biztonság nem azonosítható pusztán az állam területének biztonságával. A biztonság kiterjed az „államon túl” és az „államon belüli” területekre.³³ Az államok biztonságát attól a nemzetközi rendszertől vált függővé, amely unilaterálisan nem, csupán a nagyobb nemzetközi kooperáció és a funkcionális nemzetközi szervezetek útján, „kollektívan” ellenőrizhető. A kelet-nyugati konfliktus megszűnésével a nemzetközi biztonság kérdései növekednek az „államon belüli” területekre terjedtek át mint a különböző társadalmi csoportok, kisebb-

ségek, egyének emberi jogi, szociális, környezeti, s nem utolsósorban belbiztonsági kérdései, melyek megoldatlanságuk esetében közvetlenül is átcsaphatnak a nemzetközi biztonság területére. A területileg is koncentrált nukleáris elrettentést a hidegháború lezárulásával a konfliktusok szubregionalizálódása, sok esetben azok „atomizálódása” váltotta fel. Előtérbe került és egyes területeken megoldást nyert, – különösen a Szovjetunió felbomlásával – a nukleáris know-how „elfolyásának”, az utódállamok nukleáris fegyverei megsemmisítésének és általában a „veszélyes anyagok” nemzetközi ellenőrzésének, valamint a nukleáris fegyverek elterjedését célzó ún. atomsorompó egyezmény (non-prolifерációs rezsim) meghosszabbításának kérdése. A világ fejlett régióiban a nemzetközi biztonság kérdése ma már nem annyira a territorializáció, az államterület szuverenitásának a megőrzésére, mint inkább a konfliktusok megelőzésére és a válságok és konfliktusok ellenőrzésére és kezelésére vonatkozik. Ez a fejlődés a hidegháború utáni kül- és biztonságpolitikában a stratégiai változás igényét teremtetve meg az államok közötti kapcsolatokkal való kizárólagos foglalkozástól az államon belüli folyamatok, a „belügyekbe” történő „legitim beavatkozás” irányában.³⁴

Ahogy a 17. században a középkori univerzalizmus, az „állam előtti integráció” visszavonhatatlan felbomlásának termékeként az új „partikularizmust” megtestesítő territorialis, nemzetállam jött létre, úgy sokak számára a 20. század végén az állami kereteket túlhaladó gazdasági és társadalmi integráció, a globalizáció egy sokszereplős és a lojalitások pluralizmusát magával hozó „új világegység” kialakulásának képtel idezi fel, jöllehet ez a folyamat komplex és többszintű, s nem állíthatjuk, hogy az egyes regionális és funkcionális területeken azonos „sebességgel” megy végbe.

A nemzetközi rendszer modernizációjának egyidejűségei

Már az elmondottakból is kitűnik, hogy hiba lenne a nemzetközi rendszer modernizációját egyirányú, lineáris folyamatnak tekinteni, amelyben a mennyiségi változások felhalmozódása minőségi spill over-hoz, egyes jelenségek megszűnéséhez és újak keletkezéséhez vezet. A nemzetközi rendszer modernizációjának sajátossága, hogy az integráció–fragmentáció, centralizáció–decentralizáció, a globalizáció–lokalizáció, centrum–periféria, a homogenizáció és a heterogenizáció, a területi és a funkcionális integráció, a territorializálódás és a deterritorializálódás stb. jelenségei egyidejűleg vannak jelen.

A hidegháború lezárulása után nem értünk az emberiség ideológiai evolúciójának, s ezzel a „történelem a végéhez”, a világ egyszerre lett egységesebb és különbözőbb. Egyidejűleg állunk szemben a premodern, a mo-

dern és a posztmodern világok létezésének és azok kölcsönhatásának a kiívásával.³⁵ Az akadémiai világ egyszerre búcsúztatja a hidegháború „rendjét” és igyekszik a korábbi nemzetközi rend „kiszámíthatóságát” helyreállítani. S. Huntington nagy vitát kiváltott könyvében a „tömböket” a „civilizáció”, a szovjet–amerikai konfliktust a civilizációk közötti összeütközés fogalmával helyettesíti és az ideológia után a kultúrában véli megtalálni a nemzetközi konfliktusok okát. Huntington a világháború elkerülése érdekében a jövő feladatát „a civilizációkon alapuló nemzetközi rend” létrehozásában látja.³⁶

A hidegháború után a premodern, sok tekintetben az „állam és iparosodás előtti”, anarchikus világ a központi hatalom hiányát vagy felbomlását és a „biztonság privatizációját” jelenti, ahogy ezt időlegesen és részben Bosznia, Albánia, avagy számos afrikai ország tragikus példája mutatta. Létezik az iparosodás korszakának „nacionalizáló” és „homogenizáló” nemzetállamai, a kül- és belpolitikát élesen elválasztani törekvő „modern világ” kísérletei, amelyekre néhány posztkommunista ill. újonnan megalakult nemzetállam szolgáltat példát.³⁷ A „posztmodern”, az „integrált nemzetállamok” világa a szuverenitás eddig példa nélküli újraelosztását jelenti a nemzetállami, „nemzetek feletti” és a nemzetállam „alatti” szintek között, továbbá az állami egységek túlhaladását, de egyidejűleg államoknak kisebb egységekre történő lebontását, továbbá a mind nagyobb kölcsönös nyitottság és a „belügyekbe” való „kölcsönös beavatkozás” útján fejlődő integrációt és biztonságot. A főként OECD térséggel azonosítható posztmodern világ ismertetőjelei többé nem az iparosodás és a nemzetállam, hanem a kommunikáció és a szolgáltatások, a nagyobb piacok és a hozzájuk tartozó regionális államok kialakulása. Itt ölt formát a „társadalmaknak és a világa”, amely ugyan még államilag szervezett, ám amelynek politikai interakcióit többé nem csupán az államok, hanem a társadalmi „magánszereplők” is meghatározzák. A hidegháború utáni három világhoz az uralkodó konfliktusok különböző formái tartoznak: az OECD világot elsősorban a gazdasági (geókonómiai) konfliktusok, a nemzetállamok világát a területekért és nyersanyagokért folytatott harc, míg a premodern világ még a központi politikai hatalom és etnikai azonosság megteremtésének feladata előtt áll, és azt a különböző törzsek, etnikai csoportok háborúja, adott esetben az etnikai tisztogatás és az etnoterritorializmus („akié a föld, azé az etnikum”) gyakorlata jellemzi. A három világ egyidejű létezése és kölcsönhatása a nemzetközi biztonság és „rend” kialakításának nehézségeire mutat rá, ahogy ezt az ENSZ keretében Szomália premodern viszonyaiba való amerikai beavatkozás kudarca, vagy éppen a délszláv válságot megoldását célzó daytoni békeszerződés megvalósításának a problémái is jelzik.

James Rosenau a hidegháború után a nemzetközi biztonságot befolyásoló jelenségek, a globalizáció és lokalizáció dinamikájának az egyidejű ér-

vényesülését, a fragmentáció és az integráció kölcsönhatásának általa szellemesen „fragmegrációnak” nevezett jelenségét tartja.³⁴ A „fragmegrációnak” forrásai politikai síkon a „szupranacionalizálódás” és a „szubnacionalizálódás” folyamatában, az állami lojalitás megtartó erejének és a „nemzeti kormányzás” hatékonyságának a viszonylagos csökkenésében és a globális normák és a „globális (multilaterális) kormányzás” erejének növekedésében látja.

A technikai változások üteme, a kommunikáció felgyorsulása, a gazdasági integráció kiterjedése számos területen megkérdőjelezte a hagyományos állami gazdaságpolitikák eszközeinek a hatékonyságát, a nemzetállam jövője szempontjából felvetette a politikai és gazdasági szuverenitás eróziójából származó kérdések sorát. A globális integráció megváltoztatta a hagyományos baloldali pártok fő támaszát jelentő szervezett munkásság és az osztályszolidaritás lehetőségeit. A transznacionalis vállalatok nagyfokú mobilitási képessége, a termelési telephelyek gyors megváltoztatása, a költségek minimalizálásának és a haszon maximalizálásának a politikája a hagyományos szakszervezeti politika játéktérét félreismerhetetlenül korlátozza. A hagyományos bal-jobb politikai dichotómia is veszített erejéből. Elég arra utalni, hogy mind nyugaton, mind keleten a szocialista-szociáldemokrata pártok a korábban „konzervatív” pártok által képviselt gazdaságpolitika megvalósításával értek el sikereket. Ezek a tendenciák azok hatalmának és tekintélyének az elvesztéséhez vezethetnek, akik a nemzetállam nevében kormányoznak. Jürgen Habermas kettős válságról ír, egyfelől a „racionalitás” válságáról, azaz arról a problémáról, hogy az állam nem képes megvédeni a polgárait úgy, ahogy ez a múltban elvárható volt, másfelől a „legitimációs válságról”, mivel a kormány többé nem támaszkodhat az állampolgárok hagyományos értelemben vett lojalítására.³⁵

Számos országban – ha különböző módon és mértékben is – láthatóvá váltak a globalizáció hatásaira szembeni reakciók: a kulturális identitásokat jobban kifejező etnikai, regionális, vallási stb. alapon történő partikularizmus megerősödése, a politikai lojalitások újraszerveződésének kísérletei vagy éppen a „sokszoros identitások” (multiple identity) kialakulásának a jelei. Megtalálhatóak a szorosabb integrációval szembeni sokszor populista tiltakozás formái a kereskedelem és a munkaerő migrációja, az „érzékeny iparágak” területein, továbbá az „únacionalizmusnak”, a „kulturális identitás politikájának”, a „pozitív nacionalizmusnak”, a „neomerkantilizmusnak” a jelenségei. A sokak szempontjából a határokat „megszüntető” és a „territorialitás”, a „földrajz végét” jelentő globalizáció csupán az „érem egyik oldala”, mivel a világ egyes térségeiben a kisterületi mozgalmak, az autonómia-törekvések, a szubregionalizmusok, a területiség („re-territorializáció”) és a geopolitika jelentőségének a megnövekedése az ellenérők aktivizálódásáról tanúskodik.

A globalizáció vagy a gazdasági integráció jelenségei nem jelentenek egyszerű, egyirányú determinizmust, hanem sokkal inkább komplex kölcsönhatáson alapuló, interaktív viszonyt. (40) A belpolitikában a politikacsinálás internacionalizálódik, és a külpolitika növekvő belpolitikai nyomának van alávetve. Ugyan a nemzetállam „elvesztette” szuverenitásának egy részét a globális és regionális intézmények és piacok javára, azonban az ellenőrzés új területeit is megszerezte, annak érdekében, hogy előmozdítsa a „nemzeti versenyképességet”. Az állam részéről a globalizációra adott egyik válasz a „versengő nemzetnek” az elképzelése, amely éppen arra mutat rá, hogy miképp segítheti elő az állam a globalizáció előnyeinek a maga javára történő kihasználását, nevezetesen a külföldi tőkeberuházások növekedését a belső dereguláció, a lakosság oktatási színvonala emelésének, a fizikai és kulturális környezet minőségének a javítása útján. A globalizáció általános gyakorolt hatásai nem egyenletesek, a nemzeti kormányok, ha veszítettek is mozgásterükből, ha a szuverenitás eróziója megfigyelhető is, de nem mindenütt és nem egyszerre, sőt a transznacionalis vállalatoknak mint a nemzetközi rendszer globális szereplőinek az elterjedését az állami szereplők létezése nem csupán előfeltételezi, hanem adott esetben az államok maguk is segíthetik. Bármilyen csábító is lenne azt állítani, hogy a globalizáció feleslegessé tette a nemzetközi rendszer és a társadalom biztonságát ma is meghatározó tradicionális nemzetállamok létezését, mégsem tehetjük ezt. Ezenfelül a nemzetállamok jelentősen különböznek egymástól. A gazdasági és a politikai opcióknak a globalizáció következtében történő „beszűkülése” egészen más jelentést az Egyesült Államok, Kína és Oroszország vagy Hollandia és Belgium esetében. Van ahol a kormányoknak nagyobb játéktérre van, másutt a szuverenitások „összegyűjtésére”, „pool”-jára van szükség ahhoz, hogy a globalizáció folyamata kezelhető legyen.

Az államoknak továbbra is megmaradt az a törekvése, hogy a globalizációval szemben a saját biztonságok érdekében kiterjesszék és fenntartsák ellenőrző szerepüket. Az állam védheti a bevándorlás korlátozásával a magas bérköltséget jelentő hazai munkaerőt a külső versennyel szemben. A világkereskedelem liberalizációjának általános tendenciája ellenére a nemzeti kereskedelempolitika érdekérvényesítése továbbra is erős maradt, főként a mezőgazdaság, az acél- és textilipar területén, nem szűnt meg az anti-dumping intézkedések alkalmazása az alacsony költségű külső versennyel szemben. Az uruguayi forduló sikeres lezárulása ellenére nem szűntek meg az ellentétek a „stratégiai kereskedelempolitika” zászlaja alatt az új iparágak támogatásának kérdésében az Egyesült Államok és az EU, valamint az amerikai-japán kereskedelmi bilaterális viszonyok között. Paradox módon számos esetben a globalizáció maga is hozzájárul a merkantilista kereskedelempolitika nemzetállami gyakorlatának a fennmaradásához. A legtöbb kormány politikáját sajátos ellentmondás jellemzi: míg a globalizáció bizonyos

szempontjait és szuverenitásuk korlátozását a kormányok egyes területeken elfogadják, más területeken a nemzetállam szuverenitása jegyében ellenállást tanúsítanak.⁴

A nemzetközi rendszer modernizációjának egyidejűségei – a globalizmus és partikularizmus, az integráció és fragmentáció, az állami dereguláció és a globális integráció keretében a reguláció igényének növekedése stb. – döntő szerepet játszanak abban, amiért a nemzetközi politikaelmélet két alapirányzatának, a neorealista és a neoliberalis iskolának egyidejű érvényességéből és különösen a hidegháborút követően a szintézis szükségességéből indulhatunk ki. A tudományfejlődés Thomas Kuhn-féle, a természettudományokra alkalmazott paradigmaváltási elmélete a nemzetközi kapcsolatok területén nem alkalmazható. A nemzetközi politika elméleti nem „váltják” egymást, hanem a nemzetközi rendszer modernizációjának az „egyidejűségeiben” együttesen léteznek.⁵ A hidegháború után bármennyire is megkérdőjeleződött a realista/neorealista paradigma magyarázó ereje, mégsem lehet beszélni arról, hogy annak helyébe neoliberalis institucionalizmus lépett volna. Sokkal inkább arról van szó, hogy a két elmélet a valóságban nem egymás ellentétei, hanem ugyanannak az empirikus kontinuumnak két „szélső” pontjai, s mint ilyenek együtt képesek a valóság teljesebb leírását nyújtani. A hidegháború után a két irányzat közötti konvergencia, s ezzel a „liberalis realisták” vagy a „realista liberalisok” megjelenése jól mutatja ezt a tendenciát.⁶

A hidegháború után a nemzetközi rendszer komplexitásának a növekedése azzal a következménnyel járt, hogy növekedett a nemzetközi rend és biztonság fennmaradásáért felelős entitásoknak a száma, és a nemzetközi biztonság sokkal közvetlenebbül összefügg az egykori nemzetállami szuverenitáshoz tartozó, az „államon belüli” biztonság kérdéseivel. A nemzetállam sokkal kevésbé képes ellenőrizni azt, ami határain belül történik, és biztonsága sokkal inkább függ a nemzetközi rendszernek azoktól a változásaitól, amelyeket már egyedül nem ellenőrizhet. Ha a nemzetállam cselekvési autonómiája csökkent, ha a nemzetállam mind kevésbé „nemzeti” joggal felmerülhet a kérdés, hogy az állam miképp képes a szükséges „biztonsággal” ellátni a társadalmat és így módon a nemzetközi rendszer működőképességéhez hozzájárulni. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a nemzetközi politika szereplői számának a növekedésével, és ezzel együtt a lojalitások pluralizmusának a kialakulásával, miképp biztosítható a nemzetközi rendszer működőképessége és biztonsága, az állami és a nem-állami szereplők világának a „kormányozhatósága”.

Jegyzetek

- 1 Mearsheimer, John: Back to the future: instability in Europe after the Cold War International security 1990 15, (Summer) 5-56. o.
- 2 Waltz, Kenneth: The origin of war in neorealist theory, *Journal of Interdisciplinary History* 1988 18. 620. o.
- 3 V.ö. Gasteyger, Curt: International Relations after the Cold War In: Weidenfeld, Werner/ Janjans, Josef (eds.): *Europe in Global Change*. Bertelsmann Foundation Publishers. Gütersloh 1994 34.o.
- 4 V.ö. Kegley Charles W. Jr: The Neoliberal Challenge to Realist Theories of World Politics. An Introduction. In: Charles W. Kegley Jr.: *Controversies in international relations Theory. Realism and Neoliberal Challenge*. St Martin's Press, New York 1995. 1-25. o.
- 5 V.ö. Schroeder Paul W.: The New World Order: A Historical Perspective In: Brad Roberts (ed.): *Order and Disorder after the Cold War*. The MIT Press, Cambridge/London 1995 368.o.
- 6 U.o. 373-374.o.
- 7 Bull, Hedley: *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*. Columbia University Press, New York 1977
- 8 U. o. 9-10. o.
- 9 U. o.
- 10 U. o. 13-14. o.
- 11 U. o. 14. o.
- 12 V.ö. Hoffmann, Stanley: *Primacy or World Order. American Foreign Policy since the Cold War*. McGraw Hill Book Company, New York 1978 5.o.
- 13 Bull, Hedley id. mű 8.o. és 16-19.o.
- 14 U.o. XII.
- 15 Gilpin Robert: Hegemonic War and International Change In: Betts Richard K. *Conflict After the Cold War. Arguments and Causes of War and Peace*. Macmillan Publishing Company, New York 96-110.o.
- 16 V.ö. Kissinger, Henry: *Diplomacy* Simon and Schuster London New York 1994 17-19.o.
- 17 Rosencrance, Richard: *Der neue Handelsstaat* Campus Frankfurt am Main 1987 67-68.o.
- 18 U.o.69.
- 19 V.ö. Rosenau, James N.: Governance, order, and change in world politics In: Rosenau, James N. and Czempiel Ernst-Otto (eds.): *Governance without government: order and change in world politics* Cambridge University Press Cambridge 1992 1-2.o.
- 20 V.ö. Kissinger, Henry id. mű 56-64.o. Herz, John H.: Rise and Demise of the Territorial State *World Politics* Vol. 9. (4.) July 1957 473-493.o.
- 21 V.ö. Morse, Edward L. : *Modernization and Transformation of International Relations* The Free Press New York 1976 29-47.o.
- 22 V.ö. U.o.23.o.
- 23 V.ö. Nye, Joseph S. and Keohane Robert O.: *Transnational Relations and*

World Politics. Preface. In: Keohane, Robert O. and Nye, Joseph S.: *Transnational Relations and World Politics* Harvard University Press Cambridge 1971 IX-XXIX.

24 U.o. XIV.

25 Keohane, Robert O. and Nye, Joseph S.: *Power and Interdependence*. World Politics in Transition Little, Brown and Company, Boston-Toronto 1977 26-29.o.

26 V.ö. Cable, Vincent: *The Diminished Nation-State: A Study in the Loss of Economic Power* In: *Daedalus What Future for the State?* Spring 1995 30.o.

27 Rosenau, James N.: *The Dynamics of Globalization: Toward an Operational Formulation*

Security Dialogue 1996 Vol. 27(3.) 247-262.o.

28 Clark, Ian: *Globalization and Fragmentation*. International Relations in the Twentieth Century Oxford University Press Oxford New York 1997 197-201.o.

29 Cable, Vincent id.mű 23-33.o.

30 Schmidt, Vivien A.: *The New World Order Incorporated: The Rise of Business and the Decline of the Nation-State* In: *Daedalus What Future for the State?* 1995 76-77.o.

31 V.ö. Gärtner, Heinz: *States without nations? State, nations and Security in Central Europe* In: *International Politics (formerly Coexistence)* 34. 7-32. (March 1997 Kluwer law international 7-8.o.

32 Deudney, Daniel: *Nuclear Weapons and the Waning of the Real-State* In: *Daedalus What Future for the State?* Spring 1995 228-229.o.

33 V.ö. Tickner J. Ann: *Re-visioning Security* In: Booth, Ken and Smith, J. Steve (eds.) *International Relations Today* Polity Press Cambridge 1995 176-178.o.

34 Stremlau, John: *Antidote to Anarchy* In: Roberts, Brad: *Order and Disorder after Cold War* id.mű 410.o.

35 V.ö. Cooper, Robert: *Gibt es eine neue Welt-Ordnung?* Europa-Archiv 1993/18 508-513.o. Czempel, Ernst-Otto: *Die Reform der UNO* Verlag C.H. Beck München 1994 14-15.o.

36 Samuel P. Huntington: *The clash of civilizations and the remaking of world order* Simon and Schuster London 1997 321.o.

37 V.ö. Brubaker, Rogers: *National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe* *Daedalus What Future for the State?* Spring 1995 107-133.o.

38 Rosenau, James N.: *New Dimensions of Security. The Interaction of Globalizing and Localizing Dynamics*. *Security Dialogue* 1994 Vol. 25 (3.) 256-258.o.

39 Habermas, Jürgen: *Legitimation Crisis* Beacon Press Mass. Boston 1975 46.o.

40 Cable, Vincent id.mű 23.o.

41 U.o. 50-51.o.

42 V.ö. Meyers, Reinhard: *Methatheoretische und methodologische Betrachtungen zur Theorie der Internationalen Beziehungen* In: Volker Rittberger (kiadó): *Theorien der Internationalen Beziehungen* PVS 31.Jg. Sonderheft 21/1990 55-57.o.

43 V.ö. Staar, Harvey: *International Law and International Order* In: Kegley, Charles W. *Controversies in International Relations Theory* id. mű 313.o.

Rostoványi Zsolt

Civilizáció(k), civilizációs elméletek és a posztmodern világrend(etlenség)

„Nagy kár, hogy a világ nem olyan, amilyennek látni szeretnénk”

Immanuel Wallerstein'

Civilizáció és civilizációk, kultúra és kultúrák

Nincs könnyű helyzetben az, aki a civilizáció és a vele szorosan összefüggő kultúra fogalmait kívánja meghatározni. A szakirodalomban mintegy 200 kultúra- és több mint két tucat civilizáció-értelmezés ismeretes. Sokan a két fogalmat szinonimnak tekintik és felváltva használják, mások világos különbséget tesznek a kettő között. Vannak, akik elhatárolják egymástól a civilizáció és a kultúra egyes-, ill. többes számú alakjait: civilizáció – civilizációk, kultúra – kultúrák, ill. megkülönböztetik a kultúra „tág” és „szűk” értelmezéseit. Tudományágak sora alkalmazza ezeket a kategóriákat, így a történettudomány (civilizációtörténet), a szociológia (kultúraszociológia), a közgazdaság-tudomány, az etnológia, az antropológia (kulturális és szociálintropológia), a pszichológia (szociálpszichológia), a pszichoterápia, a filozófia és nem utolsósorban a hatvanas években létrejött, dinamikus fejlődő új diszciplína, a kulturális tanulmányok (cultural studies). E fogalmak használatára különösen érvényes a modern tudományokban nélkülözhetetlen és egyre fontosabb interdiszciplinaritás szükségessége.

A civilizáció véleményünk szerint a történelmi fejlődés alapkategóriája, amely alkalmas keretet szolgáltat a hidegháború utáni anarchikus, kaotikus, a zűrzavar jeleit mutató nemzetközi rendszer folyamatainak elemzéséhez is. Magában a nemzetközi rendszerben egy sor olyan változás ment végbe, amely jelentősen „felértékelte” a kultúrát: a kilencvenes években kifejezett „kulturális konjunktúrának” lehetünk tanúi. Multikulturalizmus, etnicitás-etnopolitika, identitáspolitika, kisebbségi politika, a vallások vagy a nacionalizmus „reneszánsza”: csupa olyan jelenség, amelyek csakis a kultúra felől értelmezhetők. Az európai, a „nyugati” civilizáció talaján kifejlődött modernitás válsága, retraditionalizáció felőli, ill. posztmodern kritikája, a West-Rest dichotómia hátterében civilizációs-kulturális motivációk húzódnak.

nak. A vesztfáliai típusú nemzetközi rendszer erőzói, az államok szerepének csökkenése és ezzel párhuzamosan különböző egyéb aktorok szerepének növekedése nagyrészt ugyancsak kulturális jelenség, hiszen a kultúra, a kulturális identitás meghatározására és kifejezésre juttatására való törekvés mozgatója – akár posztmodern, akár premodern alapokon – az állammal szemben mind nagyobb szerepre szert tevő csoportokat, közösségeket.

Ami a kultúra-meghatározásokot illeti, a legjellegzetesebb példák a pszichoanalízis (Sigmund Freud), az antropológia (Edward Burnett Tylor, Claude Lévi-Strauss, Clifford Geertz stb.) és a szociológia (Pitirim Sorokin, Daniel Bell, Talcott Parsons, Niklas Luhmann, Ernest Gellner, Anthony Giddens stb.) területéről említhetők. A következőkben diszciplináris elhatárolás nélkül áttekintjük a fontosabb kultúra-meghatározásokat.

- Pszichológiai-pszichikai: a kultúra (kulturális) az ösztönök egy részéről való lemondás, ösztönkorlátozás, „művi ösztönök” kialakulása, egyik fő funkciója a rendezetlenség csökkentése, rend kialakítása,
- Arisztokratikus-esztétikai: a kultúra a „magasabb rendű” intellektuális, szellemi teljesítményeket, mindenekelőtt a „magas művészeteket” jelent (legszűkebb kultúra-értelmezés),
- Behaviorista: a kultúra „közösen birtokolt viselkedés”, életmód,
- Kognitív: a kultúra „közösen birtokolt tudás”, ismeretrendszer, a tudás és koncepciók rendszere, fő funkciója a társadalom, a világ magyarázata,
- Normatív: a kultúra elsősorban érték- és normarendszer, funkciója az emberi cselekvés szabályozása,
- Szimbolikus-szemiotikai: a kultúra szimbólumok rendszere, az expresszív szimbolizmus színtere, társadalmilag teremtet jelentésstruktúrák összessége, „közösen birtokolt jelek és jelentések”,
- Kontextuális: a kultúra nem más, mint kontextus, amelyen belül értelthető, magyarázhatóvá válnak a társadalmi folyamatok,
- Szocietális: a kultúra mindaz, amire az embernek mint a társadalom tagjának szüksége van,
- Kommunikatív: a kultúra a kommunikáció révén tárgyasult lehetőség,
- Totalis: kultúra minden, ami „emberi”, amit ember, emberi cselekvés hozott létre vagy változtatott meg („nem természet”), mindaz, ami az embert megkülönbözteti az állatoktól),
- Interakcionista: a kultúra állandó áramlás, mozgás, változás egyénen és közösségeken belül is, hatás-kölcsönhatás viszony áll fenn egyes elemei, ill. a különböző kultúrák között,
- Diszkurzív: folyamatos kulturális diskurzus mint a kultúra „metafogalma”,
- Posztmodern: a kultúra kaotikus folyamat, értékek, gyakorlatok, identitások konstruálódása, dekonstruálódása és rekonstruálódása, kollázszerű multi- és interkulturális képződmény.

A mindennapi gyakorlatban leginkább elterjedt kultúra-értelmezés a német kultúra-fogalomnak felel meg, amely meghatározóan a szellemi-intellektuális teljesítményeket, mindenekelőtt a művészeteket és a tudományt sorolja a kultúra kategóriájába. Ez a kultúra-fogalom tovább differenciálható és legalább két ága különböztethető meg egymástól: a „magas kultúra” és a „tömegkultúra”. Ahhoz azonban, hogy a nemzetközi rendszerben végbemenő lokális, regionális, ill. globális folyamatokat elemezhesük, ez a kultúra-értelmezés nem megfelelő.

Ezért a kultúrának széles értelmezését vezetjük be, amely szerint a kultúra összetartozó és másoktól eltérő közösség különböző létszféraírt lefedő rendszer. A kultúra jelöli azokat a sajátosságokat, jellegzetességeket, amelyek az emberek egy, valamilyen szempontból összetartozó csoportját megkülönböztetik a másiktól, azokat a „rendező elveket”, szabályokat, módszereket, amelyek szerint ez a csoport tevékenykedik, működik. A kultúra adja az adott közösség sajátos fejlődésének, szerveződési mechanizmusának, értékrendjének, szociokulturális, gazdasági és pszichikai jegyeinek a keretét. A kultúra bázisa az értékrend, azon értékek összessége és hierarchiája, amelyeket az adott csoport lényegesnek, meghatározónak tart. Ehhez szorosan kapcsolódik a normarend, amely biztosítani hivatott az értékrend gyakorlati érvényesülését. A kultúra az egyén identitásának meghatározó, legalapvetőbb eleme. A kultúra lényegében a másság kifejeződése.

Ebben az értelmezésben igen sok kultúráról beszélhetünk, hiszen már az emberek viszonylag kis létszámú csoportjának is lehet saját kultúrája. A kultúra ezért véleményünk szerint nem rendelhető kizárólag etnikumhoz, néphez vagy nemzethez. A kisebb kulturális egységek általában nagyobb kulturális rendszerek „alrendszerei”. Mivel az emberek jelentős része több csoport tagja, így különböző – ugyanakkor általában egymáshoz közel álló – kultúrák részese lehet, s így többféle identitással is rendelkezhet, ami viszont nemegyszer komoly konfliktusforrássá válhat.

Az eddig említett, alapvetően kétféle kultúra-értelmezést a legplasztikusabban talán Immanuel Wallerstein foglalja össze. Eszerint minden ember háromféle módon írható le: a valamennyi emberre jellemző univerzális jellemvonásokkal, azokkal a sajátosságokkal, amelyek mint valamilyen csoport tagját írják le és végül az őt jellemző egyedi jellegzetességekkel. Ezek közül a középső tulajdonképpen a „kultúra I”, s ebben az értelemben minden „csoportnak” megvan a maga specifikus „kultúrája”. Szemben a „kultúra I”-gyel, amely egy csoport sajátosságait viszonyítja egy másik csoporthoz, a „kultúra II” egy adott csoporton belüli sajátosságokat viszonyítja egymáshoz, s a „magasabb rendűeket”, a nem anyagiakat érti kultúrának.

A Heller Ágnes által megkülönböztetett három kultúra-fogalom közül az első kettő – nevezetesen Márkus György nyomán az „antropológiai”, ill. a „magas-kultúra” – pontosan fedi a fenti wallersteini értelmezéseket. Heller

ezek mellett harmadikként említi az „állandó, folyamatos kulturális diskurzust”, amely nem más, mint az ítéletek és vélemények cseréje, úgyszólván mint a modernitás dinamikájának egyik megnyilvánulása, s a „kultúra metafogalma”.³

Már az eddigiekből is látható, hogy a kultúra rendkívül összetett, sokrétű fogalom, amely magában foglal ismereteket, eszméket, ideákat, szokásokat, viselkedésmódokat, értékeket, normákat, jeleket és szimbólumokat, amelyek áthagyományozódnak egyik generációról a másikra és amelyek meghatározzák az emberek kapcsolatrendszerét. A kultúrák lehetnek zártabbak és nyitottabbak, fogékonyabbak vagy elutasítóbbak a külső hatásokkal szemben.

Ahhoz, hogy a kultúra kategóriáját a nemzetközi rendszerben végbemernő folyamatok elemzéséhez használhassuk, meg kell vonni a határvonalat az önálló, saját kultúrával rendelkező csoportok között. Az elemzés legkisebb egységeit ezért azok a csoportok kell hogy képezzék, amelyek valamilyen módon közvetlenül is szereplői a nemzetközi rendszernek, kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolják a nemzetközi rendszer folyamatait.

A civilizáció-fogalom definiálása során ugyancsak nagyok a különbségek. A német civilizáció-értelmezés a kultúrával szemben civilizáción a társadalom, a társadalmi fejlődés anyagi-technikai elemeit érti. A civilizáció a német értelmezésben másodrendű a kultúrához képest. Manapság sokan a civilizációt eleve a „globális világcivilizációval” azonosítják, s az egyetemesre utaló kifejezésnek tartják, vele szemben a kultúrát pedig lokálisnak, egy adott csoporthoz kötődőnek.

Az általánosan elterjedt „egyes számú” civilizáció-felfogás a civilizációt a fejlődéssel, haladással kapcsolja össze, a fejlődés egy állomásaként, a fejlettség magasabb fokaként definiálja, szembeállítva a „barbársággal”, elmaradottsággal. Ez az értelmezés a felvilágosodás projektumához, a newtoni-kartezianus világképhez, a lineáris fejlődési modellhez, az evolúcionizmushoz, a tudomány kitüntetett szerepéhez kapcsolódik, s a civilizációt univerzális fogalomként értelmezi. Mindez összekapcsolva a német civilizáció-értelmezéssel eredményezi az anyagi-technikai civilizáció fogalmát, amely bizonyos szempontból a nyugati civilizációra joggal alkalmazható. A látszólagos pozitív konnotáció mögött ugyanakkor Európa-centrikus szemléletmód húzódik, amely szerint az európai, nyugati fejlődésben gyökerező modernitás maga a globális civilizáció, értékei egyetemes értékek, amelyek a világ minden részén érvényesek. Ez a felfogás a kolonizáció időszakában gyökerezik, amikor is az európai kolonizáló hatalmak az európai kultúra „felsoberendőségének” bázisán egyfajta „civilizációs küldetést” is teljesítettek, megpróbálván saját kultúrájukat ráerőltetni a teljesen más kultúrájú, eltérő hagyományokkal rendelkező régiókra. Ez az értelmezés nem segíti elő az Európán kívüli társadalmak fejlődési sajátosságainak a jobb megértését, rá-

adásul hierarchikus rendet tételez különböző népcsoportok, különböző kultúrák között. Sokan épp ezért nem szívesen alkalmazzák az „egyes számú” civilizáció-értelmezést. A modernitás, a nyugati civilizáció ugyanis nem maga a civilizáció, hanem egy civilizáció, mégha jelenleg kétségtelven a domináns, hegemon civilizáció is. Mellette ugyanakkor más civilizációk is léteznek. Emiatt magunk is előnyben részesítjük a civilizáció „többes számú” alakjának használatát.

Ebben az értelmezésben a civilizációt a kultúrától térbeni és időbeli kiterjedtsége, nagysága, „dimenziója” különbözteti meg. A civilizáció a legnagyobb, kulturális szempontból még összetartozó egység. A civilizációk sajátosságait az őket alkotó kultúrák egységes rendszerbe szerveződésének elvei, történelmi koroktól átvéve fejlődésük adja. A civilizációk (és a kultúrák) határozzák meg a történelmi mozgás, a változás jellegét, irányát, egyfajta specifikumot kölcsönözve az általuk behatárolt földrajzi régióknak, egyúttal megkülönböztetve azt más civilizációktól. Minden civilizáció (és kultúra) meghatározott szerveződési elvek alapján felépülő és meghatározott rendező elvek alapján működő organizmus, amely saját viszonyainak kontinuumában létezik.

A mai világrendszerben különböző civilizációk, azokon belül „alcivilizációk” léteznek, amelyek saját kultúrával rendelkező még kisebb egységekből tevődnek össze. A domináns nyugati (szélesen értelmezett európai) civilizáció az alábbi „alrendszerékből” áll: nyugat-európai, észak-amerikai, kelet-közép-európai (keresztény) és sok szempontból a nyugati civilizáció háttérmezsgyéjén elhelyezkedő kelet-európai (ortodox); az iszlám civilizáció alrendszerai a közel- és közép-keleti, az észak-afrikai, a közép-ázsiai, az elő-ázsiai és az indonéz-maláj; a kelet-ázsiai civilizáció két alrendszerre a japán és a délkelet-ázsiai; ezekkel bizonyos rokonvonásokat mutat a kínai; fontos civilizáció még a hindu-indiai; a latin-amerikai és az igen sokszínű fekete-afrikai. A régebbi „bennszülött” autochton civilizációk a mai világrendszerben már nem játszanak – legalábbis a nemzetközi rendszer globális folyamatai szintjén – számottevő szerepet.

Civilizációs és kultúraelméletek

A civilizációs és kultúraelméletek jelentős része egyfelől a civilizáció és a kultúra kategóriái segítségével próbál átfogó, elméleti igényű sémát adni a történelmi fejlődésről, másfelől e kategóriák segítségével kísérleti megkínálatni a nyugati civilizáció, a kapitalizmus ellentmondásait, fejlődési problémáit, a legújabb elméletek pedig a hidegháború utáni nemzetközi rendszert elemzik e fogalmak, ill. a „civilizációs paradigma” alapján. Ennek során egyes teoretikusok a civilizációt egyes, mások többes számban használják.

Oswald Spengler az emberiség egész történelmét belesűríti az egymásra következő kultúrák sorába. A világtörténelemben nyolc, azonos felépítésű és egyenként ezer év élettartamú kultúra létezik, ill. léteznek (az egyiptomi, a babiloni, az indiai, a kínai, az antik, az arab, a mexikói és a nyugati), amelyek egyaránt négy fejlődési szakaszon mentek át: előidő, koraidő, kései kor és a hanyatlás szakasza, a civilizáció. Napjaink az jellemzi, hogy a nyugati kultúra az egyetlen, amely a beteljesülés állapotába jutott, s a nyugati civilizáció az egész világot a hatalmába kerítette. A nyugati civilizáció végső szakasza Spengler szerint 2200 után kezdődik. Összességében Spengler teóriája meglehetősen pesszimista, hiszen már a domináns nyugati kultúra is a civilizációs, vagyis a hanyatló szakaszban tart. Hogy azt követően mi lesz, arról nem szól. A kultúra fejlődésének megszűnése, vagyis a civilizáció végértéves alakjának elérése után az ember történetitellenné válik – Spengler szerint ez a helyzet a kínai, az indiai és az arab civilizációban. Ez pedig új-ból a kultúra előtti primitív korszakot idézi.⁴

Arnold J. Toynbee alapteóriája a civilizáció. Nála a civilizációk mennek át különböző fejlődési fázisokon. Növekedésük mozgatói az őket erő kihívások, amelyekre különböző válaszokat adnak. Ha egy kihívásra a civilizáció nem képes megfelelő választ adni, megroppan, majd bomlásnak indul. A bomlás egy szakaszában az „egyetemes állam” révén erőszakkal kísérik meg helyreállítani az egységet, ez azonban csupán némi haladékot jelent. A világtörténelemben eddig 26 civilizáció létezett, ebből elpusztult 16, s a napjainkra maradt 10-ből már csak hét számottevő élő civilizáció létezik (a nyugati, az ortodox keresztény a Közel-Keleten, ill. Oroszországban, az iszlám, a hindu, a távol-keleti Kínában, ill. Japánban), a hat nem nyugati már a nyugati civilizációval való ütközés előtt megroppant belülről, s ezeket most „halálal vagy asszimilációval” fenyegeti a nyugati civilizáció.⁵

José Ortega y Gasset, aki saját magát még Spenglernél is pesszimistábbnak tartja, Európa hanyatlásáról beszél, hiszen hiába a technikai civilizáció, csak a világ civilizált, az ember viszont nem, s a kultúra sorvad, megindult a hanyatlás, a barbárságba való visszatérés.⁶

A posztindusztriális társadalom teóriáját kidolgozó Daniel Bell szerint a mai társadalmak három, jól megkülönböztethető, különböző rendező elvek alapján szerveződő szférából állnak. Ezek a technikai-gazdasági struktúra, a politika-közigazgatás és a kultúra. E három szféra működése nincs összhangban egymással, s ez a fő oka a kapitalizmus ellentmondásainak. A modernitásban a civilizáció legdinamikusabb komponensévé a kultúra vált, a kultúrában viszont a változásnak – eltérően a másik két szférától – nincs meghatározott ritmusa, elve.⁷

Pitirim Sorokin a nyugati kultúra és társadalom mély válságáról beszél, amelynek gyökerei abban a hibás feltevésben rejlenek, hogy az alapvető értékek materializáltak. A nyugati kultúra jelenleg a materialis szakasz dezin-

rációjának az állapotában tart, s a mostani válság egyike az emberi történelem legnagyobb átmeneti időszakainak a kultúra egyik formájából a másikba. Mentális, morális és szocio-kulturális forradalomra van szükség, amelynek során a spirituális értékek veszik át a materialis értékek helyét. Ez nem csupán megmentheti, de magasabb szintre is emelheti a nyugati kultúrát.⁸

Fernand Braudel különbséget tesz a civilizáció és a civilizációk között. Megállapítja, hogy a civilizáció győzelme nem jelenti a civilizációk tragédiáját, s a növekvő uniformizálódás ellenére megmarad a civilizációk sokfélesége. Az ipari civilizáció azt mutatja, hogy kialakulóban van egy kollektív civilizáció a világon, hiszen a különböző civilizációk hasonló technikát alkalmaznak, hasonló életmód van terjedőben. Ezzel együtt még hosszú ideig a civilizáció és civilizációk párhuzamos jelenlétével és együttélésével kell számolni.⁹

Immanuel Wallerstein, a világrendszer-elmélet, a centrum-periféria viszony teoretikái megalapozója sokat foglalkozik a kultúra, ill. az egyes és többes számú civilizáció értelmezésével. A univerzalizmussal, kulturális homogenizálódással szemben a kulturális differenciálódás mellett foglal állást. Ezért is szkeptikus egy világkultúra avagy globális kultúra létét illetően, és sajátos módon ezért támadja Spengler és Toynbee teóriáját, akik szerinte partikularista világszemlélet ürügyén valójában rejtett univerzalizmust képviselnek. Nem rokonszenvezik ugyanakkor a többes számú civilizáció-fogalom használatával, helyette inkább a társadalmi rend, ill. történelmi rendszer kifejezések alkalmazását ajánlja.

Wallerstein a kilencvenes években sokat foglalkozik a geokultúra kérdéskörével, mint ami egyfelől a geopolitika, másfelől a kapitalista világgazdaság alapzata, amely megteremtí a világrendszer működésének kulturális kereteit. Szerinte a nyolcvanas évek óta három komoly kihívás érte a geokultúrát, amelyek mindegyike az univerzalizmusra törv liberalizmus elutasításának egy formája. A kultúra az intellektuális érdeklődés homlokterébe került, lekoröszvén a gazdaságot és a politikát, kifejezve egyúttal a létező rendszerből való kiütközést. A faji és nemi szemléletmód terjedése, ill. politikai síkon az identitás keresése nemzetközi méretű anti-univerzalista szövetségeket hoz létre, amelyek új geokultúra lehetőségét rejtik magukban. Válságba került a tudomány, megkérdőjeleződött a Bacon-Newton-féle lineáris modell. Úgy véli, elvesztek az „fejlődés geokultúrájával” szembeni illúziók, ezért a jelenlegi rendszernek és geokultúrájának át kell alakulnia, s szükségesszerű egy „új történelmi rendszer” létrejötte.¹⁰

A Samuel P. Huntington nevéhez fűződő „civilizációs paradigma” a kilencvenes években született legnagyobb hatású teória, amely a nemzetközi rendszer viszonyait kísérl meg elemezni. Huntington a kultúrát és a civilizációt a nemzetközi rendszer elemzésére alkalmas kategóriáknak tartja. A kettőt kizárólag mérete különbözteti meg, hiszen a civilizáció a legnagyobb

kulturális egység, a legáltalánosabb kulturális identifikációs szint. Abból indul ki, hogy a hidegháború elmúltával a korábban bipoláris alapon szerveződött nemzetközi rendszer megváltozott: megszűnt a fő térvonalat jelentő ideológiai konfrontáció, vagyis használhatatlanná vált a „hidegháborús paradigma”. A helyette elemzők által alkalmazni kezdett új paradigmák („egy világ: eufória és harmónia”, „két világ: mi és ők”, „184 állam, több vagy kevesebb” és „teljes káosz”) egy sor korlátal rendelkeznek. A „civilizációs paradigma” kiküszöböli hátrányait, viszont egyesíti magában reális megállapításait.

A hidegháború után a globális politika multicivilizációssá vált, s első számú konfliktusforrássá a civilizációk közötti térvonalak váltak. Huntington hét, ill. nyolc civilizációról (nyugati, iszlám, kínai, japán, szláv-ortodox, hindu, latin-amerikai és feltételekkel az afrikai) beszél. Bár továbbra is az államok maradnak a világpolitika főszereplői, az államok cselekvésében is egyre fontosabb szerephez jut a civilizációs motiváció. Huntington szerint a hidegháború szuperhatalmainak szerepét most a civilizációk „magállamai” vették át, vagyis azok az adott civilizációk a leginkább meghatározó államok, amelyek a „rend forrásai” mind az adott civilizáción belül, mind a világszerte viszonylatában. A civilizációs konfliktusoknak két fajtája van: mikrosíkon keletkezik a „térsvonal-konfliktus”, makrosíkon pedig a „magállam-konfliktus”. Nyilván az utóbbi – a különböző civilizációk magállamai, nagyhatalmai közötti konfliktus – a veszélyesebb.

Másokhoz hasonlóan Huntington is úgy véli, hogy a nyugati egy hanyatló civilizáció, s a Nyugat politikai, gazdasági, katonai hatalma csökkenőben van más civilizációkhoz képest. Igen erőteljes kritikával illeti a Nyugat más civilizációkhoz való múltbéli és jelenlegi viszonyát, hiszen „ami a Nyugat számára univerzalizmus, az a világ többi része számára imperializmus”. Ennek is köszönhető az utóbbi években felgyorsult „indigenizáció” folyamata is, amely elsősorban a muszlim és az ázsiai társadalmakat jellemzi. Végso következtetése nagyban emlékeztet arra, amit Toynbee állít: mintegy 100 évvel hatalmának 1920-as „csúcspontja” után a Nyugat még mindig a legnagyobb hatalommal bíró civilizáció lesz, s azután is megőrizi vezető szerepét a tudományos és fejlesztési potenciál, a civil és katonai technológiai újítások terén, viszont egyéb területeken a vezető szerepet a nem nyugati civilizációk magállamai veszik át.

Toynbee az Egyesült Államoknak kulcsszerepet tulajdonít a Nyugat jövőjének alakulásában. A nyugati civilizáció útj, az európai és az amerikai szakaszt követő, gazdasági jólét és politikai befolyás által jellemezhető harmadik, „euroamerikai” szakasza csak abban az esetben veheti kezdetét, ha az Egyesült Államok identitását nyugati nemzetként, a nyugati civilizáció vezető nemzeteként erősíti meg. Huntingtont ugyanis igen nyugatlanítja az Egyesült Államokban erősödő multikulturalizmus, ami szerinte komolyan veszélyezteti az ország „nyugatiságát”.

Amennyire elutasítja azonban a multikulturalizmust az Egyesült Államokon belül, annyira elkerülhetetlennek tartja a multikulturális világot, amelyben bármelyik civilizáció univerzalizmusa helyett azokat a vonásokat kell keresni, amelyek valamennyi, legalábbis a legtöbb civilizációban közkösek. „Egy multicivilizációs világban a konstruktív álláspont az univerzalizmus feladása, a sokféleség elfogadása és a közös pontok keresése.”¹¹

A „két civilizációban és a velük együtt járó civilizációs konfliktusokban élő” szíriai származású, több évtizede Németországban oktató és kutató Bassam Tibi álláspontja sok ponton egyezik Huntingtonéval. Alapvető tézise az, hogy a 21. századba való átmenet történelmi trendje civilizációs konfliktusok formájában fejeződik ki. Ezek azonban nem csupán a nyugati hegemonia elleni lázadás formájában jelennek meg, hanem elsősorban a „modern” és a „premodern” közötti konfliktus formáját öltik, amennyiben a modern tudományos-technikai „globális civilizáció” áll szemben a nem nyugati premodern civilizációkkal. Tibi szerint az alapvetően nyugati meghatározottságú globális civilizáció mindenekelőtt a gazdaságot, a politikumot és a médiát öleli fel, s ellene lázadnak a nem nyugati, premodern civilizációk. A nemzetközi rendszer legnagyobb ellentmondását a strukturális globalizáció és a kulturális fragmentáció egyidejűségében látja.

Tibi a civilizációk többes számú alakja kapcsán lényegében pontosítja Huntington megállapításait. Szerinte a civilizációk elsősorban a világpolitika színterén jelentkező csoportosulások, amelyek egymással egyébként konfliktusban, akár fegyveres harcban is álló kultúrákat is egységes politikai frontba tömöríthetnek valamilyen külső fenyegetettség, külső ellenség jelentkezése esetén. A civilizációk csak olyankor egységessülnek, amikor egy külső veszélyforrás jelentőségében felülmúlja a civilizáción belüli eltérő standardokat vagy érdekeket. Tibi egyébként a civilizáció és a kultúra közötti fő különbséget abban látja, hogy előbbi regionális, utóbbi lokális.

Tibi a megoldást a premodern, preindusztriális kultúrák szükségszerű modernizációjában látja. A civilizációk között hidat csakis az objektív, minden civilizáció által elfogadott tudás, vagyis a racionalizmus alapján lehet építeni. Maga mint „kartezianus gondolkodó” egy „minden civilizációt összekötő univerzális morál” mellett tesz hitet.¹²

Lássunk ezek után olyan álláspontokat is, amelyek az univerzalizmus, a globalizáció folyamatát vélik meghatározónak, a civilizáció fogalmát egyes számban, az egész világon érvényesülő folyamatként használják, s a civilizáció és kultúra többes számú fogalmait – a kulturális különbségekkel egyetemben – jobb esetben is másodlagosnak vélik a technikai-gazdasági folyamatok, a világméretű kapitalizálódás mögött.

Norbert Elias jellegzetesen Európa-központú szemlélete szerint a „civilizációs folyamat” hosszan tartó fejlődés, amely a 12. században kezdődött a főúri udvarokban, s egészen napjainkig tart. E folyamat tulajdonképpen „az

emberi viselkedés és érzület egészen meghatározott irányban történő megváltozása", lényege sok kis folyamat, emberi tervek és cselekedetek összeshívódásából kialakuló sajátos rend, amely nem az emberi ráció terméke. A civilizációs folyamat egyszerre pszichikus és társadalmi jelenség, fő mozgatója azonban a „pszichés habitus”. Központja a Nyugat, innen terjednek ki a „civilizáció struktúrái” a nem nyugati világ mind nagyobb részeire is. Jóllehet ez a folyamat Elias szerint emelkedő és süllyedő mozgások sorozata, mégis meghatározott irányba tart, mégpedig az alul lévő, feltörekvő rétegek vagy társadalmak a felső réteg vagy társadalom funkcióját vagy magatartását veszik át. A felső réteget napjainkban a nyugati társadalom jelenti, innen terjednek a „civilizált” viselkedésmódok a világ minden részébe. A civilizációs folyamata még egyáltalán nem zárult le, hiszen még nem alakult ki tartós egység és összhang az ember társadalmi feladatai és személyes hajlamai között.¹³

Francis Fukuyama, aki a közismert „történelem vége” tézist állította fel, összességében a fejlődés bizonyos meghatározott irányba tartása mellett foglal állást. A fejlődés, a modern természetudomány azonos társadalmi változásokat okoz a különböző kultúrákban, mégpedig a liberális demokrácia és a piacgazdaság meghonosodását. Mivel ezeknél jobb intézmény jelenleg nincsen, elérésükkel és univerzálissá válásukkal véget ér az „egyetlen, összefüggő és következetes fejlődési folyamatként értelmezett történelem”. Az utóbbi évszázadokban egy sajátos világkultúra keletkezett „a technika ősztönözte gazdasági növekedés s az eléréséhez és fenntartásához szükséges kapitalista társadalmi viszonyok mint középpont körül”. Fukuyama jövendő világa – és ezzel maga cáfolja a modernitás univerzalizmusáról általa felvázolt képet – két részből áll: egy történelmi és egy történelem utáni világból. Utóbbi kissé utópisztikus képével szemben a történelmi világban továbbra is egymást követik majd a konfliktusok, a két világ között pedig kevés lesz a kölcsönhatás.¹⁴

Jeffrey Sachs határozottan tagadja, hogy a történelmi feltételek, ill. sajátos kulturális viszonyok befolyásolnák a piaci fejlődés modelljeinek, intézményrendszerének kialakulását. „Nem a »neoliberális elmélet«, hanem a kultúrák központi megközelítésé alapul történelmi tévedésen”. Szerinte a modern kapitalizmus alapintézményei nem kultúra-specifikusak, az pedig tény, hogy gyakorlatilag a világ valamennyi kormánya csatlakozni kíván a nemzetközi rendszerhez. A kilencvenes évek „kapitalista forradalma” nyomán első ízben csaknem az egész világra kiterjedő globális kapitalista gazdaság jött létre.¹⁵

W. W. Rostow szerint, aki 1960-ban publikálta először a gazdasági növekedés szakaszairól írt, s nagy vitát kiváltott könyvét, végeredményben a világ országainak gazdasági-technikai téren ugyanazt a fejlődési utat kell bejárniuk. Könyve harmadik kiadásához 1990-ben írt elő-, ill. utószavában

ugyanakkor nyomatékosan felhívja a közgazdászok figyelmét a kulturális, társadalmi és politikai tényezőkre, ill. a történelem figyelembevételének a szükségességére.¹⁶

Ami a magyar nyelvű szakirodalmat illeti, *Vitányi Iván* Norbert Elias „civilizációs folyamata” alapján a civilizáció fogalmát egyfelől a német értelmezésnek megfelelően használja (az ember által megalkotott objektívációs világ anyagi-intézményes oldala), másfelől egyenlőségelet tesz a civilizációs folyamat és a társadalmasulás közé. Az „első társadalmasulást” a civilizáció első fokának (másutt „civilizáció előttiégének”), az újkori technikai forradalmat már a „másodfokú civilizáció” alapjelenségének tartja. Nála a civilizáció voltaképpen azonos a kapitalizmussal, az ipari társadalommal, a modernitással, s a civilizációs folyamat halad a „harmadik társadalmasulás” felé.¹⁷

Steinbach Antal civilizáció-felfogása a többes számú civilizáció-fogalomból indul ki, azonban a civilizáció létrejöttét evolúciós folyamatként egyes számban vizsgálja. A civilizációkat a kultúrákból származtatja, s „kultúrák szintéziseként” határozza meg, mint amelyek a kultúráknál nagyságrendekkel nagyobb integrációs potenciállal rendelkeznek. Steinbach voltaképpen az egyes és többes számú civilizáció-fogalom valamiféle kombinációjával próbálkozik.¹⁸

Heller Agnes abból indulva, hogy mára az egész világ modern lett és a modernitás „gőzhengere” az egész világon maga alá gyűrte a premodern társadalmi berendezkedést, a modernitásról mint „globális civilizációról” beszél, amely azonban „globális válságban” van. Heller itt egyes számban használja a „civilizáció” szót – mintegy a modernitás szinonimájaként –, jóllehet különbséget tesz „az összes premodern civilizáció” és „az összes modern civilizáció” között. A válság egyik fő okának azt tartja, hogy leépültek a „hagyományos erkölcsi hatalmak”. Egy erkölcsi hatalmak nélküli modern világ viszont „a totális relativizmus világa”. Heller tényként rögzíti a kulturális pluralizmust (a kultúrát nyilvánvalóan „antropológiai” értelemben használva), de felhívja a figyelmet a multikulturalizmusban rejlő veszélyekre (agresszív szeperatizmus). Heller a többszörös identitás és az „univerzálisabb kultúrák” mellett foglal állást.¹⁹ Heller sokat foglalkozik a kultúrák együttélésével és viszonyával s elveti bármelyik kultúra privilegizálását a másikkal szemben.²⁰

Amint a fentiekből is látható, a civilizáció- és kultúraelméletek jelentős hányada – kimondva vagy kimondatlanul, szándékoltan vagy nem tudatosan – egy, a világ egészének fejlődése szempontjából meghatározó (filozófiai) ellentét pár, az univerzalizmus – relativizmus dichotómia kérdéskörét járja körül. A mai anarchikus, kaotikus nemzetközi rendszert egymással látszólag homlokegyenest ellentétű, valójában azonban egymással nagyon is összefüggő folyamatok egyidejű létezése jellemzi (globalizáció vs. lokalizáció,

koherencia vs. fragmentáció, integráció vs. dezintegráció, centralizáció vs. decentralizáció, deterritorializáció vs. territorializáció, univerzalizáció vs. partikularizáció stb.). Ráadásul maguk az egyes folyamatok is különbözőképpen értékelhetők annak függvényében, melyik oldaluknak adunk nagyobb hangsúlyt. Mindezeknek tulajdoníthatóan vannak, akik a globalizációt, univerzalizációt folyamatát tartják meghatározónak, mások ellenkezőleg, a lokalizációt, partikularizációt, fragmentációt folyamatát. Vannak, akik a globalizáció pozitív oldalát emelik ki (a modernizáció révén dinamikus technikai-gazdasági-kommunikációs fejlődés történik, a demokrácia, az emberi jogok a világ mind nagyobb részén érvényesülnek), mások a negatívát (a globalizáció nem csökkenti az egyenlőtlenségeket, az egyetemesnek tekintett értékek – demokrácia, szuverenitás, emberi jogok stb. – valójában a nyugati civilizáció értékei, vagyis olyan partikuláris értékek, amelyek idegenek egy, a nyugatitól eltérő, nem az individualizmusra épülő kulturális közegeben).

Gazdasági-technikai globalizáció, civilizációs-kulturális lokalizáció

Maga a globalizáció eleve rendkívül összetett, különbözőképpen megítélhető és értelmezhető folyamat. Sokan épp a globalizáció túlértékelése, ill. leegyszerűsített értelmezése, az univerzalizációval való téves azonosítása miatt becslük le a vele (látszólag legalábbis) ellentétes irányú folyamatokat, egyebek mellett a (többes számú) civilizáció és a kultúra szerepét. A globalizáció és a lokalizáció azonban egy időben és nagyjából azonos intenzitással folyik, s ahogy James Rosenau megjegyzi, az öket mozgató dinamikák az emberi tevékenység különböző szféráiban felkelhet, a politikaiban, a gazdaságban, a kulturálisban és a szociálisban, sőt látszólagos paradoxonként maga a lokalizációs folyamat is globalizálódik!²¹ A lokalizáció egyik motiváló tényezője a globalizáció, s a lokalizáció válasz a globalizáció kihívására, az identitás globalizáció általi fenyegetettségére. Rosenau több példát is hoz arra, hogy maga a lokalizáció globalizációs folyamat: ha egy ország válaszul hasonló lépésekre kereskedelmi korlátokat emel, ez gyorsan „tovaterjedhet”, hasonló hatással járhatnak az autonómiatörések stb. Fennáll ugyanakkor az a paradoxon, hogy minél többen lépnek fel a globalizáció ellen lokalizációs törekvésekkel, az egész rendszer szintjén – mint globalizálódó lokalizáció – az uniformizációs folyamatokat gyorsítja!

Ezt a gondolatot Roland Robertson fejleszti tovább a „globalizáció” kategóriájának a bevezetésével. Már több korábbi munkájában felhívta a figyelmet a globalizáció és a lokalizáció szoros kapcsolatára összefüggésben azzal, hogy a homogenizáció – heterogenizáció, ill. univerzalizmus – partikularizmus ellentétpárok valójában nem egymást kizáró, hanem egymással

összefüggő, egyidejűleg jelentkező folyamatok. Ebben az összefüggésben a globalizáció „a partikularizmus univerzalizációjának és az univerzalizmus partikularizációjának egymásba fonódása”, ill. intézményesülése.²² Még pontosabb kifejezésnek tartja a globalizációt, ami jól tükrözi, hogy itt nem ellentétpárokról van szó. „A lokális a globális »mikro szintű« megnyilvánulása”. Robertson felhívja a figyelmet arra, hogy a hagyományosan értelmezett kultúra-felfogás mind kevésbé kielégítő, hiszen mind több azok száma, akikben több különböző kulturális sajátosság egyesül („halfies”).²³

Vita folyik arról, vajon létezik-e globális vagy világkultúra, univerzális vagy globális civilizáció. A globalizációval szorosan összefonódó információs és kommunikációs „forradalom” hatására ugyanis kialakult egy látszólag mind homogénebb „világkultúra”. Egyes álláspontok szerint ez a globális kultúra az amerikai kultúra hegemoniájának a következménye. („Coca-Cola kultúrának”, „McDonaldization”-nak vagy „CocaColonization”-nak is nevezik.) Tény viszont, hogy az amerikai fogyasztói, ill. tömegkultúra a kultúrának csak egy kis területét fedi le, a kultúrákat, civilizációkat viszont nem homogenizálja. Ezek ugyanis nagyrészt olyan technikák, amelyek magát a kultúrát komolyabban nem befolyásolják, ill. maguk idomulnak a különböző kultúrák normáihoz. A civilizációk és kultúrák közötti kommunikáció, interakciók az elmúlt időszakban egyértelműen erősödtek, s gyakorta aszimmetrikus formát öltenek.

Vannak, akik a kultúrák „hibridizációjáról” beszélnek, mint ami a globális kultúrát a kultúrák egyfajta „keverékeként” hozza létre. A „hibridizáció” teoretikusai általában a kultúrát nem a hagyományos, „territoriális” értelemben értelmezik, hanem mint „transzlokális kultúrát”. Első esetben a kultúra egy lokalizált tanulási folyamat eredményeként jön létre egy társadalomhoz vagy egy társadalmi csoportozh kapcsolódóan, a második esetben viszont a kultúra „általános emberi »szofisztika«”, amely transzlokális tanulási folyamatban alakul ki. Ez az értelmezés emlékeztet az egyes és többes számú civilizáció-értelmezésekre, hiszen első esetben kultúrákról, a második esetben viszont kultúráról van szó.²⁴

Lényegében hasonló értelemben használatos a „kreolizáció”, bár teoretikusai aláhúzzák, hogy itt nem is annyira kulturális, mint inkább szociális folyamatról van szó. A határokra tekintettel nem lévő nemzetközi áramlások (személyek, áru, pénz, technika, információ, eszmék stb.) különböző helyeken különféle sajátos konfigurációkat eredményeznek, a lokális, a regionális és a globális struktúrák keveredésével járnak. E keveredésekben a globális rendszer fragmentálódik, a lokális struktúrák globalizálódnak. A kreolizáció egy sajátos, e keveredéseknek megfelelő szociális identitás. A kultúra pedig elsősorban jelentés, amely az identitáshoz kötődik.²⁵

A „kreolizáció” vagy „hibridizáció” sem hoz létre azonban globális kultúrát. A kulturális áramlások²⁶ következményeként kétségkívül kialakulnak

közvetítő funkciót betöltő „harmadik kultúrák”,²⁷ ezek azonban egyáltalán nem csökkentik a lokális kultúrák szerepét. Egyes vélemények szerint kultúra egyes számban nem is létezik, csakis specifikus, történelmileg meghatározott, a benne élők számára erős emocionális konnotációjú partikuláris kultúrák. Ezekhez a kultúrákhoz kötődik a kollektív kulturális identitás, mint az emberek közösségeit összetartó legfontosabb tényező, ugyanakkor globális identitás mint olyan, aligha létezik. A világ versengő kultúrákból áll, s ez kevés teret enged a globális kultúra számára.²⁸

A modern társadalmakban egyes intézmények, magatartásformák, technikák kétségek nélkül univerzalizálódnak, mégpedig elsősorban azok, amelyek a piacgazdasághoz, az állami bürokráciához vagy a fogyasztáshoz kötődnek. Létrejött az a „Davos-kultúra”, amelynek emberei meghatározó szerepet töltenek be a mai nemzetközi rendszerben, hiszen alapvető áttekintésük van az ott végbemenő fontosabb folyamatokról, ők uralkodnak a nemzetközi szervezetek s adják azt a modern technokrata réteget, amelyik gyakorlatilag kezeli, menedzseli a pénzügyi-gazdasági-technikai folyamatokat szerte a világon. Ennek a – nevezzük így – technokrata-bürokrata rétegnek, „elitnek” az aránya a Nyugaton kívüli civilizációkban meglehetősen csekély a lakosság egészéhez viszonyítva, mégha befolyásuk meglehetősen nagy is. A tradicionális értékeket előtérbe állító civilizációkban érdemben nem ők azok, akik a civilizációt befolyásolják, inkább fordítva. Az „elnyugatiasodott” technokrata elitet az Európán kívüli világ sok régiójában a függetlenné válást követően követő évekhez képest háttérbe szorította az őket követő, s már a retradicionális, indigenizációs céljait képviselő s a Nyugattal sok ponton szembeforduló „második generáció”.

A globalizmus érvénye a látszatnál és sokak vélekedésével ellentétben sem regionálisan, sem funkcionálisan nem nevezhető abszolútnak. Még azokban a szférákban is, amelyek látszólag teljes egészében globalizálódtak – mint a gazdaság vagy a kommunikáció – a világ egészét tekintve hatalmasak a „fehér foltok”, a globalizáció által le nem fedett területek. A globalizációból ki- és lemaradó térségek és emberek a marginalizáltak, periferizáltak, a további marginalizálódók és periferizálódók táborát növelik – s összességükben ők alkotják a Föld lakosságának többségét. Ez a helyzet óhatatlanul robbanásveszélyes és konfliktusokkal terhelt.

A gazdaságban és az információs-kommunikációs szférában végbemenő globalizáció, a technikai-gazdasági modernizáció sajátos módon kulturális fragmentációval jár együtt. A korábbi felemás hatású modernizáció, az univerzalizmus igényével fellépő modernitás, a nemzetközi rendszer szintjén is erősödő egyenlőtlenségek és növekvő polarizálódás mind egyfajta fenyegetettség-érzetet okoznak a nem nyugati régiókban, felerősítik a különbözőség igényét, és mivel nem csupán gazdaságilag, hanem identitásukban és méltó-

ságukban is fenyegetve érzik magukat, a különbözőség elsősorban civilizációs-kulturális síkon jut kifejezésre. Persze az emocionális megfontolások mögött nagyon is konkrét okok húzódnak. A nyugati civilizációhoz, a modernitáshoz kötődő racionális megalapozottságú technikai-gazdasági növekedés bizonyos kivételektől eltekintve nem csökkentette, hanem növelte a különbséget a centrum, ill. a periféria-félperiféria között. A nemzetközi rendszer periferiáján – félperiferiáján elhelyezkedő nem nyugati civilizációk részint hagyományaik, eltérő sajátosságai miatt, részint felismerve a Nyugat behozhatatlannak tűnő fölényét technikai-gazdasági-információs téren, a civilizáció és kultúra fogalomrendszerében definiálják identitásukat és próbálnak szembeszállni a nyugati technikai-gazdasági dominanciával. A centrumhoz, a hatalomhoz, a domináns erőhöz kötődő globalizációs-univerzalizációs törekvések általi fenyegetettség és veszélyeztetettség felerősíti a „szélek”, a „peremvidékeket”, a periferiákat és félperiferiákat, a marginalizált csoportok, kisebbségek centrummal szembeni, lokális identitást, saját különbözőségüket hangsúlyozó mozgalmait.

Ahol pedig a modernizáció sikeresen ment végbe (például a délkelet-ázsiai társadalmakban), ez a saját kultúra, a saját értékek bázisán történt, s a gazdasági-technikai fejlődés, az elért sikerek nyomán megerősödött önbizalom még határozottabban és markánsabban juttatta kifejezésre a helyi sajátosságokat a Nyugattal szemben. Tudomásul kell venni, hogy a modernizáció nem feltétlenül jelenti a nyugati minták átvételét (ahogy Huntington is nyomatékosan aláhúzza: a modernizáció nem egyenlő a veszternizációval), ellenkezőleg: a modernizáció saját kulturális bázison is végbemehet, sőt: sikeres modernizáció csak saját kulturális bázison mehet végbe! Az ilyen módon értelmezett modernizáció, a technikai-gazdasági – ha úgy tetszik: az egyes számú – civilizáció nem szünteti meg, vagy teszi feleslegessé a többes számú civilizációkat, hanem éppen ellenkezőleg: megerősíti azok különbözőségét és kulturális sajátosságait kifejeződsét.

A modernizáció önmagában értékesleg „technikai” kategória, amely – jöllehet a nyugati, racionális megalapozottságú civilizáció talaján bontakozott ki – szükségszerűen minden civilizációban végbe kell, hogy menjen. A kulturális közeg ebből a szempontból segítheti vagy gátolhatja a modernizációt, a társadalom és gazdaság modernizálása kétségkívül visszahat a kultúrára és a civilizációs környezetre is, azonban a modernizáció semmiképpen nem univerzalizálja magukat a kultúrákat és a civilizációkat.

A modernizációval nem jár tehát automatikusan együtt a nyugati civilizáció értékeinek univerzalizálódása. Sokan hívták fel a figyelmet a „demokrácia-paradoxonra”, ill. arra a „kettős mérce”, amit a Nyugat e téren alkalmaz. Előbbi arra utal, hogy például a Nyugat a nem nyugati civilizációkban is erőlteti a nyugati demokrácia-koncepciót, például a demokratikus választások alkalmazását. Felháborodik és antidemokratikus eszközök bevetését is

támogatja viszont abban az esetben, ha demokratikus választások útján antidemokratikus, netán fundamentalista erők kerülnek hatalomra (például Algéria). Ezzel függ össze a Nyugat által gyakran alkalmazott „kettős mérce”, amikor érdekeiknek megfelelően alkalmazkodik vagy nem alkalmazkodik a nyugati civilizáció univerzálisnak tartott normáit (az emberi jogok számon kérésére Kínától, viszont számon nem kérésre Száúd-Arábiától, beavatkozás a szuverenitás megsértése miatt Kuvaitban, viszont be nem avatkozás hasonló esetben számos más régióban stb.).

A globalizáció, a modernizáció, de még a modern társadalmak struktúrája hasonlóssága sem jelenti a civilizációs-kulturális különbségek eltűnését!

Posztmodern kor: a civilizáció és a kultúra „felértékelődése”

A modernitás, vagyis a modern, nyugati társadalmak kialakulásának és fejlődésének hátterétől szolgáló civilizációs keret jelenleg súlyos problémákkal küzd, ha úgy tetszik, válságban van. A jóléti állam fejlődési modellje egyre nagyobb zavarokkal működik, amelyek a gazdasági, társadalmi, kulturális szférát egyaránt érintik. Kritikák érik a rendszert „belülről”, de kritikák érik „kívülről” is, hiszen nem tudta megoldani a nemzetközi rendszer szintjén jelentkező globális problémák egy részét, képtelen volt csökkenteni a kiálló egyenlőtlenségeket. (Az elmúlt harminc év leforgása alatt a világ összjövedelmén belül a leggazdagabb 20% jövedelme 70%-ról 85%-ra nőtt, a legszegényebb 20%-é 2,3%-ról 1,4%-ra csökkent.³¹)

Annyi máshoz hasonlóan persze a modernitás is többféleképpen értelmezhető. A modernitás „hódító kultúra”, egy „hullám, amelyik előlött és elnyeli az egyik tradicionális kultúrát a másik után”.³² Ebből a szémszögből a nyugati modernitással szemben állnak a nem nyugati kultúrák és civilizációk. A modernitás alapvetően technikai-intézményi oldalának kiemelésével levonható viszont az a következtetés, hogy mára az egész világ modern lett, s a modernitás immáron nem (csak) a nyugati civilizációhoz kötődik, hanem globalizálódott, globálissá vált. Úgy gondoljuk azonban, hogy a modernizáció (és a modernitás) technikai-intézményi és a modernitás civilizációs-kulturális oldala nem ugyanaz, a világméretű modernizáció pedig nem változtat azon a tényen, hogy a modernitás lényegéhez tartozik, hogy bázisa a nyugati civilizáció és kultúra. Paradoxonnak tűnik bár, de technikai-gazdasági modernizáció a retraditionalizáció bázisán is végbemeget.

Korszakváltás küszöbén állunk: véget ért egy korszak, azonban egyelőre az új korszak sajátosságai még meglehetősen homályosak, nem körvonalozhatók világosan. Átmeneti korban élünk. Ami véget ért, az nem a történelem. Véget ért a a hidegháború kétpólusú rendje. Véget ért a vesztfáliai tí-

pusú, etatista, a nemzetállamokon alapuló és nemzetállami logika alapján működő nemzetközi rendszer. Véget ért a „felvilágosodás projektuma”, a hagyományos értelemben vett modernitás. Megfelelőbb terminus hiányában az új korszakot posztmodern korszaknak nevezzük.

A posztmodern korszak sajátosságai eltérőek a modernitás által teljesen lefedett területeken és szférákban és a nem nyugati régiókban, ahol a modernitásnak csak bizonyos technikai-intézményi elemei vannak jelen. A nyugati civilizációban, ill. a reálszférákban (gazdaság, politika, társadalom, kommunikáció) új elemek, kapcsolódások, új posztindusztriális technikák jelennek meg, amelyek minőségileg meghaladják a modernitást. Mindehhez posztmodern világlátás, gondolkodásmód is társul. Ebben az esetben a modernitás új – posztmodern – szakaszáról beszélhetünk. A nem nyugati régiókban a nemzetközileg érvényesülő posztmodern feltételek sajátos heterogén viszonyokkal találkoznak: modern, premodern (tradicionális) és posztmodern elemek léteznek egymás mellett, természetesen nagymértékben befolyásolva is egymást. A modernitás intézményrendszere itt is kiépült, de a társadalmi-gazdasági modernizáció folyamatával párhuzamosan retraditionalizáció is végbemeget, pre- és antimodernista jelenségeknek is tanúi lehetünk.

A retraditionalizáció és szélsőséges megnyilvánulása, a fundamentalizmus olyan „premodern” oldalról kiinduló kulturális indíttatású modernitáskritika, amely az „idegen” modernitással szemben a „hazai” tradicionális értékek és normák elsődlegességét hirdeti. A retraditionalizáció lényege nem a múlt felé fordulás, hanem olyan válasz-kísérlet a jelen kihívásaira, amelyet a tradíció által biztosított történelmi kontinuitás legitimál.

A posztmodern korban immáron elképzelhetetlen a nyugati civilizáció univerzalitása. Sokan a kelet-ázsiai régió dinamizmusa, látványos növekedése nyomán geopolitikai és geokulturális súlypont-áttevedésről, poszt-európai, ill. poszt-nyugati korról beszélnek.

A mostani anarchikus, kaotikus, áttekinthetetlen nemzetközi rendszerben az egyik fő probléma éppen a meghatározó rendező elvek, a „rend” hiánya, a kilencvenes évekre kialakult „új vilárendetlenség”. E téren két lehetőség áll a nemzetközi rendszer előtt: egy új paradigmá(k)ra épülő nemzetközi rendszer és rend kialakulása, avagy hosszas instabilitás és zűrzavar, a nemzetközi rendszer tartós működése a rend hiányának állapotában. A civilizáció és a kultúra ebből a szempontból igen fontos szerepet töltenek – tölthetnek – be. A „civilizációs paradigma” ugyanis elvileg nemcsak a hidegháború utáni nemzetközi rendszer jobb megértését segítheti elő, hanem a nemzetközi rend létrejöttét is. Mindezt csak felerősítheti, hogy a civilizáció- és kultúraelméletek jelentős hányada a kultúrának és a civilizációnak kifejezetten „renderemtő” funkcióit tulajdonít mind magában az emberben, mind annak környezetében.³³ Úgy véljük ugyanakkor, hogy jelenleg ez a „renderemtő”

funkció nem érvényesül, s a civilizációk és kultúrák heterogenitásukból következően a nemzetközi rendszer szintjén inkább fokozzák, mintsem csökkentik a zűrzavart. E „rendetlenség” oka az is, hogy a kultúra szorosan összefonódik mind a gazdasággal, mind a politikával, nagymértékben befolyásolva azokat. A nemzetközi rendszer politikai és kulturális strukturálódása ugyanakkor nem felel meg egymásnak, s a saját kulturális közegben kiszámítható következményekkel járó politikai cselekvés más kulturális közegben egészen más, nem várt és kiszámíthatatlan következményekkel járhat.

A mai nemzetközi rendszerben bizonyos normák általánosan elfogadottak. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a nemzetközi jog vagy a nemzetközi szervezetek működése valójában a nyugati civilizáció egyetemének tétellezett normái alapján történik, amelyhez látszólag alkalmazkodott a világ (csaknem) valamennyi országa. Napjaink realitásai alapján ugyanis nyilvánvalóan valamennyi ország felismerte, hogy csak ezen a módon biztosítható bekapcsolódása és aktív részvétele a nemzetközi gazdasági, politikai folyamatokba. Bizonyos civilizációk esetében azonban e mellett a nyugati civilizáció bázisán kialakult nemzetközi rendszerhez igazodó és alapvetően kifelé irányuló struktúra mellett – amely egyáltalán nem minden szempontból felel meg a helyi civilizáció sajátosságainak – létezik egy másik, vele párhuzamos is, amely organikusán következik a helyi civilizációból, viszont felépítése, működése egyáltalán nem felel meg a – mondjuk így: – konszenzuson alapuló nemzetközi normáknak. Az ebben a struktúrában alkalmazott teljesen eltérő beszédmód miatt a Nyugat ezt az „indogén” struktúrát, működését, megnyilvánulásait egyáltalán nem érti. A kétféle struktúra nem azonos szervező elvek alapján épül fel, és nem azonos rendező elvek alapján működik.

Valójában a modernitás egységes beszédmódját a posztmodern eltérő beszédmódjai, egymást gyakran nem értő nyelvei váltották fel. A posztmodern világrend(etlenség) jellegzetessége a különböző, különmemű, különféle rendező elvek alapján működő struktúrák, következésképpen különféle „rendek” egymás mellettsége. Egyik rend a másik szemszögből és rendező elveivel alapján „rendetlenségnek” tűnik, az egész nemzetközi rendszer szintjén pedig az átfogó rendező elv hiánya miatt a „rendetlenség” érvényesül. Aligha valószínűsíthető, hogy a közeljövőben újabb olyan egységes, egyetemes logika, átfogó racionalitás jöjjön létre, amely „helyreállítja” a rendet. Sokkal valószínűbb, hogy egyfelől a „rendek” közötti megfelelő közvetítő mechanizmusok kialakítására, másfelől a fragmentáltságból szükségképpen következő konfliktusok kezelésére hosszú távon is alkalmas módszerek, technikák és intézmények kidolgozására lesz szükség. A „globális civilizáció” legfontosabb feladata, hogy elősegítse a civilizációk és a kultúrák párbeszédét, kezelje konfliktusait és megtalálja azokat a közös pontokat, amelyek valamennyi (legalábbis a legtöbb) civilizációban és kultúrában közősek, s amelyek alapján hosszú távon is biztosítható a nemzetközi rendszer súlyosabb konfliktusoktól mentes működése.

Jegyzetek

- 1 Wallerstein, Immanuel: Culture is the World-System. In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*. SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1993. 63. o.
- 2 Wallerstein, Immanuel: Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System. Ugyanott, 31-55. o.
- 3 Heller Ágnes: A nem dialektikus dialektika. A felvilágosodás állásáról. *Világosság*. 1996. 12. szám
- 4 Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya*. Európa Könyvkiadó 1994
- 5 Toynbee, Arnold J.: *A Study of History*. Abridgement of Volumes I-VI., VII-X. by D.C. Somervell. Oxford University Press, New York, Oxford, 1987.
- 6 Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Pont Könyvkereskedés, Budapest, 1995
- 7 Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann Educational Books Ltd., London, 1979
- 8 Sorokin, Pitirim: *The Crisis of Our Age*. Oneworld Publications Ltd., Oxford, 1992
- 9 Braudel, Fernand: *A History of Civilizations*. Penguin Books, 1995
- 10 Wallerstein, Immanuel: *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*. Cambridge University Press, 1991 és *After Liberalism*. The New Press, New York, 1995
- 11 Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 1996. 318.o. A „civilizációs paradigma” első felvetése a *Foreign Affairs* 1993. nyári számában jelent meg. (The Clash of Civilizations?) Magyarul lásd: Civilizációk háborúja? *Külpolitika*, 1995. 3-4. szám
- 12 Tibi, Bassam: *Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1995
- 13 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, 1987
- 14 Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, 1994
- 15 Sachs, Jeffrey D.: Mi is az a „soktérápia”? *Magyar Szemle*. 1995. július, Consolidating Capitalism. *Foreign Policy*, 1995. tavaszi szám
- 16 Rostow, W. W.: *A gazdasági növekedés szakaszai*. Előszó és utószó a harmadik kiadáshoz. *Világosság*. 1992. 12. szám
- 17 Vitányi Iván: *A társadalom logikája*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, Savaria University Press, Szombathely, 1995.
- 18 Steinbach Antal: A kultúra és civilizáció kérdésehez. In: Benkes Mihály (szerk.): *Civilizációk és vallások. Szöveggyűjtemény a civilizációk összehasonlító tanulmányozásához*. Cégér Kiadó, 1994. 17-20.o.
- 19 Heller Ágnes: A civilizáció globális válsága. *Beszélő*, 1996. április
- 20 Heller Ágnes: A kultúrák együttélésének próbája. *Múlt és Jövő*, 1995. 1-2. szám. A politika Isten halála után. *Világosság*, 1995. 4. szám. *Az igazságszágon túl*. Gondolat Kiadó, 1990. 250. o.
- 21 Rosenau, James N.: The Dynamics of Globalization: Toward an Operational Formulation. *Security Dialogue*, 1996. szeptember

22 Robertson, Roland: *Globalization. Social Theory and Global Culture*. SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1993. 100., 102. o., *Social Theory, Cultural Relativity and the Problem of Globality*. In: Anthony D. King (szerk.): *Culture, Globalization and the World-System*. Department of Art and Art History, State University of New York at Binghamton, 1991. 73. o., *After Nostalgia? Wilful Nostalgia and the Phases of Globalization*. In: Bryan S. Turner (szerk.): *Theories of Modernity and Postmodernity*. SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi, 1993. 51–52. o.

23 Robertson, Roland: *Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity*. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1995. 25–44. o.

24 Pieterse, Jan Nederveen: *Globalization as Hybridization*. Ugyanott 45–68. o.

25 Friedman, Jonathan: *Global System, Globalization and the Parameters of Modernity*. In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (szerk.): *Global Modernities* i.m. 69–90. o.

26 Az egyik, a szakirodalomban elterjedt csoportosítás ötféle „áramlást” s a nyomában kialakuló „tájképeket” különböztet meg: emberek („ethnoscapes”), technikák („technoscapes”), tőke, ill. pénzügyi információk („finanscapes”), a médium kereszttul információk („mediascapes”) és az eszmék, ideológiák („ideoscapes”) nemzetközi áramlását. Lásd Appadurai, Arjun: *Disjunction and Difference in the Global Cultural Economy*. In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* i.m. 295–311. o.

27 Featherstone, Mike: *Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identity*. SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1995. 90–91. o.

28 Smith, Anthony D.: *Towards a Global Culture?* In: Mike Featherstone (szerk.): *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity* i.m. 171–191. o.

29 Samuel Huntington találó kifejezése, utalva a davosi Világgazdasági Fórumra, ill. annak résztvevőire. Lásd *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* i.m. 57. o.

30 Huntington kifejezése. Lásd *The Clash of Civilizations ...* i.m. 184. o.

31 Broad, Robin – Cavanagh, John: *Don't Neglect the Impoverished South. Foreign Policy*. 1995–96 téli szám

32 Taylor, Charles: *Nacionalizmus és modernitás. Világosság*, 1995. 8–9. szám

33 Lásd például Freud, Sigmund: *Rossz közérzet a kultúrában*. In: *Esszék. Gondolat Kiadó*, 1982. 354. o. vagy Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. Gondolat Kiadó, 1985. 563. o.

Kiss Endre

Partikuláris politikatudományi deskripció vagy a jelen elmélete? (Töredékek egy soha ki nem teljesíthető Huntington-kritikából)

A posztiszocialista rendszerváltás egész folyamata, ami csak több, eltérő „diskurzus” együttes vizsgálatának elemeiből állhat össze egységes egészzé, a civilizációs komponens bizonyosan egyik legfontosabb eleme. E folyamat nagyon sok és ráadásul nagyon lényeges összefüggésekben állandóan feltesz kérdéseket a magyar (kelet-európai) társadalom (társadalmak) civilizációs állapotára. Nagyon fontosnak tekintjük annak kihangsúlyozását, hogy az elemzések, az eddigi közírás is sokszor érzékeltette ezt a sajátos és konkrét posztiszocialistán civilizációs problémakört, mindazonáltal legtöbbször úgy, mint a „politikai kultúra” saját problémáit, amelyeken esetleg neveléssel vagy a politikai kultúra szintjének más típusú emelésével segíteni is lehet. A politikai kultúrának természetesen szerves köze van a civilizációs problémakörhöz, de ez utóbbi mindenképpen az átfogóbb fogalom, ezért nem is bizonyult kielégítőnek a posztiszocialista civilizációs problémakör reaktív beleértetése a politikai kultúra hiányosságainak Prokusztesz-ágyába. A civilizációs problémakör ugyanis egyáltalán nem merül ki a „politikai” kultúra hiányosságaiban vagy más meghatározottságaiban, egyaránt érinti a társadalmi kommunikáció kódjainak ismeretét, a társadalmi nyelvhasználatot, a viselkedési kultúrát, a társadalmi diskusziók szakmai vetületeinek rekonstrukcióját és még számos más vetületet. A kelet-európai posztiszocialista miliő átmenetének reálfolyamatában, e történet teoretikus értelmezéseiben az egyik legfontosabb, ám elméleti kutatásokkal, alkalmazható szempontokkal korántsem előkészített kérdéskör tehát a civilizációs problémakör.

E sajátos problémakör természetesen nyomtatékosan írni elő, hogy erre az egyedi és mint minden erre vonatkozó megnyilvánulásunkban hangsúlyozni szeretnénk, történelmileg példa és precedens nélküli folyamatra nézve magunk is definíciót adjunk arról, hogy mi a civilizáció. E definíció természetes módon túlfeszítene e kísérlet kereteit, könnyebbé tegye azt azonban, hogy meglehetősen pontos leírását tudjuk adni annak, mit ért a jelenkori kultúrált közvélemény a civilizáció fogalmán. E fogalom egyrészt minden kétséget kizáróan gazdasági-technikai-mediális- és instrumentális-zaló jellegű, azaz összefoglalóan jelenti a kor civilizációs vívmányait tudatosan használni képes magatartást. A kor jellegéből fakad, hogy a kor civilizációs vívmányainak tudatos használata egyre kevésbé technikai-instrumentális jellegű, s egyre nagyobb mértékben szemiotikai, azaz a jelek és a kódok ismere-

te. A társadalom és a politika civilizációs problematikájának másik legfontosabb dimenziója a személyes magatartás szintjén fogalmazódik meg, és olyan kulturált, humanizált és emancipált magatartást jelöl, amelyik az ebben az értelemben aktualizált viselkedés szintjén hordozza és testesíti meg a civilizáció eddig elért magasait. A két perspektíva természetesen olvad össze a társadalmi érzékelésben: a civilizációs vívmányok egyre kevésbé instrumentális és egyre inkább szemitikai használat, ill. a társadalmi magatartás civilizált mivolta az adott, konkrét társadalomontológiai körülmények között nehézségek nélkül egyesül egy magatartás komplexumában. Már most is szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a két dimenzió nagy pontossággal feleltethető meg annak a két mozzanatnak, amit Daniel Bell „gazdasági” és „kulturális” modernizációnak ért, s e két mozzanat egysege a civilizációs dimenzió közkeletű fogalmában sokatmondó tény a két modernizáció későbbiekben érintendő szétszakitottságának elemzésekor.

A tranzitológiai irodalom nagy fejezete lenne az így értelmezett civilizációs problematika körvonalazása. Sajnálatos módon a magyar tranzitológiai irodalom (a „politikai kultúra” hiányosságainak ismételt megállapításán túlmenően) mindeddig szegény az erre vonatkozó irodalomban. Annál problematikusabb azonban a másik oldalon az, hogy a külföldi tranzitológiai irodalom és elmélet meglehetősen leegyszerűsítő és primitív sémákban próbálja megragadni a civilizációs komponenszt a posztiszocialista rendszerváltás folyamataiban. Ennek egyik vezető műve Samuel Huntington civilizációs elmélete a „kulturák” harcáról.

1989-ben publikálta Francis Fukuyama egy csapásra világhírűvé vált tanulmányát a „történelem végé”-ről. Ma már különös nyomatékkal kell emlékeztetnünk arra, hogy ekkor még állt a Szovjetunió, és Gorbacsov még intenzíven vitte előre a „peresztrojka” ügyét. Erre az utalásra azért van jelenünkben szükség, mert ebben az esetben a teoretikus korántsem csak a világtörténelmi fordulatok végeleges eldőlése után, de még a folyamatok sodrában nyilvánult meg.

Francis Fukuyama ebben az első tanulmányban azt a változtatás kísérelte meg világtörténelmi keretbe állítani, amit kezdetben „glasznoszty”-nak (akkori NDK-ás változatában „gyorsítás”-nak), majd egyre kizárólagosabban „peresztrojka”-nak neveztek. Csak röviden utalhatunk ebben az összefüggésben arra, hogy ez a világtörténelmi keret fogalmilag nem annyira a magyar közutadatban a német klasszikus idealizmus recepciója nyomán elterjedt világtörténelem-fogalomban helyezhető el, mint inkább az angolszász filozófiai gondolkodás egy részében otthonos világtörténelem-fogalomban, amit angolul „universal history”-nak neveznek. A történetfilozófia e két megközelítése közötti koncepcionális eltérések meghatározók. Amíg az első értelemben vett történetfilozófia a világtörténelem egészének pozitív feldolgozását adja saját filozófiai alapfogalmainak megvilágításában és refle-

xiójában, a „universal history” nem abban pillantja meg feladatát, hogy a történeti összefolyamatot egységes elméleti szemléletben foglalja össze, fel fogása inkább esszenciális, az összefolyamat lényegét, annak legfontosabb kauzális összefüggéseit néhány kiemelkedő mozzanatban, a „pars pro toto” elvnek alkalmazásával, foglalja össze. Jól szemléltetheti a két megközelítés lényegileg eltérő sajátosságait az a különleges tény, hogy egy filozófusnak egyidejűleg is lehet történetfilozófiai és „universal history”-ja. Hegel az *Előadások a történelem filozófiájáról*-ban egy klasszikus, német értelemben vett történetfilozófia, a *szellem fenomenológiájá*-ban pedig egy ugyancsak klasszikus, az európai fejlődésben mindmáig kivételesnek számító „universal history” szerzője. A két történetfilozófia eddigi jellemzése alapján is belátható, hogy a „universal history” megközelítése különlegesen is alkalmas lehet az 1989-es világtörténelmi fordulat egységes teoretikus értelmezésére. Amikor tehát a továbbiakban „világtörténelmi” mozzanatokról szólnuk, gyakorlatilag kivétel nélkül a „universal history” értelemben használjuk ezt a kifejezést (s nem vetjük a „universal history” szerzőjének szemére, hogy nem alkotott a fogalom másik értelmében vett, extenzíven teljes történetfilozófiát). A két nagy történetfilozófiai koncepciónak már ez a vázlatos szembeállítás is mutathatja, hogy volt abban történetfilozófiai logika, hogy Francis Fukuyama az 1989-es változásokat az európai fejlődés (azaz Hegel) „universal history”-koncepciójának (azaz a *Fenomenológia*) felújításával kísérte meg történetfilozófiai keretbe állítani. Napjainkban szinte csodálkoznia állhatunk szemben azzal a ténnyel, hogy egy a Fukuyamához hasonló igényű történetfilozófiai törekvés sem született az elmúlt évek alatt. Némiképp más a helyzet a civilizációs mozzanatokkal középpontba állító elméletekkel (lásd Fukuyama előtt Paul Kennedy, utána Samuel P. Huntington elméleteit).

1997-re már azok a viták is lecsendesedtek, amelyek a peresztrojkával kezdetét vevő új korszak „globális”, „világtörténelmi” vagy éppen „civilizatorikus” jellegével voltak kapcsolatosak. Ma már ezeket a meghatározásokat senki nem vonná kétségbe, s az évek folyamán a „globalizáció”-val kapcsolatos ellenérzések is elűntek, ami annál is érthetőbb, mert az e jelzőkkel szemben kifejtett ellenállások meghatározó része is alapjában politikai motívumokra volt visszavezethető. Ma már szinte túlzottnak is triviálisnak tűnik az 1945-tel kezdetét vevő történelmi korszaknak a „kettéosztott” világként való jellemzése, illetve a kettéosztottság „globális”, „világtörténelmi” vagy éppen önálló „civilizatorikus” jellegének elismerése, az ezt hajtogató közhelekedés és publicisztikai fordulatok lassan kezdik már elfedni e korszak lényegi meghatározásait. E korszak lassan beleszűrül abba a képzetbe, amit a „rossz múlt, amit meghaladt a jobb jelen” című megfogalmazással lehet a legjobban visszaadni, miközben e beleszűrülésnek áldozatul esik az új kor minőségi nóvuma, a kettéosztottság megszüntetése és ezáltal egy új globá-

lis, világtörténeti és civilizatórikus korszak pozitív tartalmait lehetővé tevő nyitánya. A mindenütt jelenlévő „hideg háború”, a rendszerek szélsőséges konfrontálódása, ami a szó szoros értelmében a társadalmi lét és a társadalmi tudat összes elemének kettéválásához, a világnak a szó szoros értelmében perfektuálódó megkettőződéséhez vezetett, miközben az esetleges hátrálódások ugyancsak a szó minden értelmében a legnagyobb bűn kategóriája alá estek, elvesztik konkrét kisugárzásukat napjaink tudata számára.

Francis Fukuyama új koncepciója a csak új minőségekkel jellemezhető új világról az első pillanatra akár még csalódást is kelthet. A koncepció (Fukuyama 1995) nem lényegtelen vonásokban egyenesen visszalépéseknek tűnik a „történelem vége” nagyvonalú, kreatív és dinamikus víziójához képest. A történelmi dinamika a világtörténelem valóságos menetéhez hasonlóan Fukuyama új víziójában is lelassul, és a jelen új korszaka körvonalázásának adja át a helyét, amelynek történelmi kifutása még fel sem tűnhet perspektívánk horizontján. A nagy kérdés és egyben a nagy tét az új helyzet alapfogalmainak meghatározása. Ez van hivatva arra, hogy megszabja azokat az értékeket és alapviszonylatokat, amelyeken jelenünket, a világtörténelem és a viszonyok globalizációjának új korszakát kell majd mérlegre tenünk. Természetesen egyáltalán nem mindegy, milyen lesz ez az új világ, de semmivel sem kevésbé fontos, milyen lesz maga ez a mérleg, amelyen majd mérnünk kell.

Az új mű alapvető kategorizációja akár még intellektuális alkalmazkodásnak is tűnhet Samuel Huntingtonnak nem utolsó sorban éppen a „történelem vége” koncepciójával szemben kiépített ellenelméletéhez (először: Huntington, 1993). Huntington a Fukuyama-utáni korszak legmeghatározóbb koncepcióját kifejtve a civilizációs különbségek gondolatára alapozta a jelen legfontosabb globalizációs tendenciának elméletét. Mind a mű tételeinek, mind a szűkebb korszak meghatározó sajátosságainak, mind pedig a nagyobb ívű stratégiai megfontolásainak megfelelően Huntington igazi ellenfele Fukuyama. Ha Fukuyama esetében a politikai-politológiai elemzés sikeresnek mondható filozófiai státusának meghatározása okozott problémát, Huntingtonnál a filozófia- és teóriánélküliség, a politológiai szakirodalom és publicisztika szakmai zsargonjának és félgazságainak teoretikus szintre emelése jelenti az értelmezés legnagyobb nehézségét. Ha Fukuyamának pontokban mérhető hátrányokat okozott elmélete filozófikus tartalmának nemcsak értelmezése, de ezen tartalmak szimpla legitímálása is, Huntingtonnál a nem-filozófiai elemek teóriává emelése okoz meghatározó zavarokat. S ha az előbbieken a civilizációs-fogalom tranzitológiai szempontból hiányos meghatározásairól szoltunk, úgy ez Huntingtonnál különösen is relevánssá válik, aki e fogalom reflektálatlan, köznapi értelmezését nagy ívű teoretikus összefoglalás alapjává teszi. A jelen tudományelméleti helyzete, elsősorban a kuhni tudományfejlődési modell saját-

tos értelmezése és a tudományos vizsgálat értékének posztmodern elrelativizálása ráadásul még azt is lehetővé teszik számára, hogy magabiztosan jelentse ki, miszerint saját munkája „nem társadalomtudományi munka és nem is kell annak lennie” (Huntington 1996, 12), hiszen, s itt jön Kuhn félreértelmezése, egy „paradigmá”-nak nem az a feladata, hogy érvényes és időtálló képet adjon a valóságról, de az, hogy riválisaival harcolva megnyerje a közönség tetszését; egy paradigma „próbája” Huntington szerint eleve sem az, hogy „mindent megmagyarázzon”, de az, hogy „jobbnak tűnjék, mint riválisai” (Huntington 1996, 12 és 29). Eszerint a globális elméletek már eleve olyan szabadnak és lazának tűnnek Huntington szemében, mint egy a létező szocializmus idején megrendezett táncdalfesztivál, ahol a nyertes slágert a közönség szavazatai juttatják a győzelemhez. A vezető huntingtoni félgazságokhoz tartozik továbbá a kulturális és civilizációs közönségek szemében rémisztő politikai jelentőségének hangsúlyozása. Így döbent meg, hogy egy szarajevói gyűlésen (horribile dictu) még egy arab zászló is megjelent (Huntington 1996, 17). A jelen állapot világtörténelmi koordinátái is számtalan félgazság forrásai lesznek Huntingtonnál, így a jelen globális politika „multipolaritása”-t és „multipluralitása”-t gyökeresen új jelenségnek látja (Huntington 1996, 19 és 20). Anélkül, hogy akár csak egy pillanatra is elfeledkeznének a jelen minőségileg új komponenseiről, úgy gondoljuk, hogy mondjuk, a Molotov–Ribbentrop-paktum ugyancsak egy „multipoláris” és „multikulturális” globális helyzetben jött létre. Teoretikus félgazság, ám (ezért vagy éppen ennek ellenére) nagy horderejű politikai-politológiai mozzanat Huntingtonnál az effektív és meghatározó ellenségkép hiányának új problémája (Huntington 1996, 18), s bizonyára nem tévedünk nagyot, ha egész civilizációs elméletének mélyén az ellenségkép-probléma új artikulációjának lehetőségét fedeznénk fel. Igen drámainak és meghatározónak tűnik Huntington különbségtétele a „modernizáció” és a „nyugatosság” immár először történelmileg tetten érhető különbségé, azaz a tét, miszerint immár nem minden modernizáció nyugatosodás (Huntington 1996, 18). Mire azonban már hitelt adnánk e magyszerű felismerésnek, más kézenfekvő példák mellett eszünkbe villan az 1914 előtti Kelet- és Közép-Európának mind társadalmi, mind pedig szellemi és kulturális modernizációja, amelyek minden „nyugatos” vonásuk ellenére sem voltak azonosak koruk nyugati modernizációs jelenségeivel.

Huntington filozófiává emelt félgazságainak további ismertetése, illetve elemzése immár csak a fő tézis köré csoportosítva folytatható. A félgazságok említett rendszere ugyanis megállíthatatlan körkörösséggel forog a kultúra, illetve a civilizáció, a civilizációs különbségek és a civilizációs különbség végső soron igen közvetlennek teltélezett politikai jelentősége körül. Ezért sajnálatos módon tanulmányunkban mi sem tudunk elégséges módon szabadulni a körkörösségnek ettől a stílusától, a lépten-nyomon felfedezett

civilizációs szakadások, ill. különbségek állandóan újratermelőddé végtelen példanyagától, és a hozzájuk kapcsolódó veszélyek is „veszélyek” állandó sorától. Huntingtonnak sikerül az olvasót már e körkörről egyik legkorábbi pontján még Marx filozófiája mellé is állítania. Azt írja: „Az emberek származásuk, vallásuk, nyelvük, történelmük, értékeik, erkölcsük és szokásaik szerint határozzák meg önmagukat. Kulturális csoportokkal azonosítják magukat...” (Huntington 1996, 21.). Egy közepesen művelt embernek is megjelenik erre a gondolatra az *A német ideológia* megfelelő parafrázisa az embernek a munka révén végbemenő önmeghatározásáról, amit hűen a kor szelleméhez, a monetarista világrand alapkoordinátaival illel felcserélünk. Ennek megfelelően ma az emberek jogvedelmük, munkapiaci értékük, a nagy centrumokhoz való közelségük, a monetarista gazdasági vagy pénzügyi folyamatokba, a globális információáramlásba való bekapcsolódás szerint kell, hogy meghatározzák önmagukat, hiába vonzódnak ellenállhatatlanul „származásuk, vallásuk, nyelvük” és más kulturális vagy civilizációs összetevőikhez.

Míndzeppel már meg is érkezünk a középponti huntingtoni tételhez: a jelen, a kettősségtől utáni világ új középponti rendező elvének, a civilizációk, a kultúrák közötti szakadásnak a tételéhez. Ezt egyrészt nyugodtan folytathatjuk a félgazságok ismertetését, másrészt azonban még az erre vonatkozó félgazságok kritikájánál is fontosabb bírálata e felfogásnak annak kiemelése, amit az elmélet elhallgat. Mint később egyes vonatkozásokban részletesebben is ki kell dolgoznunk, a civilizációs szakadás(ok)nak a jelen középpontjába állítása egyszerűen letagadja azokat az egységesítő, uniformizáló folyamatokat és tendenciákat, amelyek ellen panaszkodni nem is olyan régen még a politikai irodalom kedves témája volt. Huntington ebben a helyzetben egyenesen visszaél az ellentétes pozíció artikulálásának immánens nehézségeivel. Az ellentétes pozíciókban ugyanis vagy azt kellene mondania, hogy az egyes kultúrák érvénye az egyes régiókban erősebb, mint a globalizáció, a modernizáció és a monetarizmus együttes és egységes rétege (ez valószínűleg nemcsak nem lenne igaz, de az ilyen különbségtétel tudományosan végrehajthatatlan feladat is, gondoljunk csak arra, hogy mondjuk Nyugat-Európára nézve rangsorba kellene állitanunk a saját kultúra, illetve a globalizáció kultúrájának relevanciáját), vagy pedig az ellenkezőjét kellene mondania, azaz neki kellene kimondania, hogy a regionális vagy nemzeti kultúrák a második helyre szorultak a globalizáció sajátos és nem mindig örömdetes kultúrája mögé (ami amellet, hogy nem igazán örömdetes kijelentés, ugyanúgy nem lenne igazolható, mint feltételezett ellentéte). A civilizációk harcának középpontba állítása, mint később egy-két vonatkozásban részletkebe menően is ki lesz fejtve, egy olyan triviális és minden közegben jól ismert és untalan vitatott jelenséget *hallgat el*, mint a jó ideje tartó globalizáció a földgolyót egységesítő kultúrájának sokak szerint már

amúgy is az optimálisnál jóval nagyobb eredményeit. Ha ezt a hallgatást megtörjük és az amúgy közhelyszámba menő elhallgatott tényt kimondjuk, az elmélet már ettől is összeshűlésre van ítélve.

A kulturális különbségek huntingtoni felfogásában a megközelítés három eltérő szintjét célszerű elkülöníteni. Elsőként tudnunk kell, hogy a tényleges kulturális vagy civilizációs különbségek rendre olyan tényezők, amelyek a globalizációt értelmező, egymást követő, nagy koncepciókban rendre valóságos jelentőségük *alatt* artikulálódtak. A globalizáció domináns egységesítő tendenciáinak kidolgozásakor ugyanis ismétlen elfeledkeztek a valóságos kulturális különbségek valóságos szerepéről. Ezért jelenhettek meg a kulturális különbségek a globalizációs elméletek legkülönbélebb kritikájaként, arról nem is beszélve, hogy mind a beavatottabb, mind pedig a naivabb közvélemény elsősorban a „szemmel látható” kulturális (nemzeti, regionális, értékrendszerbeli) különbségek evidenciájára hivatkozva értetlenkedett és értetlenkedik a globalizációnak mind a mély, mind pedig a felszínes megfogalmazásaival szemben. A kulturális különbségeknek tehát kézzelfogható erkölcsi jogosultságuk gyűlt fel arra, hogy egyszer akár mint az éppen uralkodó globalizációs elmélet kritikáját, akár mint annak szerves összetevőjét önálló elméleti érdeklődés tárgyává tegyék.

A civilizációs különbségek, s ha a terminus nem lenne már foglalt, sőt, azonkívül még alaposan kompromittált is, a „kultúrkörök” huntingtoni elemzésének következő rétege a meglévő és ténylegesen azonosítható kulturális szférák súlyának, a jelen folyamatokban betöltött szerepének meghatározása. E szempontból Samuel Huntington civilizációs, illetve kultúrkör-elmélete túlmegy az ésszerűnek tűnő határon. Az ő felfogásában a kultúrkörök önállóságának és öntörvényűségének újólagos elismerése globalizáció-, sőt, helyenként egyenesen modernizációellenes dimenziókat ölt. Eleget azonban egyetlen pillantást vetnünk földgolyónk jelenlegi „civilizációira”, hogy pusztán empirikusan kimondhassuk, az amerikai-európai, azaz a „nyugati” civilizáció meghatározóan van jelen az összes többi civilizáció fejlődésében, miközben ez a viszony „fordítva” egyáltalán nem létezik. E tény explicit tagadása a jelenlegi hegemon amerikai pozíció tudatos képviselésében komoly erkölcsi vagy egyenesen politikai-taktikai kétértelműt támaszt Huntington elképzeléseivel szemben. E kétegy elem a kultúrák és civilizációk *mögé* mindig odaképzelt (gyakorta explicit módon is kifejtett) *etnikai* dimenzió erőltetése. Az 1989 utáni fejlődés világosan megmutatta, hogy a posztoszocialista tranzíció nem indít el etnikai maghasadást. Ezen ügyeletes fantomnak a jogszláv-problémával való állandó éhben tartása még az eddigieknél is kevésbé szerzőz tudományos magatartásra utal, hiszen a jogszláv felbomlás szűkebb problémájának vajmi kevés köze van az 1989-cel kezdetét vevő fejlődéshez. Emlékeztetjük az olvasót Huntingtonnak az eltűnt ellenségekére vonatkozó kemény politológusi igaz-

ságaira, s ezzel már fel is mutatható a kolosszális civilizációs elmélet valódi politikai funkciója: a kultúrák és civilizációk finom és a szerzőz kommunikációból ki nem tiltható osztályába csomagolt, de éppen ezért „kikerülhetetlen” és „szükségyszerű” etnikai ellentétek új és feltehetően nem kevésbé szükségyszerű „ellenségképe”-nek felmutatása egy sajnálatos módon ellenségkép nélküli világban. E törekvés annál is inkább megkérdőjelezhető, mert a világ legtöbb pontján 1993-ra, de 1996-ra különösen is kiderült, hogy nem igazolódik az etnikai számítás, a posztzocialista világ még akkor sem merül el etnikai káoszba, ha erre mondjuk a Marshall-szegély elmaradása még meg is adhatta volna a materiális alapot.

Akár akarta, akár nem, Huntingtonnak erőteljesen sikerült gondolatmenetével globális gyanúba kevernie mind a kultúra, mind a civilizáció, mind az identitás, mind pedig a pozitív nemzetállamiság mögött álló tradicionális etnicitás mindaddig értéknek számító, jól csengő fogalmait. Bárki artikulálja ezek után ezeket az értékeket, az ezekre az értékekre vonatkozó követelések Huntington után már az antiglobalizálás és végső soron etnikai természetű politizálás gyanúját kelthetik („1989 után többször hallotta a világ a „genocid” szót, mint a hidegháború bármely tetszőleges öt évében”, ld. Huntington 1996, 35). A kultúra és a civilizáció ezen a nem túl egyszerű és nem túl rövid közvetítésen keresztül „ellenségkép”-pé lettek. Ennek konzekvenciái nagyon is elszomorítóak. E ponton újabb típusai jelennek meg a huntingtoni, az előzőekben már ismertetett félgazságoknak. Számára ugyanis világos, hogy a hasonló kulturális vagy civilizációs értékekkel rendelkező államok („kin countries”) egymás természetes szövetségesei (Huntington 1996, 21, 24, etc), ami ilyen alakokon nyomban azt is jelenti számára, hogy két azonos kulturális háttérrel rendelkező ország szövetsége nyomban potenciális fenyegetés a többi „kulturális”-ra vagy „civilizációs”-ra nézve. Ellenségekben tehát nem lesz hiány. Mindezt – s ezt is gondolhattuk volna – Huntington ugyancsak a jelen új jegyének írja le, s véletlenül sem gondolna a Szovjetunió (később Oroszország) szerb-barát politikájának felidézésekor mondjuk a dualista korszak szerb-problematikájára – nyilván akkor is civilizációs különbségek kötötték össze őket).

A kultúrának, ill. a civilizációnak ez a látens gyanakvással kezelése különösen akkor problematikus maradéktalanul, ha tekintetbe vesszük, milyen egyértelműséggel *iktat* ki Huntington minden más real-kauzális összetevőt a jelen elemzéséből. A különbségek, így a kulturális és civilizációs különbségek is gerjeszthetnek konfliktusokat és vezethetnek ellenségeskedéshez. Ha azonban ennyire megengedhetetlenül, a világpolitika, a világgazdaság folyamatai, a vezető értékek és erőviszonyok érintése nélkül csak önmagukban tekintjük őket, „fenyegető erejük” még nagyobb lesz. A probléma az, hogy a globalizáció, az információs társadalom, a konzum, a monetarizmus vagy éppen 1989 homogenizáló hatásának kiiktatása mellett a kulturális kü-

lönbségek minden határon túl favorizált feszültséggerjesztő hatása ellehetetlenül.

Miközben továbbá a jelent meghatározó reálkauzális folyamatok elvesztik érvényüket, Huntington „odaképzelt” nem-létező funkciókat a civilizációk mögé, hiszen a civilizációknak mint civilizációknak nincs intézményrendszerük, hadseregük stb.

Szándéka ellenére Huntington egyenesen ironikus helyzetbe kerül a vasfüggöny utólagos kulturális és civilizatorikus értelmezésével is. Felkelti bennünk a kérdést, vajon akkor is felléptek volna ilyen kulturális különbségek, ha 1953 és 1955 között Berija és Molotov szabadon engedti az NDK-t vagy éppen a szovjet külpolitikát nem irtózik az osztrák-magyar sógorság egy-az-egyben való beiktatásától az új szövetségi rendszerbe. A vasfüggönynek ez a (problematikus módon említetlenül maradó) Szűcs Jenőre emlékeztető kulturális törésvonal alá való emelése természetesen nagy politikai legitimációs haszonnal jár („mégsem lehetett egészen véletlen”). Maga a létező Szovjetunió „civilizációs” meghatározása is igen problematikus, hiszen rendelkezett ugyan a Szovjetunió önálló civilizációs jegyekkel, mégsem volt képes egy öntörvényű és önmaga lábán megálló kultúrát és civilizációt létrehozni.

Idegenül, közvetíthetetlenül és öntörvényűen élnek egymás mellett Huntington koncepciójában az egyes nagy civilizációk, illetve kultúrák. Huntington e fordulata ha tetszik, évszázados európai alapbeállítódásokat szüntet és fordít meg. A nagy hagyomány – bármilyen beállítódás alapján tette is ezt – arra volt elsősorban érzékeny, hogy és ahogyan a modernizáció betör az egyes addig elkülönülten létező civilizációk centrumába és szétbri azokat. E gondolat hatalmas kultur- és elmélettörténetére itt csupán csak röviden utalhatunk, azt is csak azért, hogy kellő összefüggésbe helyezhessük Huntington új kezdeményezéseit. Ezek ugyanis, ha mondjuk Rousseau-ig vissza akarunk menni, egy több mint kétszáz éves hegemon trendet törnek meg.

A civilizációs különbségek léte az utolsó évtizedek teoretikus gyakorlatának átlagához mérten egészen kivételes erővel kérdőjelezi meg tehát Huntingtonnál a modernizáció eddig elért „civilizatorikus” eredményeit. A „civilizációs különbségek szemben a globalizációval” tézis különös élességgel irányul Francis Fukuyama „történelem vége” koncepciója ellen. Amíg Fukuyama egy, az egyes civilizációs különbségeken felülemelkedő, azokon keresztül érvényesülő és azokkal természetesen szelektíven együtt élő globalizációt vizionált, „univerzálisan homogén világállam”-ban gondolkodott, Huntington megfordította az előjeleket. Civilizáció-értelmezése olyan távolságot tételez az egyes civilizációk között, ami hallgatólagosan már magában rejt egy klasszikus „barát-ellenség” viszony csirait is, ami már-már egy új politikai doktrína körvonalait is tartalmazza (ezt Huntington alapfogalma, a

„clash” meglehetősen egyértelműséggel már sugallja is). Ugyancsak figyelemreméltó politikai utalást tartalmaz az egyes civilizációk huntingtoni osztályozása is, hiszen nála Afrika bizonyos korszakban és európai civilizáció része (hiszen „gyarmatosították”), a japán társadalom a „nyugati” civilizációba, a kínai pedig a „konfucianus”-ba tartozik, ami nemcsak arról árulkodik, hogy Huntington könnyedén figyelmen kívül tudja hagyni azt a hatalmas irodalmat, amelyben a japán csodát éppen a konfucianizmus alapján kísérelték meg megmagyarázni, de arról is, hogy „civilizáció” voltaképpen nem mások, mint a mai világpolitika aktualizációi. S végül a Huntington-teória arra a kérdésre is körvonalaz egy választ, vajon milyen várható gyakorlati következményei lehetségesek az önálló és öntörvényű civilizatórikus különbségek elméletének. Üzenete e tekintetben, ha nem is túl közvetlen, de egyértelmű: az egyes kulturális miliőket olyan áthidalhatatlan szakadékok választják el egymástól, hogy az egyes kultúrák célirányos és komplex együttműködése gyakorlatilag lehetetlen. Minden kultúra forduljon befelé a maga sajátos módján, prózája szólva, ne várjon segítséget, kooperációt és értelmes együttműködést a tőle lényidegen többi kultúrától. Huntington elméletének gyakorlati következménye tehát egy új alapokra épített izolacionizmus, ami az 1989-90-es nagy győzelem összefüggésében különösen is sajátosan jelenik meg. A civilizációs különbségek valós tényeit mindeddig ugyanis többnyire egy globalizációs elmélet érvényét korlátozó elemnek, nem pedig a globalizáció elégségesen erős kritikájának tekintették. Fukuyama elméletében benne rejtett egy konstruktív új világrend ajánlása, Huntington a civilizációk önállósága elismerésének nemes gesztusával sorára hagyja a világ többi részét. Érvélése eközben nemcsak kritikusan problematikus (amennyiben a globalizáció és modernizáció eddig elért s már triviálisan is elismert eredményeit figyelmen kívül kell hagynia), de még taktikailag sem teljesen feddhetetlen, hiszen az értelmezés adott keretei között számos olvasóját még félre is kell hogy vezesse. Ha ugyanis belegondolunk abba, hogy a Huntington által említett önálló kultúrák mindeddig a globalizáció ellenségesnek és fenyegetőnek érzett kihívását próbálták ellensúlyozni, azaz éppen civilizációs identitásukat kellett szívszón védelmazzék a globalizáció uniformizáló hatásával szemben, joggal feltételezhetjük, hogy a világ sok táján a Huntington-teorémát elsősorban nem egy új izolacionizmus, de éppen ellenkezőleg, egy új, a civilizációs öntörvényűségeket tudományos szinten is elismerő kooperatív magatartás dokumentumának fogják (helytelenül) értékelni, arról nem is beszélve, hogy ez az attitűd alaposan kimeríti a szándékos vagy akaratlan intellektuális félrevezetés tényállítását is.

Az elemzés e pontján ismét aktualizálnánk azok a lehetséges kérdésfeltevések, amelyek korábban azokra a jelenségekre irányultak, amelyeket a hegemon helyzetű Huntington-féle civilizációs elmélet kiszorít azzal, hogy elviszi előlük a teoretikus teret. Két olyan mozzanatot említenénk, amelyek

ebben az összefüggésben nemcsak döntöttek, de teoretikusban is meghatározónak kellene lenniük. A politikai fragmentáció, a nagyobb államszövetségek, sok esetben a nagyobb államalakulatok felbomlása ugyanis még akkor sem „civilizációs” jelenség, ha nem ritkán e folyamatok (klasszikus értelemben vett) ideológiája „civilizációs” vagy „kulturális” érveket hangoztat. Ebben az összefüggésben egészen pontosan tanulmányozható a civilizációs elmélet „félrevezető” jellege. A valóságos nagy összefüggés ezekben a felbomlási és fragmentációs folyamatban az eladósodott államoknak az államszövetségeknek a kiinduló helyzete, amelyek köteleikből erőteljesen gravitálnak ki azok az önálló régiók (Bajorország, Észak-Olaszország stb.), amelyek önmagukat életképesnek tartják gazdaságilag és menekülnek a rájuk nehezedő „központi” terhek elől (s eközben jut eszükbe a civilizációs érvelés). Szélsőséges példa erre Huntingtonnál Ausztrália esete, amikor Ausztráliának a „nyugati” civilizációból a „távol-keletibe” való gravitálását „civilizációs” jelenségnek tekintik, miközben maga állapítja meg, hogy Ausztrália kereskedelme a kelet-ázsiai régióval hatszorosa annak, mint amennyi forgalmat Észak-Amerikával bonyolít (Huntington, 1996, 240)! E problémakör része az is, hogy minden, a „nyugati” civilizáció eddig elért eredményeitől való visszalépést az új, „civilizációs” trend jelének tekint. Pontosan e „visszalépés” trend, amit sokan hajlamosak nyomban a fundamentalizmus „győzelme”-nek nevezni, lenne az, amelynek nemcsak általában kellene elgondolkodtatnia az elméletet, de amelynek új és fő alapkérdésként kellene megjelennie. Valóban, mi az oka a „nyugati” civilizáció csökkenő attraktivitásának a világ számos régiójában? S ez a kérdés bizonyosan nem oldható meg a huntingtoni kiinduló kérdésfeltevések nyomvonalán.

Amikor tehát Huntington a jelen világgállapot átfogó és teoretikus elemzésének középpontjába a kultúrák különbségét állítja, határozott választ kíván adni Fukuyama „történelem vége”-elméletére. Különösen is érdekes ezért Fukuyama új könyvének válasza Huntington „civilizációs” különbség-elméletére. Úgy tűnhetett, hogy Fukuyama elfogadja a Huntington felkínálta teoretikus versenypályát, amikor ő is a civilizációs különbségeket állítja középpontba. Mindez azonban látszatnak bizonyul, ha a két legfontosabb különbségre összpontosítjuk figyelmünket.

Az első meghatározó eltérés a civilizációs különbségek pontos definíciója Fukuyamánál. Fukuyama ugyanis nem egymás mellett elszigetelten létező, önálló és öntörvényű kultúrák statikus rendszerét rajzolja fel, de olyan „kulturális” különbségeket ragad meg, amelyek dinamikus struktúráteremtő elvekként különböztetik meg az egyes társadalmakat. Részletesebb ismertetés vagy elemzés nélkül is világos, hogy az „alacsony” vagy „magas” bizalmi fokozatuként definiált társadalmak lényegileg nem „civilizatórikus” sajátosságaik, hanem talán legfontosabb társadalmi kommunikációt, s integrá-

ciót szervező sajátosságuk, a „társadalmi tőke” akkumulációjának konkrét módozatai alapján lettek meghatározva. A második meghatározó különbség az, hogy amíg Huntington szigetszerűen létező civilizációiból nem indul ki a jelen valóságosan létező (és valóságosan globális) világrendjének semmiféle lehetséges szerkezeti értelmezése, az alacsony és a magas bizalmi fokozatú társadalmak fukuyamai elméletéből a jelen egy új világrendjének körvonalai ugyanúgy kibontakoznak, mint annak idején a „történelem vége” elméletéből. Módszertani szempontból az „alacsony” és „magas” bizalmat előlegező társadalmak megkülönböztetése „globalizálható”, azaz minden szempontból általánosítható „kulturális” különbség, szöges ellentétben Huntington „nem-globalizálható”, „nem-általánosítható” kulturális különbségeitől.

Huntingtontól eltérően Fukuyama gondolatmenetében figyelemreméltó üzenetek és sugalmak is találhatók a mai világpolitika és világgazdaság szereplői számára. A „magas”, ill. az „alacsony” szintű bizalom előlegezésével dolgozó gazdasági rendszerek kettőssége talán jeleníti meg a mai világgazdaság két nagy változatát (miközben a kettő kombinációiból további figyelemreméltó változatok is létrejöhetnek). A „magas” szintű bizalom előlegezésének sajátosságával jellemezhető a klasszikus kapitalizmus akár még legmodernebb formáiban is, a klasszikus nagyüzem, a multinacionális nagyvállalatok, a sajátos anyagi-erkölcsi elvekkel jellemezhető „nagyszervezet”, ami „magas” bizalmat helyez saját munkatársaiba. Az „alacsony” bizalommal dolgozó gazdaság olyan körökben szilárdul meg, amelyek az esetleges megbízásos, szerződéses, alkalmazotti viszonyokkal szabályozott együttműködéssel szemben a szorosabb, s így a leggyakrabban vérségi-családi köteleket részesítik előnyben.

Fukuyama új művének egyik meghatározó üzenete feltétlenül az, hogy korunk döntő szereplői a („magas bizalmat előlegező”) multinacionális nagyvállalatok, jóllehet korunk sajátos feltételei között nekik is nap mint nap meg kell harcolniuk a fejlődésért, nem egy esetben egyenesen a túlélésért is. Fukuyama másik nagy üzenete az, hogy a világgazdaság ma is nyitott és élő rendszer (amit szívesen hinnék el neki a lehető legteljesebb mértékben is!), ami erőteljes esélyeket ad az „alulról” építkező, legtöbbször családi alapokról kiinduló és a továbbiakban is arra támaszkodó („alacsony bizalommal dolgozó”) vállalkozásoknak. A „civilizációs” különbségek így a társadalmi tőke, a spontán társadalmiság, a társadalmi funkciók eltéréseinek magyarázata lesz, nem pedig az egyes kultúrák „lényidegenségé”-nek megalkopozása. A két nagy típus egymás lehetséges versenytársa, nem pedig, mint erre Huntington utal, ellensége.

A civilizációs sajátosságok így értelmezett világgazdasági konkretizációja igen egyértelműen utal arra, hogy egy olyan posztzocialista állam és társadalom, mint Magyarország, nyomban egy sor új összefüggés végiggondolá-

sára kényszerül. Tisztaba kell jönnie azzal, hogy saját gazdaságának és társadalmának szerkezetei e pillanatban egyik nagy típusba sem sorolhatják be őt. Tisztaba kell jönnie azzal, hogy többek között a privatizáció eddigi menete alapján is a magyar nagyvállatokból nem lesznek egyhamar igazi multik, de azzal is, hogy a családi szerkezetekre épülő gazdaság indái még elég távol vannak, mondjuk az olasz társadalom hasonló szerkezeteitől. Tisztaba kell jönnie továbbá azzal is, hogy a világgazdaság kurrens típusaiba való besorolhatatlansága ellenére sem kell feladnia saját törekvéseit és elképzeléseit.

Fukuyama új könyve nem éri el a „történelem vége” koncepciójának színvonalát. Amíg abban a politikatudós történetfilozófussá emelkedett, ráadásul a történetfilozófia egyik legnehezebb területéhez, a jelen elméletéhez volt képes érvényesen hozzászólni, az új elképzelés „csupán” korrekt politikatudományi koncepció. Két helyen is jelzi ugyan, hogy milyen irányban látja a jelen elméleti kritikájának irányát. Egyrészt utal a „szabad piacra épülő gazdasági elméletek totális győzelméből fakadó hübriszre”, az elméletben meglévő törekvése, hogy a győzelem birtokában „bűnös módon” túlértékeli önmagát. Másrészt „nyolcvan százalékgig” ugyan „korrekt”-nek tartja a neoklasszikus gazdasági elméletet, „húsz százalékban azonban nem”. A kritikának ezeket a kezdeményeit azonban közvetlenül szinte egyáltalán nem fejleszti tovább. Azt pedig, hogy mindezt intellektuálisan és erkölcsileg soknak vagy kevésnek kell-e tartanunk, napjainkban még nem lehet megmondani.

Irodalom

- Barraclough, Geoffrey, *An introduction to contemporary history*. New York, 1964.
- Beck, Ulrich, *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main, 1982.
- Bloom, Alain, *The closing of american mind*. New York, 1987.
- Bobbio, Norberto, *Il futuro della democrazia*. Torino, 1984.
- Brown, Lester (és mások), *A világ helyzete*. A washingtoni Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról. Budapest, 1993.
- Buhr, Manfred (szerk), *Das geistige erbe europas*. Napoli, MCMXCIV.
- Dahrendorf, Ralf, *Class and class conflict in industrial society*. Stanford, Calif. 1966).
- Dornbusch, Rudi, Euro Fantasies. in: FOREIGN AFFAIRS. September/October 1996, Volume 75. Number 5.110-125.
- Enders, Alice, The Europe Agreements and NAFTA: A Comparison of their Ends and Means. in: *Politik gesellschaft*. International Politics and Society. 1996/3. 254-264.
- Erikson, Erik H. (ed), *The challenge of youth*. New York, 1963.
- Etzioni, Amitai, A New Kind of Socioeconomics (vs. Neoclassical Economics). *Challenge* 33 (1990): 31-32.
- Friedmann, Georges, *Industrial society*. Glencoe, Ill. 1955.
- Fukuyama, Francis, *The end of history and the last man*. New York - Toronto, 1992.
- Fukuyama, Francis, TRUST. The Social Virtues and the Creation of Prosperity. London, 1995.
- Galbraith, John Kenneth, *The new industrial state*. Boston, 1967.
- Gehlen, Arnold, *Die seele im technischen zeitalter*. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft. Reinbek bei Hamburg, 1957.
- Helms, Jesse, Saving the U.N. in: *Foreign affairs*. September/October 1996. Volume 75, Number 5. 2-7.
- Holenstein, Elmar, Összehasonlító kultúráfilozófia. Kínai képek, japán példák, svájci viszonyok. in: *Magyar filozófiai szemle*, 1995/5-6. 976-1004.
- Holmes, Stephen, Liberalism in the Ruins. in: *Foreign affairs*. September/October 1996. Volume 75/Number 5. 2-7.
- Huntington, Samuel P., The Clash of Civilizations? in: *Foreign affairs* 72 (1993): 22-49.
- Huntington, Samuel P., *Kamp der kulturen? Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München - Wien, 1996. (eredeti kiadás, 1996).
- Kiss Endre, Das Globale ist das Unmittelbarwerden des Absoluten? in: *Hegel-Jahrbuch* 1996. Berlin, 1997. 33-41.
- Kiss Endre, A globalizációs társadalomfilozófiájához. in: *A mai világ és a jövő forogatókönyvei*. Budapest, 1997. 52-62.
- Kiss Endre, A civilizációs összetevő a posztoszocialista rendszerváltásban. in: *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. Pécs, 1996-1997.

- Kiss Endre, A posztoszocialista rendszerváltás diskurzusai és retorikái. *Új holnap*. 42. évf. (Új folyam 9.), 1997. január. 159-172.
- Kiss Endre, Liberalizmus és monetarizmus. in: *Monetarizmus: Múlt és jelen (Deviancia vagy normalitás)*. Budapest, é.n. (1997). 43-58.
- Kiss Endre, Monetarizmus és Liberalizmus. in: *Im zeichen der liberalen erberalen erneuerung*. Liberale Strömungen und antiliberale Traditionen Mitteleuropas. Kiadta: Peter Gerlich, Krzysztof Glass, Barbara Serloth. Wien-Poznan, 1996. 67-78.
- Kiss Endre, Über die beiden gleichzeitigen Projekte der postsozialistischen Welt. in: *200 Jahre kants entwurf "Zum ewigen frieden"*. Idee einer globalen Friedensordnung. Herausgegeben von Volker Bialas und Hans-Jürgen Haessler. Würzburg, 1996. 130-135.
- Kiss Endre, Die Entlassung aus den Mythen und die Notwendigkeit der Emanzipation. in: *Mitteleuropäische mythen und wirklichkeiten*. Ausformungen - Bedeutungen - Standortbestimmungen. Herausgegeben P. Gerlich, K. Glass, B. Serloth. Wien - Torun, 1996. 81-92.
- Kiss Endre, Globalizáció, alrendszerek, információs társadalom. in: *Az információs társadalom előtti*. Budapest, 1995. 3-12.
- Kiss Endre, A jövő három kultúrája és az oktatás. in: *Magyarország és Észak-Dunántúl fejlődésének fő irányai, sajátosságai az ezredfordulón és a 21. század elején*. Veszprém, 1996. 197-201.
- Kiss Endre, Über die Ost-West-Relation fünf Jahre nach dem Ende der zweigeteilten Welt. in: *Fremde - Nachbarn - Wider willen?* Herausgegeben von K. Glass, Z. Puslecki, B. Serloth. Wien - Torun, 1995. 15-22.
- Kiss Endre, The Post-Communist Minority Explosion. in: *Lo straniero*, 1995/3.
- Kiss Endre, Zwischen Funktionalität und Substantialität - Föderalismus in Diskussion und Geschichte. in: *Föderalismus und die architektur der europäischen integration*. Herausgegeben von Nikolaus Wenturis. München, 1994. 97-104.
- Kiss Endre, A „történelem vége“ mint a jelen elmélete avagy a filozófia új létjogosultsága. in: *Konzervatív szemle*. 1994/3-4. 155-157.
- Kiss Endre, Globális világban élünk. in: *Zárt kör*. 1994/ 3-4. 3-24.
- Kiss Endre, A jövő három kultúrája. *Élet és irodalom*, 1994. március 18.
- Kiss Endre, Jelenelek a történelem végén. *Élet és irodalom*. 1994. május 6.
- Kiss Endre, A történelem vége ötvenes évtordulójára. *Élet és irodalom*. 1994. június 30.
- Kiss Endre, Vorhersehbarkeit und Dezisionismus in der Geschichte. Von einer Kategorie Carl Schmitts im postsozialistischen Systemwechsel. In: *Politische lageanalyse*. 1993. 119-128.
- Kiss Endre, Notizen zum postsozialistischen Nationalismus. in: *Geschichte und gegenwart*. 12. Jahrgang, Maerzt 1993. 43-52.
- Kojève, Alexandre, *Introduction à la lecture de Hegel*. Paris, 1947.
- Kostelanetz, Richard (ed), *Beyond left and right*. New York, 1968.
- Lasch, Christopher, *The culture of narcissism*. New York, 1978.
- MacLuhlan, Marshall, *Understanding media*. New York, 1965.
- Meyer, Martin, *Endre der geschichte?* München-Wien, 1993.

Piepmeyer, Rainer, Theoreme vom Ende der Geschichte. in: *Normen und Geschichte*. Paderborn München-Wien-Zürich. 1979. 90–109.

Postman, Neil, *Das technopol*. Die Macht der Technologien und die Entmündigung der Gesellschaft. Frankfurt am Main, 1992. (eredeti: New York, 1991).

Riesman, David (with Glazer, Nathan and Denney, Reuel), *The lonely crowd*. Garden City, 1950.

Ruggiero, Greg - Sahulka, Stuart (szerk), *The new american crisis*. Radical Analyses of the Problems Facing America Today. New York, 1995.

Sautter, Hermann (szerk), *Indebtedness, economic reforms, and poverty*. Frankfurt am Main, 1995.

Schmitt, Carl, *Der begriff des politischen*. Berlin, 1963.

Sikorski, Radek, How We Lost Poland. in: *Foreign affairs*. September/October 1996. Volume 75, Number 5. 15–23.

Tholen, Georg Christoph - Scholl, Michael - Heller, Martin (szerk), *Zeitreise*. Bilder, Maschinen, Strategien, Raetsel. Basel ; Frankfurt am Main, 1993.

Toffler, Alvin, *Future shock*. A study of mass bewilderment in the face of accelerating change. London - Sydney - Toronto. 1970.

Touraine, Alain, *Critique de la modernité*. Paris, 1992.

Treisman, Daniel, Why Yeltsin Won. in: *Foreign affairs*. September/October 1996. Volume 75, Number 5. 64–77.

Vay Tamás (Pethő Bertalan), *A posztmodern ameikában*. Budapest, 1993.

Viorst, Milton, The Muslims of France. in: *Foreign affairs*. September/October 1996. Volume 75,

Number 5. 78–96.

Molnár László

Túl a modernségen? Megjegyzések a civilizáció-kultúra fogalompar jelentésének újragondolásához

1. Mindenekelőtt szeretném felvázolni tézisemet, miszerint a modernség korunkban kiéleződött válságában újra kell gondolni és fogalmazni alapvető társadalomelméleti fogalmakat – így a civilizáció-kultúra fogalompart is – mert szerintem a modernség végével új társadalomelméleti paradigmára – a világrend új morális koncepciójára van szükség.¹ Ez azért is van így, mert a „kultúra” és a „civilizáció” jelenleg használt fogalmai szerintem tipikus modern kifejezések. Sok formája és nagyszámú változata van: Kroeber és Kluckhohn 1952-ben terjedelmes munkában tárták fel jelentéseik sokféleségét.² Azonban nem tekintem feladatnak a fogalompar összes előfordulásának szisztematikusan elemzését. Annyiban tárgyalom ezeket, amennyiben annak megmutatása igényli, hogy a modernitás tipikus kifejezései.

a) Bár tágabb értelemben már az antikvitásból is leszármaztatható a fogalmak jelentése, valójában modern fogalmakról van szó.

A „kultúra” szó jelentése eredetileg a föld megművelését jelentette, de már Cicerónál megjelenik a lélek szellemi gondozása, ápolása, kiművelése értelmében is. Horatius pedig az „erkölcsi megnevelés” jelentéssel használja. (Más szerzőknél szerepel még isten tevékeny tiszteltetésének, imáadásának; a kultusznak az értelmében is).

A fenti, Cicerónál megtalálható kettős jelentésben a „kultúra” (Kultur) szó a német nyelvbe a 17. század végén került be.³

A francia nyelv 1549 óta használja a „culture” szót a szellem gazdagodása, a szellem olyan állapota értelmében, melyet a különböző ismeretek gyarapítottak.⁴

1 Lásd erre Engel, J. R.: Introduction: The ethics of sustainable development. in: Engel, J. R./Engel, J. B. (szerk): *Ethics of Environment and Development*, Tucson/London, The University of Arizona Press, 1990, p. 10

2 Kroeber, A. L./Kluckhohn, C.: *Culture. Critical Review of Concepts and Definitions*, New York, Vintage Books, 1952

3 A „kultúra” szó német változatának eredetire vonatkozóan lásd a „Kultur” címszót in: Friedrich Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* 21. Aufl. Berlin, De Gruyter, 1975, p. 411. A szó antik előzményeire vonatkozóan lásd a „Kultur” címszót in: Johannes Bräuer (szerk): *Lexikon der Antike*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1978, pp. 304–305. A szó jelentéséről lásd még Karl-Ernst Georges: *Ausführlicher Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch* 7. Aufl. Lk. Leipzig, Hahn, 1879, Sp. 1678–1679

4 „Culture” címszó in: Jean Dubois (szerk): *Larousse-Lexis*, Paris, Librairie Larousse, 1979, p. 479

Az angol nyelvbe a 16. századba került át a „culture” szó a latin „cultura”-ból egyrészt a föld megművelése, másrészt az intellektuális fejlődés értelmében.¹

A „civilizáció” szó nem fordul elő az antik latin nyelvben. Modern szóalkotás a latin „civilis” = „polgár” szóból. Valószínűleg először a francia nyelvben jött létre. Az ebből alkotott ige a „civiliser”, (első használata 1568). Jelentése: 1. embereket vagy országokat civilizálni: jobb szokásokra, erkölcsökre, magasabb szintű intellektuális, művészi és ipari fejlettségre irányítani őket, 2. civilizálni valakit: kifinomultabbá, udvariasabbá tenni viselkedését.²

A „civilizáció” főnév a francia nyelvben (civilisation) 1734-ben jelenik meg, mint civilizálás, illetve civilizálódás. Később a társadalom életének egy sajátos formáját (is) jelenti az erkölcs, a vallás, a politika, a művészet, a gondolkodás, a gazdaság területén. Ebben az értelemben beszélnek görög, kínai stb. civilizációról.³

Ez a szó a 18. századi németben még az államhoz való viszonyt emeli ki; a „civilizál” ige jelentése a politikai fejlettséget terjeszteni más népeknek, ugyanaz, mint az angolban.⁴ A magyar nyelvben a „kultúra” szó kimutathatóan 1790 óta használatos, mégpedig a „műveltség”, „Bildung”, „Kultur”; a „civilizáció” szó pedig 1793-ban jelent meg nyelvünkben a „polgárosodás”, „Zivilisation”, „kultúra”, „Kultur” értelmében.⁵

ab) A ma használt kultúra- és civilizáció-fogalom egy, a 18. század végétől a 19. század végéig tartó jelentésváltozás eredménye, amelynek kezdetén ezek a fogalmak inkább egy folyamatra, míg a végén inkább egy állapotra, feltételre utaltak. Ez a változás – fejlődés – a »kultúra« szó német és angol nyelvben történő használatában a következő négy módon történt: Először: a »kultúra« a szellem egy általános állapotának vagy szokásának jelentésévé vált, az emberi tökéletesedés eszméjével szoros kapcsolatban. Másodsor: az intellektuális és morális fejlődés általános állapotának jelentésévé vált, egy társadalom egészére vonatkoztatva. Harmadszor: a kultúra a művészetek és az intellektuális tevékenységek összességének jelentésévé vált. Negyedszer: Egy adott társadalom életmódja egészének; anyagi, intellektuális és szellemi életmódjának jelentésévé vált.⁶

A kultúra fogalom modern használatában három felfogás különböztethető meg:

1. Társadalmi (antropológiai) fogalom, amely magában foglalja a társadalmi és gazdasági élet elemeit, így a technikát is. Ebben a felfogásban jelenik meg a kultúra relativitásának gondolata, ami érintkezik a kulturális relativizmus álláspontjával, de nem azonos azzal. Itt a kultúra és civilizáció fogalma szinonimaként használható.

2. Művészeti és intellektuális tevékenységeket osztályozó fogalom.

3. Univerzális és abszolút értékek megtestesülése. Ez utóbbi etikai és szellemi tartalmakra vonatkozik, és az emberi tökéletesedés eszméjét fejezi ki.⁷

A civilizáció fogalma itt úgy jelenik meg, mint a kultúra fogalmának kiegészítője, szinonimája, vagy – mint a német szóhasználatban – ellentéte. Ez a fogalom gyakorlatilag minden társadalmi jelenségre alkalmazható. Elias ennek a sokféleségnek okát abban látja, hogy „a fogalomban a Nyugat öntudata fejeződik ki.”⁸

Azonban az egyes nemzetek szóhasználatát a fogalom területén különböztö:

„Mindenekelőtt a szó angol és francia, illetve német használata között van nagy különbség. Amott a fogalom egyetlen kifejezésben foglalja össze a saját nemzet jelentőségét, a Nyugat és az emberiség haladása felett érzett büszkeséget. Emitt német nyelvterületen, a »civilizáció« valami egészen más dolgot jelent ugyan, ám mint érték, mégiscsak másodrendű, csak az ember külső oldalát, az emberi létezés felületét fogja át. A szó viszont, mellyel németül az emberek magukat értelmezik, amellyel elsősorban kifejezik a saját teljesítményük és lényük felett érzett büszkeségét: a »kultúra«....”

A »civilizáció« angol és francia fogalma politikai vagy gazdasági, vallási vagy technikai, erkölcsi vagy társadalmi tényekre vonatkozhat. A német »kultúra« fogalma lényegében szellemi, művészi és vallási tényekre vonatkozik, s használata egyfajta szigorú választalat hűz ezek, valamint a politikai, gazdasági és társadalmi tények közé. A francia és angol »civilizáció« fogalom vonatkozhat teljesítményekre is, de épp ennyire az emberek tartására, »behaviourjára«, függetlenül attól, hogy teljesítettek, vagy sem.

A német »kultúra«-fogalomban viszont a »behaviourra«, az ember teljesítménytől független, pusztán lét és viselkedése révén képviselt értékére való vonatkozás rendkívül háttérbe szorult.⁹

Az összehasonlítás szempontjából még egy további különbség említhető meg: a) Az (angol, francia) civilizáció-fogalom folyamatot, vagy egy folyamat eredményét jelenti. A német kultúra-fogalom pedig valamely meg-

¹ Sánd „Culture” címszó in: H.W. Fowler/F.G. Fowler: *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford, Clarendon Press, 1964, p. 297.

² Larousse-Lexis ”Civiliser” címszó i.m.p.353

³ Llo.

⁴ Kroeber/Kluckhohn i.m.p.16.

⁵ „Civilizáció” címszó in: Benkő Lóránd(főszerkesztő): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I.k. Budapest, Akadémiai, 1984, p.452, „kultúra” címszó in: i.m. II.k. p. 666.

⁶ Williams, Raymond: „Culture and Civilization” szócikát in: Edwards, Paul (szerk): *The Encyclopedia of Philosophy I-II.k.* New York/London, MacMillan, 1967, p. 273.

11 i.m. pp. 273–274

12 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987, p. 101

13 i. m. p. 102

lévő emberi produktumra vonatkozik: „műalkotásokra, könyvekre, vallási vagy filozófiai rendszerekre, melyekben egy nép sajátlagosan fejeződik ki. A »kultúra«-fogalom elhatárolt.”¹⁴ b) Ezzel szemben az említett civilizáció-fogalomban visszaszorulnak a nemzeti különbségek.¹⁵

Míndez természetesen nem abszolút szembenállás. Hiszen a már említett antropológiai vagy szociológiai kultúrfogalom – mely a német nyelvhasználatba is bekerült, ott is megvan –, tartalmazza a társadalmi élet valamennyi területét, s ennyiben megfelel az angol/francia civilizáció.¹⁶ ill. kultúra-fogalomnak.¹⁶

Tehát a kiegészítés, a szembenállás mellett az átfedés, azonosság is jellemzi ezen fogalmak egymáshoz való viszonyát.

Elias szerint e fogalmak jelentéseinek ezen különbségei történelmi-társadalmi tapasztalatokat fejeznek ki. Szerinte ezek „a fogalmak mindaddig élnek, amíg a múltbeli tapasztalatok és helyzetek e lecsapódásának még van aktualitás-értéke, funkciója a társadalom mindenkor létezésében, amíg az egymást követő nemzedékek saját tapasztalataikat képesek kihallani a szavak értelméből; s fokozatosan elhalnak, amikor a tényleges társadalmi életből már semmilyen funkció, tapasztalat nem kapcsolódik már hozzájuk.”¹⁷

Összességében a „civilizáció” és a „kultúra” fogalmi a modernitás – ezen belül a felvilágosodás – eszméit fejezik ki. Ilyenek például az egyéni tökéletesedés és a lineáris társadalmi fejlődés/haladás, a határtalan gazdasági növekedés, a tudás (tudomány) kumulatív fejlődése, a tudományos-technikai fejlődés korlátlan és problémamentes fejlődése [a tudomány (és a technika) minden (társadalmi) problémát megold], a célracionális lehetőségeknek tülbecslése (a felvilágosodás harca a babonával), valamint az ember természet feletti uralmának gondolata.

Ezen fogalmaknak akkor nincs már értelme, ha a meglévő társadalmi viszonyok már oly mértékben megváltoztak, hogy funkciótlaná váltak a társadalmi jelenségek értelmezésében.

Azonban nehogy azt higgyük, hogy a modernitás ezen illúzióit mindenki kritikátlanul osztotta: a romantika élesen bírálta azokat. Bár nem korlátozódott a felvilágosodás kritikájára.

Inkább arról beszélhetünk, hogy a modernitás kultúráját két, egymással kibékíthetetlen ellentétben lévő projekt küzdelme jellemzi: a „felvilágosodásé” és a „romantikáé”.¹⁸

2. A mai világhelyzetet az jellemzi, hogy a felvilágosodás projektje, mely a modernség koncepcióját fejezi ki, éppen megvalósulása következtében súlyos válságot eredményezett. László Ervin alapján a következőkben foglalhatjuk össze a modernség számunkra legfontosabb sajátosságait.¹⁹

a) Az egyéni és társadalmi érdeket egy „láthatatlan kéz” hangolja össze, úgy, hogy az egyéni haszonra való törekvés társadalmi méreteiben a társadalmi érdek, a közös megvalósítást is jelenti.

b) A gazdagok gyarapodása automatikusan maga után vonja a szegényebb rétegek helyzetének megjavulását, a jólét mintegy leszívárog hozzájuk.

c) A tudomány (és a technika) minden problémát meg tud oldani és mindent feltár, ami meg tudható az emberről és a világról.

d) A tudomány a „tények”-kel foglalkozik, ezeket tárja fel és magyarázza meg. Az értékek, az erkölcs és az esztétikum világa pusztán szubjektív, mereven elválik a tények világától. Azonban igazán csak a tények objektív világa számít.

e) A tények megismerése a tudományos fejlődés során a szakosodás eredményeként jön létre: az igazi tudás a szakemberek kezében van, és rájuk kell bízni magunkat.

f) Ebben a világban minden egyes ember, de minden egyes ország is önmagáért van, ezért nemcsak saját boldogulásunkra kell feltétlenül törekednünk, hanem saját hazánk hazánk gazdagságára és hatalmára is.

g) Az egyéni felelősség határa az egyéni jólét feltételeinek biztosításának területére terjed: a jövőndő nemzedékek jóléte nem szempont.

h) A Föld erőforrásai gyakorlatilag kimeríthetetlenek, ezért döntéseinkben nem kell tekintetbe vennünk a természeti erőforrások esetleges elhasználásának tényét, ill. esetleges újratermelésük költségeit, a természeti tőke (a víz, a föld, a levegő, a termőtalaj) esetleges elhasználódását (amortizációját).

i) A természet és általában a környezet képes általunk okozott problémáinak megoldására is. De ha például az egyes erőforrások valamelyike kimerül, vagy egyéb probléma merül fel, azt a tudomány és a technika megoldja.

j) Az emberi boldogság a személyes fogyasztás színvonalának emelése és mennyiségének növelése.

k) A nyugat-európai/amerikai gazdasági és politikai rendszer, valamint kultúra az egyetlen igazán jó, ezért ezt kellene átvennie minden népnek.

l) A haladást az egyre fokozódó mértékű termelés, fogyasztás jelzi. Ez az állandó mennyiségi gazdasági növekedést jelenti, amely végső soron minden társadalmi baj egyetemes gyógyszerének is tekinthető.

14 i. m. p. 103
15 lásd erre a „Kultur” címszót Wilhelm Bernadot (szerk.): *Wörterbuch der Soziologie* 2. k. Frankfurt/Main, Fischer Taschenbuch V., 1973, pp. 479–482

16 „Culture and Civilization” címszó in: Paul Edwards (szerk.): i. m. p. 273

17 Elias, i. m. p. 106

18 György Márkus: *Antinomies of 'Culture', Discussion Papers*, No. 38, Budapest, Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 1997. p. 1

19 László Ervin: A modernség észrevétlen elvulvási in: Dertényi Sándor (szerk.): *Megértett az idő, Egészség Egyesület*, Budapest, é. n. pp. 12–26

László Ervin szerint mindezek az értékek ma már az emberiség jövőjét fenyegető súlyos veszedelemet jelentenek.

Ennek főbb okai pedig szerinte a következők:

a) Korunkban az marad fenn, aki másokkal együttműködve tud élni, s nem egoista módon mások rovására akarja érdekeit érvényesíteni. Ennek a partneri viszonyoknak ki kell terjednie a természethez, a környezethez való viszonyra is.

b) Nincs olyan láthatatlan kéz, amely automatikusan összhangba hozná a egyéni és a társadalmi érdeket. A hosszú távú érdekek érvényesülését azonban biztosítani kell.

c) A gazdagság „leszivárgási” elmélete kudarcnak bizonyult, ennek felismerése a hátrányos helyzetben lévők és szegények helyzetének tudatos politikával történő segítését, aktív szociálpolitikát igényel, ami magában foglalja a társadalmi gazdagság eloszlásának a hátrányos helyzetűek és szegények javára történő módosítását is.

d) A racionalista tudományfelfogás kudarcai nyilvánvalóvá tették, hogy a tudományok eredményeit ki kell egészíteniük a vallások, a művészetek, a filozófusok bölcsességeivel, mivel a tények és értékek szétválásán alapuló gyakorlat nem vezet kielégítő eredményre.

e) A szakemberek szaktudásának egyoldalúsága elégtelen, ezért azt ki kell egészíteni az átfogó tudással és szemlélettel rendelkező „polihisztorok” tudásával.

f) A technikának az ember szolgájának és nem urának kell lennie, ezért a technika megítélésénél nemcsak a gazdasági, hanem az emberi és környezeti „haszon” szempontjait is érvényesíteni kell.

g) Az igazi hatékonyságnak magában kell foglalnia a társadalmi hasznosságot, valamint a lehetőleg több munkaerő felhasználásának szempontját.

h) Fel kell hagyni azzal a törekvéssel, hogy az embereket a „homo oeconomicus” racionalitására korlátozva neveljük. Képesnek kell lenniük egyéb, kulturális és erkölcsi értékek szemléletükbe történő integrálására is.

i) Az egyéni önzés (egoizmus) és a nemzeti önzés (sovinizmus, nacionalizmus) helyett olyan szemlélet kialakítását kell támogatnunk, amely az egyének saját és országuk érdekeit nem mások rovására, hanem azokkal együttműködve kívánja érvényesíteni.

j) Az eszmék (kulturális értékek) nem kevésbé fontosak a technikai, tudományos vagy gazdasági tényezőknél, mert „létfenntartó katalizáló szerepük van világunkban, és nemcsak a technikai újításoknak, hanem azoknak a még fontosabb társadalmi és kulturális változásoknak is a kiindulópontjai, amelyek olyannyira szükségesek, hogy az emberiség alkalmazkodjék az új korszakhoz”.

k) Cselekedeteink megítéléséhez következményeik hosszú távú, jövőbe-

ni költségeit és hasznát is ki kell számítanunk, hogy a jövőendő nemzedékek érdekeit és jogait figyelembe vehessük.

l) A Föld természeti erőforrásaival úgy kell gazdálkodnunk, hogy az ökoszisztémákat ne tegyük tönkre, ne terheljük túl és az erőforrásokat ne használjuk gátlástalanul.

m) Nem szabad mechanikusan alkalmazni a fejlett nyugati civilizáció társadalmi és gazdasági mintáit: „minden egyes társadalom számára meg kell találni a szabadpiaci gazdaságnak és a hosszú távú, kollektív tervezésnek azt a sajátos, a társadalomhoz és a kultúrához alkalmazkodó ötvözetét, amely a gazdasági virágzás előnyeit a legjobban egyesíti a szabadsággal és a sokféleséggel”.

n) A boldogság folyamat, amely nem pusztán az egyéni fogyasztás növeléséből áll, hanem „...a személyes alkotás, a tisztesség és becsület, a szeretet és a barátság révén érhető el; a szolidaritásban rejtőzik, a természettel való összhang megtalálásában, valamint abban, hogy tiszta a lelkiismeretünk, mert mindent megtettünk, amit megtehettünk, mégpedig nemcsak magunkért, hanem társadalmunkért és az egész emberiségért is.”

o) „Az igazi haladás jelei a lakható városok, az egészséges környezet, azok a javak és szolgáltatások, amelyek valóban szükségesek a szenvedés enyhítéséhez és a jóléthez, valamint azon életformák és termelési módok, amelyek a legkevesebbet pazarolják, miközben a lehető legkevesebbet termelik.”

p) A „Föld gyönyörű és nagyon törekény, élő formák sokaságának otthona, amely minden bizonnyal ritka, ha nem egyedülálló az egész világméretűben, s épségének megőrzése most az emberiség kiváltsága és kötelessége.”

De eljövendő új kor kultúrája tehát úgy is jellemezhető, mint amely meg szabadít bennünket a modernitás egyoldalúságaitól és korlátaitól, melyek ma már a továbblépés legfőbb akadályai László Ervin szerint.

De hogyan kellene értékelnünk koncepcióját a kultúra szemszögéből? Ahhoz, hogy ezt megtegyük, térjünk vissza a modernség kultúra-fogalmának ellentmondásaihoz.

3. Elfogadjuk Márkus György meghatározását, miszerint kultúra-fogalmunk tükrözi „a modernitásra mint kultúrára vonatkozó kétértelműségeket és ellentmondásokat; egvidejűleg artikulálja és elleplezi azokat... Ami megpecsételi és meghatározza a modernitás kultúráját, az ...két projekt kibékíthetetlen együttléte és harca. Ezeket »világosodás«-nak és »romantiká«-nak nevezem.”¹⁰⁰

A „felvilágosodás” projektjét László Ervin lényegében a modernséggel azonosította. Ezt azonban ki kell egészíteni a fenti szemponttal, vagyis e kort szélesebben, ezen két dimenzió mentén kell értékelni.

Márkus szerint bármennyire is uralkodó volt a természeti korlátok visszazsorítását szorgalmazó, a felette gyakorolt uralom kiterjesztésének igényét kifejező fogalom, „nem feledkeztünk meg arról, hogy a *kulturális* modernséget egy nem kevésbé állandó ellentendenciája jellemzi:

Az a gondolat, hogy nincs értelme annak, hogy egy végtelenben lévő célhoz közelebb kerüljünk, és a felette gyakorolt kontrollban elért minden győzelemmel nő a veszély és az előre nem látható következményeitől való félelem. Az erre a félelemre adott válasz az a nem kevésbé modern igény, hogy egy alternatív tudomány és gyakorlat alapján tudatosan és aktívan alakítsuk át a természethez való viszonyunkat. Ez a »romantika« válasza...

Bár a természettel való megbékélés romantikus fogalma nemcsak a modernség egy ellenáramlata, de az a természetkép, ami vezérli, hogy irányít, a modernség kultúrájának alapvető, szerves alkotóeleme.

Egy olyan természetnek a képe – és egy olyan természethez való beállítottság –, amely ellentét a természetnek egy idegen, végtelen és értékkel nem bíró objektivitásként való felfogásával, nemcsak premodern és vallásilag színezett megértési formák túlélése. Ennek egy másik formája jött létre magának a modernségnek teljesen világi alapján. Ez a természetnek mint önmagát megjelentítő (self-presencing) normatív ideálnak a felfogása, amely ugyanakkor nem ír elő, nem ró ki ránk meghatározott szabályokat. A természet egy másik szubjektum, a végső partner és válaszoló az emberi tevékenységek közül a leginkább humánusabban a játék különböző formáiban. Egy olyan természet, amelyik szépségében és fenségességében legmélyebb emberi szükségleteinket elégíti ki...”

Összegezve megállapítja, hogy „Amint azt Lukács, Ritter és Marquard meggyőzően bizonyították, a kozmikus vagy isteni természeti rend koncepcióját nem egyszerűen egy olyan végtelen univerzum rendje váltotta fel, amelynek törvényszerűsége pusztán durva ténszerűség kérdése: a modernitásban a kozmikus vagy isteni rend egy objektivált tudományos és egy szubjektív telt esztétikai természeti koncepcióba ágaik el.”²¹ Tekintettel arra, hogy valóban új korszak küszöbén vagyunk, úgy tűnik, hogy egyetértünk azzal a nézetrel, miszerint mind a „felvilágosodás”, mind a „romantika” értelmiségek által megfogalmazott projektje, mind kibékítésük egyre fokozódó mértékben válik irrelevánssá, azzal már nem érthetünk egyet, hogy maga az értelmiségi szerep is elavulva, feleslegessé válik a jövőben.²²

4. Mindezek ismeretében felteendő a kérdés, hogy László Ervin koncepciója – és mindazoké, akik vele egyetértenek – a felvilágosodás és a romantika

ka projektjének egyfajta kibékítésének igényével lép-e fel, melynek ma már nincs relevanciája, vagy valami másról van szó?

László Ervin egy új korszak, a „globális korszak” értékeiről beszél, amikor a modernitás elavult értékeivel szembeni alternatívát írja le. Ebben a felvilágosodás projektjének alapvető gondolataival szembeni kritikát foglalja össze. Ez érinti a gazdasági elméletet (a következő fogalmakat: a „láthatatlan kéz”, a gazdasági növekedés automatikus „leszivárgása”, az erőforrások gyakorlati végtelensége, a homo oeconomicus stb.), a racionalista tudomány- és a technokrata technikafelfogást stb.-t. Ezen túlmegy és nemcsak bírál, hanem egy olyan új korszak alapvető értékeit vázolja fel, amelynek alapja a modernitás alapfelfogatainak meghaladása. Arról van szó, hogy míg a modernitás nem tudta meghaladni a modernitás általános alapfelfogéseit, melyek a felvilágosodás és a romantika projektjében közelednek, addig László Ervin azokat a feltételeket és feltevéseket foglalja össze, amelyek mindketőn túlmutatnak. Ez pedig sok más szerző részéről is megtörtént. Arról van szó, hogy a megoldatlan globális problémák (a környezetszennyeződés, a népességgrobbanás, a gazdasági növekedéssel, ill. fejlődéssel kapcsolatos globális problémák) alapján (László Ervinnel összhangban) azt a követelményt fogalmazták meg, hogy a modernitás paradigmája elavult, és új típusú fejlődésre, társadalomra van szükség, mégpedig a fenntartható fejlődés megvalósítása érdekében.

Tehát semmiképpen nem a felvilágosodás projektjével ugyan szemben álló, de a modernitáshoz kötődő romantikáról, illetve e két, egyaránt elavult projekt „kibékítéséről” van szó László Ervin esetében sem.

5. A „fenntartható fejlődés” fogalma abból indul ki, hogy a fenti globális problémák miatt a gazdasági növekedés/fejlődés jelenlegi formája hosszú távon nem folytatható. Olyan fejlődésre van szükség, ahol a „társadalmi-gazdasági viszonyok rendszere, amely a természeti értékeket megőrzi a jelen és jövő nemzedékek számára, a természeti erőforrásokat takarékosan és célszerűen használja, ökológiai szempontból hosszú távon biztosítja az életmódjára javítását és a sokféleség megőrzését”²³.

Ezt a fogalmat – amely 1987 óta, a Brundtland jelentés közreadása óta – széleskörűen elterjedt, sokféle értelemben használják. A sokféleség ellenére mégis két típust emelnék ki. Az egyik tulajdonképpen azt a régi, eddig általánosan elfogadott gazdasági növekedési modell akarja fenntartani, amelyet környezetromboló hatása miatt kell elhagyni.

A másik felfogás túlmegy a gazdasági növekedés ezen alapján mennyiségi szemléletén és annak alternatíváját keresi. Az előző felfogás a jelenlegi tevékenység folytatásának egyfajta álcázása, a másik pedig egy alternatív

21 Márkus, i.m.pp.3-4.
22 Márkus, i.m.pp.19-20

posztmodern társadalmi modellé és ezen új világregend morális koncepciójává fejleszthető.²⁴

A magyar környezetvédelmi törvény idézett alap gondolata az Európai Unió környezetpolitikai koncepciójával van összhangban, amely álláspontját a következőképpen foglalja össze e tekintetben: „hosszú ideig fog tartani a viselkedési és fogyasztási minták megváltoztatása és egy fenntartható fejlődési vonal elérése. A Program ennek megfelelően elsődlegesen arra irányul, hogy megtörje a *jelenlegi trendeket*. Az a lényeg, hogy a jelenlegi nemzedéknek a környezetet a következő nemzedéknek olyan jó állapotban kell átadnia, hogy a köz egészsége, társadalmi és gazdasági jóléte továbbra is magas szinten maradjon.”²⁵

Eltekintve attól, hogy ennek megvalósítása milyen problémákat okoz mind az Unió országaiban, mind hazánkban, azt kell hangsúlyoznom, hogy megvalósítása a gazdaság, a társadalom, és a kultúra átalakítását egyaránt igényli. A gazdaság átalakítása pedig a növekedési mániáról való lemondást jelenti, amely a gazdasági növekedést egyszerű öncélként, másrészt minden társadalmi baj egyetemes gyógyszerének tekint. Arról van szó, hogy hosszabb távon a gazdasági növekedés mennyiségi gyakorlatának (és szemléletének) háttérbe kell szorulnia és át kell adnia helyét egy elsődlegesen minőségi fejlődésnek.²⁶

Mindebből látható, hogy egy ilyen horderejű változás nem pusztán a modernitás projektjeinek – a felvilágosodásnak és a romantikának egyaránt – kritikája, illetve az ennek az alapján kialakult világregendnek a reformja.

Itt egy új, a jelenlegivel szembeni alternatívát képviselő társadalmi modell megvalósításának igényéről és következőképp új kultúra- és civilizáció-fogalom megalapozásáról van szó.

24 J. R. Engel: Introduction. The ethics of sustainable development in: Engel, J.R./Engel, J.B.(szerk.): *Ethics of Environment and Development*, 1990, Tucson/London, The University of Arizona Press, p.10

25 Towards Sustainability (A European Community programme of policy and action in relation of the environment and sustainable development), 1993, Brussels, *Official Journal of European Communities*, No C 13/5-93, p.18

26 Lásd erre vonatkozóan: Herman E. Daly: *Steady-state economics*, 1992, London, Earthscan. A magyarországi alkalmazhatóságról lásd: Sikláy István: *Ajánlás a túlértékhez*, é.n. h.n. Juss Alapítvány, továbbá Kiss Károly: A fenntarthatóság értelmezése a magyar gazdaságban, in: Sikláy, i.m. pp.149-164, eredetileg a *Magyar Tudomány*, 1992/4-es számában jelent meg.

Néhány módszertani megjegyzés a civilizátum kérdéshez

Az előző rendezvényre küldött írásomban a civilizátum terminusát igyekeztem felvázolni.¹ A mai alkalommal a civilizátum vizsgálatát egyaránt akadályozó és motiváló – ily módon magának a civilizátumnak az alkatához is hozzátartozó – módszertani problémákat szeretnék exponálni.

Előfeltételezzük, hogy tudományos megközelítésekről van szó, mellőzve most annak a tárgyalását, mit jelent a „tudományos” jelző. Csupán azt említi ki, hogy a tudományos megközelítés egykötő ismeretekre törekszik és az ismeretek fogalmilag pontos megfogalmazását célozza. Ebben a két vonatkozásban nagyon különböző felfogású kutatók körében is eléggé nagyfokú konszenzus várható. Eleve megíhústitja azonban az egzaktiségra és a pontoságra való igény teljesítését a dolgok ún. vaganciája. Végso soron talán valamennyi dolog esetében így van, némely dolog esetében azonban különösképpen. A civilizátum azok közé a „dolgok” közé tartozik, amelyeknek az esetében számolnunk kell a vaganciával. Mielőtt azonban emellett érvelnénk, szóljunk néhány szót magáról a vaganciáról.

Ha egy kupac búzából elveszünk egy szemet, vagy két szemet, vagy akár tíz–húsz szemet, még mindig kupac marad. Folytathatjuk a szemenkénti elvételt odáig, hogy már csak egy szem marad. Ez az egy szem búza már nyilvánvalóan nem „kupac”. Azt a határt azonban nem tudjuk meghúzni, amely a „még kupac” és a „már nem kupac” állapotát elkülönítené egymástól abban a sorozatban, amelyet egy-egy szem búza ismételt elvételei képeznek, amikor egy nyilvánvaló kupacot alkotó búzahalom nagyságát csökkentjük. Fordított eljárás esetén is ez a helyzet: egy szem búza persze nem kupac, de hogy hol van az a határ, amelyen túl kupaccá válik, amikor újabb és újabb szemeket adunk hozzá, azt nem tudjuk megmondani. Hasonló problémával egyre-másra találkozunk. Gyakran említik a logikában a kopasz ember példáját: ha valakinek akad éppen egy szál haj a fején, az attól még kopasz, és egyenként adogatva hozzá egy-egy szál haját, nem lehet meghúzni a határt, ahol már megszűnt kopasz lenni. Fordítva ugyanígy: ha egy sűrű hajú ember elkezd kopaszodni, nincs éles határ, amelyen túl már kopasznak nevezik.

Ezt a problémát az ókortól kezdve tárgyalják a logikában. A mai angol nyelvű irodalomban „vague” jelzővel illetik azokat a dolgokat, amelyek a

1 Pethő Bertalan: A civilizátum fogalmáról. – A közlemény bővített változata megjelent a következő kötetben: Pethő Bertalan (szerk.): *Poszt-modern. A kilencvenes évek. Válemények és filozófiai vizsgálódások* korsajtvai-tózáink ügyében. Platon, Budapest 1997, 100–110. o.

„kupa”-hoz vagy a „kopasz ember”-hez hasonlóan határozatlanok.² Magyarul nem találunk megfelelő szót a „bizonytalan, pontatlan, homályos, megbízhatatlan” konnotációjú „vague” számára, ezért a latin „vagans” fellevenítését, ill. a „vagueness” megfeloldóként a „vagancia” kifejezés bevezetését javasoljuk.³ Az angol „vague” a latnból származik, és a magyar nyelvtől sem teljesen idegen ez a szóhasználat, mert pl. a „vagabund” és a „vagány” szavakban továbbélt a latin hagyomány. Elsősorban mégsem ezért érdemes visszanyúlnunk a latin etimológiához, hanem a latin „vagus” melléknév (és „vagari” ige) – a francia „vague”-ban pl. még meglévő – mozgásos jelentéstartományának az aktualizálása miatt.

Vegyük észre, hogy egy kupac nem csupán az állagát tekintve problematikus, amikor a meghatározására törekszünk, hanem a kisebb-nagyobb kupacok között elfoglalt helyzeté tekintve is. Sőt, a kisebb-nagyobb kupacokkal történő összehasonlítás vezet rá leginkább arra, hogy egy bizonyos kupac meghatározhatatlanságát, mi több, meghatározhatatlanságát jellemzőként ismerjük fel. Továbbmenve, a kupacot alkotó szemek számának a növelése, ill. csökkentése is hozzátartozik a meghatározhatatlansághoz: nem csupán a meghatározhatatlanság fogalmának a kialakulásához, hanem az adott valóság meghatározhatatlanságához is. Az elvétel, ill. a hozzáadás műveletét véggezve ütközik legzaklatóbban „a kupac” meghatározhatatlansága. Ha pedig ennek a műveletnek a végzését tartjuk szem előtt, akkor a művelet felől indulva jutunk a különböző nagyságú kupacok összehasonlításához (legkézzelfoghatóbban akkor, amikor mi magunk raskogtjuk a szemeket, és lépésenként mérlegeljük az eredményt), majd pedig egy bizonyos adott kupac mérlegeléséhez abban a vonatkozásban, hogy vajon határozott, ill. meghatározható-e. A logikában a „kupa” állapotait szokták vizsgálni a „vagueness” logikája címén. A magunk részéről viszont nyomatékosan hangsúlyozzuk a mozgásos és működéses mozzanatokat. Természetesen nem mondunk le az állapotszerűség vizsgálatáról sem, az állapotokat azonban a működésekkel keltett mozgások statikus kimerevítéseiként fogjuk fel. Vagyis a „meghatározhatatlanság”-ot, és a „vague/ness” említett konnotációival jelzett egyéb sajátosságokat az állapotoktól a működésekig terjedő széles spektrum „állapot-pólus”-ának a rögzült minőségeiként ismerjük fel.

Ezen a ponton térünk vissza az általunk javasolt „vagancia” terminus bevezetésének a nyelvi kérdéséhez. A latin „vagus” melléknév első jelentése „(szerte)barangoló, kóborló, csatangoló”, átvitt értelemben pedig „állhatatlan, ingatlan, határozatlan, szabálytalan”. Nemkülönböztetve „vagari” ige, melynek jelentése „kóborol, csatangol, kószál”, átvitt értelemben pedig pl. tűz vagy hír gyors elterjedésének a jelölésére volt használatos. A „vagancia”

terminust a kifejezés latin eredetijének erre a jelentéstartományára utalva tartjuk indokoltnak. Jelezve a mozgásos – és tegyük hozzá: működéses – jelentések imént kiemelt és hangsúlyozott elsőbbségét a szokás szerint statikusnak tekintett – és így a hagyományos logikai vizsgálódásokban az angol „vague” szóval pl. találon jelölt – meghatározhatatlanságnak, vagy legalábbis a mozgásos és a működéses mozzanatoknak az állapotszerűvel való egyenrangúságára célozva.

Mellőzve most a vagancia előfordulásának a tárgyalását – sok példa lenne felhozható az élet és a tudomány különféle területeiről –, a kupac és a kopasz ember két klasszikus paradigmájáról a civilizálm problémájára térünk. Ha a civilizációk fejlődését nézzük, mondjuk az ókori civilizációktól mindmáig, akkor nem lehet meghúzni a határt, amettől kezdve már „civilizálm”-ról beszélhetünk. Egyszer csak azt érezzük, leginkább századunk utóbbi évtizedeiben persze, hogy a civilizáció „mérhetetlen” hatalmassággá nőtt és zárul fölénk, de hogy „pontosan hol vette kezdetét” ez a folyamat, azt nem tudjuk „meghatározni”. Felvehetjük, hogy a civilizáció globális válsága jelent fordulópontot. Ebben az összefüggésben a „globalitás” bekövetkezte „meghatározhatatlan” azonban, majd pedig, ami ennél is fontosabb – ha egyáltalán elfogadjuk a globalitást (ami több szempontból indokolt) –, a marginalitásnak és a perifériáknak a központ(ok)hoz való viszonyában, valamint a globalitásban „érezhető” töresvonalak vonatkozásában szembesülünk meghatározhatatlanságokkal. Az utóbbi összefüggésekben jövnék rá a civilizálm működéseinek a vaganciájára. A média szórása az első világtól a harmadik világig, a megapénzekkel való tranzakciók, a hadigépezetekkel való felszerelkezések, a világméretű (re)disztribúciók, a tudományos-tehnikai innovációs hálózatok – lehetne folytatni a sort (néhány vonatkozásban használhatjuk a diszkurzív pontosthatatlanság jelölésére a „scapes”, „tájak” kifejezést, pl. „finanscapes”, „mediascapes”) – mind megannyi példája annak a bizonytalansághoz tornyosuló hatalmasságnak, amelyet civilizálmunknak nevezünk. Az egyes ember pozíciójából lehet megindítani érzékeltetni azt, amiről itt szó van. Egyetlen pozícióból sem lehet kielégítően meghatározni az említett folyamatokat – kontrollálni pedig még kevésbé lehet –, legyen bár ez a pozíció egy vezető nagyhatalom vezető emberének a pozíciója. És nem különb a helyzet a testületi/társadalmi „pozíciók”-kal sem. Amikor – egyre inkább és többször – kockázattörekvésekről, „kockázati társadalom”-ról, feloldhatatlan két- és többértelműségről, ambiguitásról, eldönthetetleniségekről stb. beszélünk, akkor a civilizá-

² Timothy Williamson: *Vagueness*. Routledge, London és New York 1994.

³ A kérdésről bővebben: Pethő Bertalan (szerk.): *poszt-posztmodern*, l. m. 91. skk. és 461. skk-o.

⁴ Arjun Appadurai nyomán, de kiterjesztett értelmezésben bevezetett terminusok. Vö. Pethő Bertalan: *Korumi filozófiája*. Platon, Budapest, 1992, 128. skk-o.

⁵ Vö. Ulrich Beck: *Kockázati társadalom*. In: Pethő Bertalan (szerk.): *poszt-posztmodern*, i. k. 50. skk-o.

tum vaganciáját, ill. a civilizátum vagans leosztódásait tematizáljuk. Az pedig, hogy ilyen esetekben nem „személyes”, vagy egyáltalán „emberi” (ún. szubjektív) elégtelenségekről van (csupán) szó, az a civilizátumhoz fűződő viszony módszertani elvű válaszában mutatkozik meg. A „vagancia” logikája kibővül mostanság a mozgás (össz) és a működés (essz) beszámításával, és egyre nagyobb jelentőségre tesz szert. A történelmi előzményei „természeti” példák – az említett két ókori paradigma mellett pl. a „hizásnak indul”, „öregedni kezd”, „az erdő kiszől” stb. esete –, a civilizátum pedig az artificiális vagancia problémájára ébreszt rá bennünket. Az ember kezdeményezi, találja fel és készíti, meg szolgálja ki ugyan az újabb és újabb médiumait, amikor azonban ezek – a legújabb, ún. ötödik generációs médiumokban⁶ – civilizátumtá hatalmasodnak föléje, akkor önmagára a vagancia sodrásában eszmél.

Másodikként a transzparenciával kapcsolatos módszertani kérdéssel foglalkozunk röviden. Ez a kifejezés „megjelenik, mutatkozik”, jelentésű latin „parere” igéből származik, melynek jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakja a „nyilvánvaló” személynél értelmében volt használatos. Ennek megfelelően „transzparens” az, ami „valamin át nyilvánvaló”. Csak futólag jegyezzük meg a mostani keretek között, hogy a transzparenciának megvan a maga – eddig kevésbé kutatott, ám mind filozófiai, mind közelebbi tudományos szempontokból annál jelentősebb – történelme.⁷ Két epizódot említünk ebből, a téma fontosságának jelzése céljából. A transzparencia görög nyelvű kifejezése („diaphainetai”), amelynek a fordítására azután a latin terminus szolgált (külön érdekes probléma a görög és a latin szemléletnek a két kifejezés etimológiájában kifejeződő különbözősége), a következő mondatban fordult pl. elő az írásbeliség korai időszakában: „A próbatételben a cél-mint-vég (telosz) tűnik át”.⁸ Ebben a mondatban határozottan meg van nevezve, hogy valami oly módon nyilvánvaló, hogy valami máson tűnik át: a cél (– mint-vég) áttűnik a próbatételben. Később a metafizikai, ill. a metafizikai felfogásmódok által befolyásolt nyelvhasználatban elmosódott ez a határozott megkülönböztetés. Elég volt esetleg csak annyit mondani valamiről, hogy „transzparens”, és ezzel az adott valami máris különlegesen becsesnek tűnt fel. Összefolyt, vagy a tudatosulási küszöb alatt finoman oszcillált ugyanis ebben az értelemben a következő (legalább) négyféle jelentés: (1) Cél tűnik át a cél megnevezése nélkül; (2) Maga a transzparens valami tűnik át a saját világlátásánál fogva; (3) Transzcendens „telosz” tűnik át, ami megnevezhetetlen ugyan, de éppen az a Valami áll érte jót, amelyen – íme! – áttűnik; (4) Az adott valami annyira „áttekinthető” (és „világos”), pl.

az elrendezése, a szerkezete, a jelentősége ilyen, hogy önmagát transzparenssal adja (akár egészen prózai világi módon is, bármiféle „világítás” nélkül).

A transzparencia történetéből vett második epizód a „transzparencia” lépésbe burkolt, korszakosan új – bár persze már régóta érelődő – fejleményre irányítja a figyelmet. Leibniz „mesterséges transzparens”-nek (transparent artificiel) nevezte⁹ az óra fogaskerekének a gyors forgását, amelyben az egyébként, statikus helyzetben „világos és jól megkülönböztetett” (gondoljunk itt Descartes „clara et distincta” terminusára) fogaskerekre egy új, éppen a mozgásokban keletkező észrevétel-minőséget kelteve tűnik el. Egyaránt félrevezető lenne, ha azt állítanánk, hogy a „mesterséges transzparens”-ben a nyugvó állapotban pontosan megfigyelhető fogaskerek tűnik át, vagy ha azt mondanánk, hogy a fogaskerékforgás villódzó-homályos minőségében egy bizonyos „valami más” tűnik át, ami különben – pl. ha „nyugodtan” és fix állapotában szemügyre vehetnénk – éppolyan „világos és jól megkülönböztetett”-nek bizonyulna, mint a forgásban mesterséges transzparenciát produkáló fogaskerek, amikor éppen nem forog. Ha belegondolunk ebbe az eseménybe, akkor arra jövünk rá, hogy a mesterséges transzparencia egy médium – jelen esetben az óra fogaskereke – működésének a sajátossága. Ha pedig így van, akkor a mesterséges transzparencia példája arra hívja fel a figyelmet, hogy bármiféle egyéb transzparencia-eseményben szerepel – sőt kulcsfontosságú – valamilyen médium, amelynek révén az átűnés, a nyilvánvalóság keletkezik.

Közhelyszámba menne ez a megállapítás, ha nem homályosult volna el történelmileg a transzparenciában szereplő médium (jelentősége) – pl. az idézett korai görög mondatban a „próbatétel” –, és ha nem keletkeztek volna történelmileg olyan újabb médiumok, amelyeknek a működése sajátos transzparenciát kend. Gondoljunk pl. a természetben napról napra megfigyelhető transzparenciák közül egy vizesítésre. Ennek zuhataga merőben új esemény a folyóvízhez képest, függetlenül attól, van-e valami mögötte, ami esetleg áttűnik rajta. Az ilyen természeti transzparenciákhoz képest, melyek szintén mozgásban (sőt, ha a hasonlatot túl akarjuk feszíteni, akkor a folyóvíznek a szakadék és a gravitáció által kiváltott működésében) támadnak, az a „mesterséges transzparens” történelmi újdonsága, hogy az ember által előállított médium működése csúszik ki a médiumot előállító és működtető ember kontrollja alól. Az óra fogaskerekének a forgása esetében még csupán a „világos és jól megkülönböztetett” megfigyelésekre alapozt ad vizuális kontroll alól, ez az eset azonban nagy horderejű fejlemények nyitányának bizonyul, ha a Leibniz kora óta eltelt három évszázad technikai fejlődésére

⁶ A technikai médiumok generációjáról bővebben: Pethő Bertalan: Korunk filozófiája, ik. 19. sk.o.

⁷ Pethő Bertalan: Transzfer és metafora. Néhány összehasonlító megjegyzés. In: Pethő Bertalan (szerk.): *posztmodern*, i.m. 489-515.o.

⁸ Pindaros: Nem. III, 70. sk.

⁹ A kérdésről bővebben vö. Pethő Bertalan: A művészetek filozófiájáról a posztmodern korban. Esztétikai vázlat. In: Pethő Bertalan (szerk.): *poszt-posztmodern*, i.m. 275-380. o. (283-284. o.)

gondolunk. Nem csupán egyik vagy másik érzékszervünk, és az ezeken alapuló létünk bizonytalanodott el, és/vagy kényszerült az új kihívások miatt önnön mediátizálására – elég, ha csak a virtuális realitásra utalunk –, hanem sokszor „magát az embert” gyűri meg – vagy gyűri maga alá – egy-egy újabb médium működése. Mint ahogyan a szédülés esetében megfigyelhetjük – erre a most csupán analógiaként említett problémára (amelyik kapcsolódik egyébként a forgásban keletkező mesterséges transzparencia problémájával) külön módszertani megjegyzésben kellene kitérni – a nagy gyorsulások, lassulások, vagy akár a vizuális forgatok esetében: a „szédülést a „természeti ember” is tapasztalhatja, a 20. század végi szédülésekben azonban „másvalami” jelentkezik be.

Ez a másvalami jelesül a civilizátum. Ezt a megállapítást azokkal a véleményekkel szembeállítva hangsúlyozzuk most, amelyek szerint az elmúlt évtizedek társadalmát – melytől különben „posztmodern”, „posztindusztriális”, „kibernetikai” stb. társadalmaknak szokás nevezni – „transzparens társadalom”.¹⁰ Ez a megnevezés magával hozza azt a kuszaságot, melyet, a szálait bontogatva, főntebb négy pontban tematizálunk. Szekularizáció, evilági és legyenhebb értelemben a maga tulajdon működéseiben átlátható társadalomról szólna a „transzparens társadalom” kifejezés. A levédett kódok, a kommunikatív zárlatok, a rejtett információk, a követhetetlen fórumokról származó döntések stb. észrevétele viszont arról győző meg bennünket, hogy a mai mérvadó társadalmak sokkal inkább opak-ak – az opacitás történelme is megírásra vár! –, mintsem transzparensnek. Amennyiben mégis transzparensnek, az a – technikai és társadalmi – médiumainak a működésével sürgő-forgó ember számára addó transzparencia. Hagyományos – metafizikai – felfogásban ez a transzparencia még mindig a vizuális elzsongulásnak, vagy esetleg a Létezőn átűnő Léti világlásának az illúzióját keltheti. Korunkban nem ez történik azonban. A mesterséges transzparenciák eluralkodásával lelepleződik a metafizikai transzparencia titka: a médium és ennek működése, ami ily módon a tulajdon sajátosságával lép elő. A mediál(ó)dások forgatagában pedig forgattatás sejlik fel. A civilizátum terminusával erre utalunk.

Harmadikként, befejezésképpen a politikai szférában keletkező „üres hely” elméletét említjük. Ezt az elméletet a nyolcvanas évek több vonalon feltűnő újabb francia politikai filozófiában fogalmazták meg.¹¹ Kiindulásul figyeljük meg mondjuk egy középkori uralkodó esetét. Neki mint uralkodónak, mintegy két teste volt. Egy szakrális test, amely szimbolizálta a társadalmat, amelyikben uralkodott, és egy világi test, melynek hús-vér mivoltában gyakorolta az uralmat. A szimbólum minőségében szakrális test elkép-

zelhető volt akár Isten jelképének is, akinek a nevében és képviselésében az uralkodó hatalommal rendelkezett. A szekularizáció haladtával egyre inkább kétségbe vonták a szakrális test létezését, mig nem eltűnt a politikai élet színteréről. Később azután a hús-vér mivoltában uralkodó személy hatalmi létjogosultságát is kikezdte a kritika. Elsősorban a nagyon is testes visszaélések miatt, amelyek a különböző típusú diktatúrákban terrorra fokozódtak. Így történt, hogy végül az uralkodó mindkét testének a helye megürült. Az így keletkező üres helyet fogja fel az újabb francia politikai filozófia több reprezentánsa a politika működésének új lehetőségeként és kezdeményeként. Mondván, hogy miután a szimbolikus újratelmes helye nincs betöltve, a fennmaradó üres helyen összefuttathatjuk a társadalom, a politikai intézmények kezdeményezéseit és eljárásait, és miután ezek egymáson megmérettetnek, önreflexióval gazdagodva és regulatív elvek forrásként nyerteti őket vissza a társadalom a maga számára.

Erosen kísért ebben a felfogásban a Semmi metafizikája, különösen az a változata, amelyik a fundamentál-ontológia és az egzisztencializmus jellemzője volt. A transzcendens ihletésű vagy vonzatú Semmit a hangsúlyozottan evilági úr váltotta fel – ami nagyon fontos változás –, abban a teóriában azonban, amely szerint valaminek (jelen esetben a fejedelem, ill. az uralkodó szakrális és hús-vér testének) az elpusztultával, ill. hiányában úr marad vissza, még mindig a metafizikai transzcendencia fészkei vissza magát az Evilágba. Nincs ugyanis bizonyíték arra, hogy ahol valami megszűnik, oda nem szivárog, zúdul, esik stb. rögvest másvalami. Ennél az elvi fenntartásnál is fontosabb azonban napjaink tapasztalata. E szerint már előbb érvényesülnek különböző személytelen érdekszférák és kommunikatív befolyások, mintsem hogy egy felelős vezető eltűnése a porondról. A helye ezért nem marad üres, miután testileg megürült. A keleti szocialista rezsimok összeomlása sok, megfelelően még fel nem dolgozott példával erősíti ezt a véleményét, több vonatkozásban még tanulságosabb módon, mint a nyugati hatalomváltások példái. Azt mondhatjuk, hogy a politika esetleg, vagy időről időre megürülő központ, irányítói helyei azért nem üresek, mert testes betöltöttség híján erőterek.

Első hallásra pusztán költői metafórának vélhetné valaki az „erőter” kifejezést a jelenlegi összefüggésben. Nagyon is direktben gondoljuk azonban az a megjelölést. Az előzmények felől közelítve idézzük fel először a régi görögök négy elemről (föld, víz, levegő és tűz) szóló tanítását. Ezek nem hagytak üres helyet a világban. Később felfigyeltek a szeretet és a gyűlölet elemére. Ezeket a már nem csupán kthónikus, hanem univerzális lételelemek kiegészíthetjük az intellektus, ill. szellem, valamint a szorongás lételemével. Ha más nem, akkor e négy univerzális lételem valamelyike töltötte volna fel az üres helyeket a metafizikai korban, ha üres helyek keletkeztek volna. Korunkban azután eddig ismeretlen – vagy fel nem ismert – elemek

¹⁰ Gianni Vattimo: *La società trasparente*. Garzanti, Milano 1989.

¹¹ Willem van Reijen: *A Politikai – üres hely. A franciszázi politikai filozófiáról. In: Pethő Bertalan (szerk.): poszt-posztmodern, ltn. 170–180. o.*

zúdulnak a testileg üresen maradó helyekre, miután többnyire erőterükbe vonták már ezeket a helyeket, még a testi betöltöttségük idején. Leginkább tematizálható közülük a Kód.¹² Az intellektuális, ill. szellemi lételemtől a személytelensége, ill. megszemélyesíthetatlensége különbözteti meg első-sorban. A politika – úgymond – üres helyei valójában kódhálózat göcái. Amennyiben ezek a göcök a matematikai számok esetében használt értelemben imagináriusak, ám még mégis hathatósak, az „erőtér” megjelölése direkt jelentést kap. Iránya pedig, a „direkció”, a civilizátum.

Végül az arra vonatkozó magyarázatot szeretném pár szóval jelezni, hogy miért módszertaniak ezek a megjegyzések. Meggyőződésem, hogy metafizika-utáni korban élünk, és ezért a metafizikán túllépve kell próbálni gondolkodnunk. Egy ilyen metafizikán túllépő filozófálás pilléréül két olyan terminus-sort javasoltam, amelyik társul a metafizika Léte és Létezését tematizáló terminus-sorához és továbbértelmezi ezt. Az egyik javasolt terminus-sor a Határ Médiummá választ, a másik a Mozgás Működésé választ tematizálja.¹³ Egyik folyamat sem megy azonban végbe akadálytalanul, ha pedig végbemeny, akkor – legalábbis a mi korunkban – a folyamatot záró Határba és fenyegető Forgandóságba vált vissza. Az ilyen végbemenetelre célunk a civilizátum terminussal, miközben mégis az a feladatunk, hogy a határaink médiumokká tételén, és a mozgások működésekre fogásán munkálkodjunk. Vagyis termeljük a civilizátumot, habár szubsztancializálni nem tudjuk. Munkálkodásunk ezért csupán módszer, nem pedig eredmény. Módszereink kiemelkedő buktatói közé tartozik az itt tárgyalt vagancia, transzparencia és üres hely. Velük foglalkozva a végbemenetekhez is közelebb juthatunk.

¹² Vö. Pethő Bertalan: *Korunk filozófiája*, 9. o.

¹³ Pethő Bertalan: Bevezetés a posztmodernológiába, és Theses for a postmodernology. In: Pethő Bertalan (szerk.): *poszt-posztmodern*, 111–137. és 653–660. o.

A civilizációs elméletek és a technokratikus fejlődés

A hetvenes években négy évet töltöttem Japánban nem utolsósorban azért, hogy válaszoljak az önmagam által feltett kérdésre: hogyan és miért sikerül Japánnak ennyire látványosan növelnie a termelékenységét és gazdasági hatékonyságát közismerten autoritár társadalmával és olyan – nem utolsósorban a szocialista országoktól – átvett módszerekkel, mint például a központi tervezés, a brigádmozgalmak stb. Fel is próbáltam készülni a látottak értelmezésére többek között elméleti közgazdasági és politológiai könyvek és közlemények elolvasásával, de utólag, a négy éves tokiói munkám befejeztével is igyekeztem – bevallom, kevés sikerrel – a tapasztaltakhoz és a megismerhet elméleti magyarázatot nyújtani képes munkákat felkelti. Az ennek során talált elméleti munkák közül legkevésbé a civilizációs elméletek tűntek számomra használhatónak. A civilizáció fogalma felőli kérdés-megközelítést nem találtam sem elegendően hatékonynak, sem – például, egy idegen civilizáció megértésére – alkalmas eszközknek. Sőt, ma már az ún. civilizációs elméletek számomra egyszerűen zsákutcának tűnnek.

A civilizáció, bár értelmezése, mint a kultúráé is, erőteljesen régió-függő, még félvélvészade elsődlegesen a természet spontán erőin való felülkerekedést, a társadalom céljainak megfelelő felhasználásukat jelentette. Ma, általánosságban értelmezve, a civilizáció inkább szociális minőséget jelent, a fogalom tartalma azonban ez esetben is konkrét alkalmazásától függ. A „civilizáció” a társadalmi fejlődést, a szociális minőségi állapot változását, az értékrendet, elsősorban a kulturális és termelési viszonyok progresszióját hivatott érzékeltetni, de Norbert Elias szerint „a fogalomban a Nyugat öntudata fejeződik ki. Azt is mondhatnánk, hogy a nemzeti tudat, ... (angol és francia használatban) a saját nemzet jelentősége, a Nyugat és az emberiség haladása felett érzett büszkeség”. Ezért „hasznos dolgot jelent ugyan, ám mint érték mégiscsak másodrendű...” (Elias, Norbert „*A civilizáció folyamata. Sociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálatok*”, Gondolat könyvkiadó, Budapest 1987. 101–103 old.).

A civilizációt elsősorban a kultúrával szokták összefüggésbe hozni, melynek gyökerei a nemzeti sajátosságokban, a kialakult tradíciókban, szokásokban nyúlnak, holott fogalmilag is különválasztandók, mert a civilizáció lényege a munka alkalmazott módjai és viszonyai, a technológia. Alfred North Whitehead szerint a civilizációt négy elem kölcsönhatása alkotja: a viselke-

dési mód, az emóció, a hit megnyilvánulási formái és a technológia (Whitehead, A.N. „*Adventures of Ideas*”. MacMillan Publishing Co., New York 1967. p.171). A civilizációnak ez a felfogása már közelebb van a japán műszaki-gazdasági teljesítmény gyökereit és módját valóban vizsgálni kívánó problémafelvetéshez, de a magam részéről mégis hajlamos vagyok a primitív és fejlett népeket megkülönböztető civilizáció fogalma helyett inkább az emberiség sokoldalú evolúciója eszközeinek, módjainak, szellemi és tárgyi megnyilvánulásainak sokszintű összességéről beszélni.

Az emberi civilizáció egészét a társadalmi-technikai fejlődés, a Művi Világ, az „objektívtált emberi tudás” vagy, ahogy sokan – erős túlzással – nevezik, az „ész világa”, az antropomorf dolgok tárháza, társadalmunk maga teremtette környezete és feltételrendszere jelenti összességében számunkra. Ez a felfogás viszont leszűkíti a civilizáció értelmezését, és nem annyira a kultúrára, mint a társadalmi-technikai evolúcióra és annak antropogén környezetére helyezi a hangsúlyt. A kultúrára alapozó elméletek a civilizációról mint fejlődési folyamatról és szintkülönbségekről beszélnek. Ha azonban fejlődésről beszélünk, s fejlődési folyamatnak tekintjük a civilizációt, akkor ezen belül többféle folyamatot is meg kell különböztetnünk, sőt ezeket definiálni is kell tudni. Japán és európai fejlődés esetében viszont egyaránt innovációra alapozott technokratikus fejlődésről kell szólnunk. Ha viszont szintbeli különbségként, más ország vagy régió fejlettségi szintjéhez viszonyított előrehaladottságként definiálom a civilizációt, úgy fel kell tudnom állítani a szintfokozatok lépcsőjét, és egyértelművé kell tenni azok relatív és abszolút jellegzetességeit, ami elég reménytelen vállalkozás a civilizációnak értelmezőitől közel sem mentes fogalmi használatát tekintve. (Hogy a konferencia címét használjam allegóriának: abban nem vagyok biztos, hogy az emberiség megéri az ezredfordulót, de az sajnos valószínű, hogy a pusztulást túlélő néhány tucat emberoncos civilizációnak fogja magát tekinteni).

Azt a következtetést kellett tehát levonnom, hogy korunk fejlődési kérdéseinek vizsgálatához a civilizáció fogalma ilyenformán nem felel meg. Inkább történelmi és kulturális kategóriának vélhetjük (Szántó B.: „*A teremtő technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete*”. 460 oldal, Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest 1990.). Végül azért is vetettem el a civilizációs elméletekre való támaszkodást, mert nem tetted egyértelművé a probléma kezelését sem, nem látszottak alkalmasnak a problémakör (mi az emberi fejlődés lényege és mik a törvényszerűségei?) behatárolására és megoldására. Nem utolsó sorban a civilizáció fogalmának óhatatlanul diszkriminatív jellege miatt is le kellett mondanom használatukról, mert éles különbséget tesz a szubjektív érzelmű alapon civilizációnak titulált és civilizálatlannak vagy alacsonyabb civilizációnak tekintett társadalmak között. A konferencián elhangzott előadások megerősítettek ebben a véleményemben. Kiss Endre konkrét érveket sorakoztatott fel az ellen a nézet ellen, hogy ci-

vilizációs elméletekkel megnyugtatóan kezelni lehetne a globalizáció problémakörét. A másik három előadás viszont nem győzött meg vagy talán nem is akart meggyőzni ennek ellenkezőjéről.

Véleményem szerint nemcsak azért vetődik fel mostanában sürűbben a civilizáció témája, mert közeledünk az ezredvégehez, hanem azért is, mert valós veszélyt érzünk a globalizáció jelenségében az emberiség sorsát, fennmaradásának esélyeit illetően. Óhatatlanul modelt keresünk, amellyel a fennmaradást biztosabbnak, esélyeit nagyobbaknak érezhetnénk. Valószínűleg nemcsak a japán sikerek titkainak megfellejtése, de ez az aggodalom is kiderített, amikor az általam kidolgozott társadalmi-technikai evolúció elmélettel választ kerestem a felvetett kérdésekre. A társadalmi-technikai evolúció elmélete alapján meg is kíséreltem a fejlődésnél járó válságtipusok tipizálását és azok megoldása vagy áthidalása elvi lehetőségeinek mérlegelését (kiadás alatt: Szántó B. „*Barriers of Human Evolution*”. In: Diederik Aerts, Willy Weyns & Alan Broekaert (Eds.), „*Man & Nature - A World in Transition*”. Kluwer Academic Publishers). Két fő válságtypust különböztethetünk meg:

Az aránylag könnyebben megoldható funkcionális válságok esetében – ilyenek például a „civilizációk közötti” vagy etnikai és etikai egyenlenségekben gyökerező válságok –, nem reménytelen a gazdasági egyenlenségek, az ökológiai problémák súlyos következményeinek elhárítása. Azért is nevezhetjük ezeket funkcionális válságoknak, mert negatív következményei az ember társadalmi-technikai fejlődésének, s ezért előreláthatók, jelezhetők és preventív intézkedésekkel elkerülhetők.

Meg kell azonban különböztetnünk az antagonisztikus, vagyis a fejlődési folyamattal elkerülhetetlenül egyre nagyobb és nagyobb fenyegetéssel jelentkező válságokat. Ilyen például az „evolúciós gap” (rés) folytonos növekedése. Az emberi társadalom ugyanis – egy sokszintű épülethez hasonlóan – törvényszerűen magába zárja fejlődésének alsó szintjeit is (az evolúció törvényszerűsége, hogy a szint-hierarchia felső, fejlettebb szintje visszahat, módosítja, de nem törli az alsó, általa meghaladt szinteket). Az egymásra piramisszerűen rakódó szintek mindegyike megtalálható a társadalom épületében. Ezért a legfelső és a legalsó fejlettségi szintek közötti rés vagy különbség, és ezzel együtt a társadalmi robbanászhöz vezető „civilizációs” (evolúciós) feszültség, a társadalmi-technikai evolúcióval csak növekedhet.

Az antagonisztikus válságok is azonban – ha idejekorán tudatosodnak – késleltethetők, gyengíthetők, kézben tarthatók vagy áthidalhatók például a fejlődést serkentő sokféleség (redundancia) fenntartásával és a kooperatív hierarchia kiépítésével, visszarendeződésének megakadályozásával. (Kooperatív hierarchiának, ill. emberi társadalomban demokráciának nevezhetjük az állandó és stabil központ hiánya miatt kaotikusnak, rendezetlennek látszó kapcsolati rendszert, amely valójában inkább vándorló központú, a

létrejövő centralista kapcsolati rendszereket társadalmi-gazdasági mechanizmusokkal időszakossá korlátozó hierarchiát jelent). A demokrácia ugyanis rendkívül sérülékeny, „romlandó” eredménye az ember fejlődésének, amely a legkisebb lökésre is hajlamos visszaalakulni természetes centralista hierarchiává (a természet nem ismeri a kooperatív hierarchiát és domináns módon piramis, vagy fenyőfa-moddal ábrázolható központosított függőségi viszonyok szerint épül fel, akkor is, ha mi, mint megfigyelők, meg tudunk különböztetni, például egy mocsárban kooperatív viszonynak is nevezhető szimbiózist), mint ahogy ezt a 20. századi nagy diktatúrák kialakulása oly fájdalmasan szemléltette.

A társadalmi-technikai evolúció elmélete lehetővé tette annak előrejelzését is, hogy a fejlődésben lemaradó, a társadalmi-technikai evolúcióban lépéstársa képtelen, de az innovációs versenyből (például nagyhatalmi ambíciók miatt) kimaradni nem óhajító társadalmi formációk dezintegrálódásra ítélik önmagukat. A társadalmi-technikai fejlődés ütemétől lemaradó termelési viszonyok ugrrászerrű szerkezeti átalakítást és ezzel drasztikus funkcionális változást kényszerítenek ki. „Hívhatjuk ezt a folyamatot menedzseri forradalomnak, az arc nélküli tömegtermelés végnapjainak, a holonisztikus céltermelés és szolgáltatás ébredésének, vagy akár egyszerűen új gazdasági korszaknak, a lényeg arra zsugorítható, hogy a társadalmi-technikai funkcionális komplex rendszerek halmazának, a szervezeti intézményes keretnek fel kell adnia merevségét, a rendszereknek növelniük kell alkalmazkodási készségüket, és ha versenyképesek kívánnak maradni a világi piacon, idejekorán, a nagyobb konfliktusokat megelőzve kell az adaptáció gyorsaságában is adaptálódniuk. A funkcionális átalakulásnak ez az objektív folyamata a világ minden országában, és különösen az iparilag fejlettekben érezteti hatását.” (Szántó B.: *A teremtő technológia. A társadalmi-technikai evolúció elmélete*.)

A Szovjetunió esetében ennek a centralista hierarchiát megingató új korszak beköszöntésének az időpontját is sejteni lehetett már akkor, amikor Teiler Ede kezdeményezésére az Egyesült Államok belekezdett az űrhadviselés eszközrendszerének fejlesztésébe, a Szovjetunió gazdasága már nem bírta ennek terheit, nem tudta biztosítani a lépéstartást, s az ország vezetése a „konfrontáció vagy a verseny további folytatása” dilemmájának szorításában lemondott a centralista hierarchia merevségének további növeléséről, s ezzel az óhatatlan felbomlás útjára lépett.

Az ember akkor tévedt a technokratikus fejlődés útjára, amikor tárgyi eszközöket kezdett alkalmazni. A fejlődés technokratikus voltát lehet tehát nem szeretni, de nem lehet figyelmen kívül hagyni a törvényszerűségeit vagy lemondani róla. A társadalmi-technikai evolúció elmélete azt jelzi, hogy a technokratikus fejlődés exponenciális jellegű, azaz véges folyamat. S azért nem teszsem ehhez hozzá az „elkerülhetetlenül” jelzőt, mert a folya-

mat jellegének felismerése elvben módot ad a saját fejlődését aktívan befolyásolni kívánó embernek a negatív következmények késleltetésére vagy esetleg a korrekcióra, az önmegváltoztatásra és ezáltal esetleg a fatális vég elkerülésére. A nem-tárgyi eszközalkalmazásra való fokozatos áttérés ma talán naivnak és fantasztikusnak tűnik, de elvben lehetséges. Ezalatt ma azt értem, hogy a jóléti társadalmat biztosító tárgyi eszközök alkalmazásának csökkentése nélkül is jelentősen növelni lehet az önfejlesztés kognitív eszközeinek részarányát.

Ezzel szemben viszont a túlélésre, a pusztá fennmaradásra való berendezkedés hosszú távon az ember számára elvben sem járható út, mert önmagunk természete elől nem bújhatunk el. Az emberiség egy része nem rendezkedhet be túlélésre, mert nem a másik rész elpusztulása árán is történő életben maradásról van szó, hanem fejlődésünk törvényszerűségeiről. Egyetlen kiút adódik: vállalni az aktív probléma-tételezés és problémamegoldás terheit és kockázatát, szembe nézni önmagunk természetéből adódó bajainkkal és megoldást keresni rájuk. A technokratikus fejlődés negatív következményeinek elhárításához viszont gyakorlatilag hatékony módon ma még csak technokratikus eszközökkel és módszerekkel rendelkezünk.

Hozzászólás a

„Civilizáció és politikai kultúra” témakörhöz

A technológiapolitikai alternatíva

Molnár Jánosnak arra a kérdésére szeretnék válaszolni, hogy volt-e Magyarországon alternatívája a függőségnek.

Az utóbbi 15 év alatt nálunk többször is megfogalmazódott a technológiapolitika szükségessége, de a technológiai-innovatív fejlődés útja, mint alternatíva, sem a reformközgazdászoknál, sem a kezdeményezéseikkel szemben álló tábornál nem talált sem megértésre, sem elfogadásra. Technológiapolitikán a vállalkozói technológiai előnyök megteremtésének és hasznosításának állami eszközökkel való szelektív elősegítését értjük, az ország adottságainak, sajátosságainak és távlati céljainak figyelembevételével folytatott aktív és ambiciózus állami fejlesztési politikát. Véleményem szerint a reformközgazdászok ennek az alternatívának elutasításával, lényegében a gyarmatosítás, a függőség különböző formáiban és fokozataiban gondolkodtak és gondolkodnak ma is. Ezt bizonyítja, hogy a technológiapolitika koncepciója még ma is idegen a hazai államigazgatási, közigazgatási és iparfejlesztési mentalitás számára.

Az aktív, függőséget leépítő stratégia alkalmazása akkor sem fogalmazó-

dott meg, amikor a magyar műszaki fejlesztés és annak zászlós hajója, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság még viszonylag ereje teljében volt és nem szenvedte még el azt a drasztikus leépülést, amely a politikai váltás után bekövetkezett. A KGST-re és COCOM-ra, valamint az ország elmaradottságára és forrásainak szűköségére hivatkozva, a fejlesztés koncepciója a politikai váltás előtti időszakban is csak „követő politika”-ként fogalmazódott meg, ezért nem jelenthetett elegendően aktív és valóban hatékony stratégiát a függőség megszüntetéséhez. A politikai fordulat után struktúraváltás címen sürgetett technológiapolitikai változtatást pedig kizárólag az alkalmazkodástól, a piaci lehetőségekhez való jobb illeszkedéstől, a privatizációtól, a tőkebeáramlástól és az annak tulajdonított modern technológiatelepítéstől várták. A függőség teljes megszüntetésére való törekvést tehát, már csak az ország eladósodása miatt is, irreálisnak vélték.

Japán a Meiji forradalom idején az ország gyarmatosításának úgy állt el, hogy Bismarck Németországnak modelljét választotta ki és aktívan adaptálta sajátos feltételek között. A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben pedig már Japán modellről beszéltek. Ennek hazai alkalmazását a politikai döntéshozatal szintjén főleg a kulturális különbségek és a hazai árunk védeltségét adó magyar piac szűkösége miatt soha komolyan nem gondolták megvalósíthatónak. Ráadásul a Japán modell esetleges alkalmazásának ellentmondani látszott Németország felé történő gazdasági, majd politikai tendálásunk is. Ezekre az érvekre azonban rácsafolt a modell sikeres alkalmazásának gyakorlata más kisebb távol-keleti országokban, de újabban - szerintem - Európában friss példák is.

A követendő modell kiválasztása egyébként - tévedés ne essék - nem kizárólag közgazdasági kérdés. A vesztes háború utáni Japánban McArthur dekrétuma alapján jóformán minden ipari vállalatnál sor került arra a generációváltásra, amely vezető- és korszakváltást hozott. A régebbi értékeket hordozó, elbocsátott idősebb vezetőgárda helyére koruk miatt még a második vonalban lévő, de szakmailag hozzáértő fiatalok kerültek, akik az ipari és gazdasági fejlesztés terén akarták bebizonyítani a világnak, de főleg saját maguknak, hogy nem egy másodrendű nemzeti állampolgárai. Ez az érzelmi legfűtött ambíció náluk a már korábban bevált „lemásolni a legjobbat és továbbfejleszteni azt” technológia-transzfer taktikával és iparfejlesztési móddal párosult.

Nálunk sajnos, az iparvezetés tömeges megfiatalítása sem következett be a politikai fordulat nyomán. A sikeres technológiapolitikához nélkülözhetetlen nemzeti célok hirdetését pedig a politikai jobboldal sajátítja ki magának inkább, ami megint csak nagymértékben diszkreditálja mind a célokat, mind a Japán modell átvételének gondolatát. Ez Európába való integrálódás lehetősége és országunk növekvő részvétele a nemzetközi munkamegosztásban sem teszi továbbra sem minden közgazdász szemében indo-

koltá a nemzeti technológiapolitika alkalmazását és a függetlenség aktív stratégiájának gyakorlását. Könnyebbnek látszik, akárcsak egy hajónak a háborgó tenger erősödő szélével, leeresztett vitorlákkal sodródni az európai országokkal együtt a globalizálódó világpiacra. A sodródás azonban nem garانتálja, hogy urai maradjunk saját sorsunknak és befolyásolni tudjuk a jövőnket.

Ezt belátva, a modern közgazdaságtudomány (Garelli, Stephane „From Competitive Enterprises to Competitive Societies”. In: *The World Competitiveness Report*. Switzerland 1995.) egy ország gazdaságát két egymástól jellegében eltérő gazdaságra osztja:

1. a közeljövő gazdasága (Economy of Proximity) a szükségletek kielégítése a termék és szolgáltatás értékrendhez kötött rutinszerű előállításával a jölet, a foglalkoztatottság, az egészségügyi ellátás, a környezetvédelem és hasonló szociális célok jegyében, valamint

2. a globalitás gazdasága (Economy of Globality), amely az előzőtől függetlenítve, sőt destabilizálódása árán is (hiszen rövid távon csak rontja a vállalat pénzügyi mérlegét) alkotó módon forszírozott innovációt valósít meg a termelékenység-növelés érdekében.

Az első gazdaság gazdaságunk hajójának vitorlarendszerét, míg a második a kiegészítő gazdaság együtt teszi társadalmunkat versenyképessé a globalizálódó világban is. A kormányzat feladata pedig a technológiapolitika koncepciójára alapozott fejlődési módra való váltáson kívül az egyensúlytartás, a vállalkozói technológiai előny szelektív támogatása, valamint az infrastruktúra, az oktatás és az innováció kiemelt fejlesztése. A passzív alkalmazkodással és függőségbe meneküléssel szemben ez az aktív stratégia a modern fejlődés közgazdasági képlete.

Európa a globalizálódó világ gazdaságával és a triád másik két (távol-keleti és amerikai) tagjával lépett tartó közös technológiapolitika jegyében törekszik immár legalább húsz éve egyezésre. Modernizációja azonban megtorpanni látszik, különösen a távol-kelet teljesítményének fényében. Ahogy Edith Cresson asszony is beszámolt erről az Európai Unió Innovációs Tanácsa 1997. márciusi Baden-Württemberg-i ülésén, néhány rövid időszaktól eltekintve, sem a növekedés, sem pedig a munkahelyteremtés nem ért el Európában kielégítő szintet, s a nehézségek fő oka az innovációval kapcsolatos hiányosságokból fakad. Az Európai Unió elmarad az Egyesült Államok-Japán együtteshez képest mind a K+F kiadások reálértékben való növekedésének ütemében, mind a high-tech javak és szolgáltatások fizetési egyensúlyát illetően is. Annak ellenére, hogy az európai tudományos kutatás minősége és színvonala világszinten magas, a tudományos világ és a vállalkozások közötti távolság növekszik, a kockázati tőke aránya alacsony, de főképpen kedvezőtlen az innováció szempontjából specifikusan

támogatni hivatott közgazdasági szabályozás, értelmetlenül bonyolult a finanszírozási és hatósági gyakorlat, előnytelen a törvényalkotás gyakorlata.

Hogy elkertülje a lemaradással óhatatlanul járó perifériára kerülést és a függősséget, Európának – úgy vélem – újra kell fogalmaznia a technológiapolitika koncepcióját, egyértelművé és hatékonyabbá kell tennie annak intézményi eszközrendszerét. Bár a legjelentősebb erőfeszítéseket helyi és regionális szinten kell megtenni, az európai országok közösségének és a közgazdasági gondolkodásnak le kell számolnia azzal a kétéllyel, amelyet az állami és uniós szinten teendő beavatkozással szemben eddig érzett. A konvencionális gazdaságtannak tulajdonított „önmegtartóztatás” felváltását tudatos és aktív technológiapolitikával és stratégiával, a konkrét piaci szereplőknek nyújtott nagyobb cselekvési tér és szabadság biztosítása mellett az innovációs folyamat törvényszerűségei fogják végül is kikényszeríteni. Véleményem szerint ez a következő két-három évben várhatóan bekövetkező európai drasztikus technológiapolitikai váltás és stratégiai erőkoncentráció jó alkalom lesz arra, hogy – ha csak korábban nem – kormányzatunk is feladja az eddigiekben tapasztalható passzív függőség koncepcióját és gyakorlatát, és aktív, jövőt formáló gazdaság- és technológiapolitikai stratégiára váltsa át.

Földes György

Vita a civilizációról – vita a rendszerről

Mit mondhat a jelenkor történésze a civilizációról és annak problémáiról? Hogyan közelíthet egy olyan témához, amelyről filozófusok, teológusok, antropológusok, szociológusok, esztéták, könyvek, tanulmányok, esszék sokaságát írták. Az említett művek – elég az irodalmat felszínesen is áttekinteni – a civilizációt illetően kisebb-nagyobb mértékben eltérő definíciókkal, fogalomhatárokkal operálnak. Az interpretációs különbségek egyaránt magyarázhatók a szakmák, a választott nézőpontok, a feltett kérdések különbözőségével.

Éppen a civilizációban összegződő sokféleség és az egyes jelenségek mögötti folyamatok, áramlatok és struktúrák léte az, ami arra készteti, sőt kényszeríti az egyes társadalomtudományok művelőit, hogy átlépjék szakmájuk szűkebb tematikai korlátait, módszertani követelményeit, és hozzájáruljanak az emberi-társadalmi lét, a széles értelemben vett emberi kultúra ügyéhez. De a tény megértése, hogy a civilizáció körüli vita miért kerül újra és újra napirendre, annak az elemzését is megköveteli, hogy a vizsgálat, a vita időpontjában, a nézetek összeütközésekor milyen problémákkal küzd egy adott társadalom vagy nemzet, hogy saját sorsát mennyiben látja, illetőleg értelmezi épp akkor az egyetemes emberi kultúra fejlődéseként vagy válságaként.

Mindenesetre, a civilizáció mint téma kimeríthetetlen, s ennek megfelelően egyszerre hálás és hálátlan. Hiszen könnyű írni róla, de nehéz megdolgozása során új tudományos eredményre jutni. Azok a történészek, akik vizsgálódásaik középpontjába a civilizációt állították, szükségszerűen irányították figyelmüket a *hosszú*, politikai – sőt néha gazdaságtörténeti korszakokon is átívelő – *folymatokra*. Akadtak olyanok is, akik megfordították a nézőpontot, és a kultúrát teremtő emberre vezették vissza az eseményeket, a történelmi folyamatokat, és az egyes alkotásokat csak mint ezek megnyilvánulási formáját elemezték. Így tett például Spengler *A nyugat alkonya* című művében.

A civilizációs elméletek áttekintése hatalmas munkát követelne és nem nélkülöznék az ideológia-kritikai mozzanatot sem, vagyis azt, hogy az adott elemzésben miként ragadható meg egy társadalmi csoport világlátása és értékrendszere. Ebből a szempontból is megiszívlelendő Elias agresszívan szókimondó állítása, miszerint a civilizáció nem más, mint a Nyugat öntudata, amelyben elkülöníti magát a világ többi részétől.

A jelenkor történészeinek, ha szeretne hozzájárulni a vitához, fel kell ten-

nie a kérdést: miért került előtérbe, miért állították piederstálra a 20. század végén a civilizáció problémáját? Elégészes válasz lenne, hogy öröközöl témáról van szó, amit most a *századvég-erzedvég* hangulat felelősit? Vagy az előző gondolatmenet alapján inkább arról van szó, hogy a „jelenvilág” elentmondásainak tudatosítására alkalmasabb használni a kultúra, a civilizáció fogalmát, mintsem a modernitását vagy a posztmodernitását? Nem könnyű erre igennel vagy nemmel felelni.

Talán segíthet a válaszádsában, ha felidézük az 1980-as évek magyar szellemi életét. Akkortájt a reformok követelését és az egyre átfogóbb rendszerbírálatot folyamatosan összekötötték a modernizáció fogalmával. Sokan állították, sőt bizonyították, hogy Magyarország és a fejlett világ között túra nő a távolság, amit az innovációs erők hiányára, illetve gúzsakötöttségére vezettek vissza. Ez a gondolatmenetet egészítette ki a fél-perifériális-közösségi (államszocialista) autarkia bírálat a globalizációs folyamatok bemutatásával.

Ez a vonulat, közgazdasági, illetve technikai-természettudományos jelleme miatt nyilvánosságot kaphatott, végül, ha nem is politikai értelemben, de ugyanúgy eljutott a rendszer bírálatához, mint az emberi jogokból kiinduló, liberális eszmék felé forduló ellenzéki mozgalom. Az államszocialista rendszer bukása a *demokrácia*, a *piacgazdaság*, a *nemzeti függetlenség* megteremtésének jegyében történt. E három tényezőnek együtt kellett lehetővé tennie a *modernizációt* és a globalizálódó világhoz való illeszkedést, más szavakkal: a felzárkózást és az integrációt.

A rendszerváltás évtizedében tehát az első triász (demokrácia, piac, nemzet) az ország, a térség belső berendezkedésének változási irányát foglalta össze. Ezt toldotta meg egy másik hármasság (modernitás, globalizáció, civilizáció), amely a külső irányultságra utalt. Csakhogy ezzel az utóbbi szentháromsággal probléma van. Ez nem szerves kiegészítése, betetőzése az előbbinek.

Ellenkezőleg, a *civilizációs problémák megfogalmazása*, előtérbe állítása a *gyanakús jele* a fő áramlattal, a tőkés gazdasági-társadalmi berendezkedéssel és dominanciával szemben. S azokkal szemben, akik a kritika nélküli alkalmazkodást hirdetik. Annak, hogy ez a két kérdés a széles értelemben vett és felhalmozott emberi kultúráért való aggodás jegyében történik, több oka van.

Az egyik lehetséges magyarázat szerint a rendszervita eldőlt a kelet-európai államszocializmusok eltűnésével. Most már önmagával szembeáll az emberiség, és mint ilyen áll szemben a természettel. Az emberi társadalmat már nem a rendszerek, hanem az etnikai, a vallási (Huntington), a kulturális, civilizatorikus (Lévi-Strauss) együttesek különböztetik meg egymástól.

A másik értelmezés szerint a rendszervita háttérbe szorulása vagy kiesése a világ szellemi életéből, elkerülhetetlenné teszi a szembenézést az

egyetlen dinamikus, tehát „valóságos” gazdasági-társadalmi berendezkedés problémáival. Ezek pedig a nyugati civilizáció működési nehézségeiként írhatók le.

Ráadásul mindazoknak, akik látják a fejlett világ ellentmondásait, vigyáznunk kell, nehogy utópiák alapján bíráljának, nehogy vádolhatók legyenek az államszocialista rendszerek iránti nosztalgiaival. Ezért öltözik az aggodók, az útkezesők rendszerkritikája civilizációs mezbe. Ebbe a sorba tartoznak azok is, akik a *nemzet*, a *történelem* elvesztését, a kisebbségi kultúrát féltek a modernizált, globalizált, uniformizált világtól.

A civilizációs viták motívumaként jelenik meg a *centrum-periféria*, *félperiféria* viszonya is. Ezek korábban főként rendszertani, most viszont inkább civilizációs vetülettel bírnak. Úgy tűnik, hogy a centrum saját, belső ellentmondásainak nagy részét (lásd gazdaság-szegénység, környezetcszennyezés stb.) sikeresen hárítja át külső környezetére. Emiatt a periférián egyszerűen hatnak és konfrontálódnak az új, az importált rendszer viszonyai a tradicionális civilizációval és kultúrával. Ugyanakkor ez a „régí civilizáció” mivel nem versenyképes, elemeire hullik és kiszorul a mindennapi életből, a tömegek létformájából.

Paul Kennedy új, a 21. századról szóló könyve zömmel ökológiai és népességügyi folyamatokkal foglalkozik. Számára nyilvánvaló, hogy jelentős fáziskésés van a centrum és a periféria között. Ezért az utóbbin sokkal élesebben jelentkeznek az ökológiai feszültségek, a népességgrobbanás itt szinte kezelhetetlen, és a kettő együtt az egész emberiség közeljövőjére rányomja bélyegét.

E helyzet közismert. Az okokról tengernyi irodalom szól. Itt csak egy összefüggésre érdemes figyelmet fordítani. Arra, hogy a centrumban hatalmas erőfeszítések történnek a fenntartható növekedés feltételeinek kialakítására, a természettel való egyensúly megőrzésére. Ám eközben folyik a küzdelem, a verseny a gazdasági-világhatalmi hegemoniáért, és a megszerzett előnyök, pozíciók megtartásában sem csökken az érdekltség.

E három tényező: a növekedés, a megélhető jólét, a környezet ehhez illeszkedő védelme, valamint a megszerzett pozíciók őrzése hatalmas költségekkel jár, óriási erőforrásokot köt le a centrumban, ha tesszük, a nyugati civilizáció terénüman belül. Sőt, a centrum saját modernizációjának finanszírozására, egyensúlyának fenntartására folyamatosan erőforrásokat von be kívülről. Belső dinamizmusa mellett ez a képessége teszi dominánssá korunkban a nyugati civilizációt.

Sokan, akik ezzel a kérdéskörrel foglalkoznak, a Nyugat fölényét nem a rendszerekből, hanem a görög-zsidó-keresztény kultúrából (civilizációból) eredeztetik. Kétségtelen, hogy a gazdasági és politikai rendszerek jönnek-mennek, de bennük állandónak látszik a vallási, majd az attól egyre inkább elkülönülő, de teljesen el nem szakadó kulturális-morális értékrend.

Mégsem csatlakozhatunk azokhoz, akik a rendszerek, termelési módok kultúrájával állítják szembe a civilizáció megtermékenyítő képességét. Mégpedig azért nem, mert a nyugati civilizáció dominanciája mögött az egyén és közösség eltérő viszonya áll. Jelestül az egyén emancipálására való törekvés, a szubjektum kiszabadítása a közösség természetadta, történelemdadta korlátai közül. A különböző társadalmaknak és azok egyes csoportjainak e gazdasági-társadalmi viszonyok mentén tudatosuló érdekonfliktusai adják a görög-római, zsidó-keresztény kultúrák életeterejét. A változások mindenkor hívei erre az eszmekörre támaszkodva, ebből a tradícióból, kultúrából építkezve léptek előre.

S megfordítva, erre az eszmei bázisra tudtak a gazdasági-társadalmi rendszerek új életet lehelni ebbe a kultúrába, átalakítva azt. Az egymásra épülő rendszerek tették lehetővé a nyugati kultúra folyamatos, belső megújulását, felhalmozódását, kiemelkedését, meghatározóvá válását. A társadalmi forma változásai, az ún. rendszerváltozások, az állandóan módosuló társadalmi-gazdasági közeg folyamatosan nyitva tartotta e kultúrát a szabadság követelményének irányába. Így tudott a görög-keresztény civilizáció mindig újjászülni, és így vált képpé „a megszűntetve megtartásra”, szemben azokkal a civilizációs modellekkel, amelyek azonosságukat mindig egyfajta „status quo” révén reprodukálták.

Ez utóbbiak rendszereiből hiányzott a dinamizmus, így nem vehették fel a versenyt a belsőleg fejlődésre kényszerített „nyugati” rendszerekkel, melyek terjeszkedésük és vonzerejük révén felbolmasztják környezetük viszonyait, s háttérbe szorítják, maguk alá gyűrik a többi civilizációt. Az érintkezés persze kölcsönhatás is, de a fejlődés, ha tetszik, ha nem, a túlerő jegyében történő egymásra hatás.

Az emberi civilizáció feltétele elválaszthatatlan a centrum fejlődési modelljének súlyos problémáitól. Az itt zajló növekedés a felhalmozott tőke megújulási-értékesülési kényszere következtében szükségsszerű. Erről az útról az óriási belső nyomóerő miatt szinte lehetetlen letérni. A tőkés rendszer belső viszonyai olyanok, hogy a gazdaságot ösztönzik, növekedésre kényszerítik, de mindig feltételeznek, ahogy Rosa Luxemburg kimutatta, egy külső, gazdaságilag meghódítandó környezetet.

Joggal merül fel sokakban az aggodalom a második évezred végén: mi lesz a kelet-európai államszocializmusok bukása után, azután, hogy a periféria-félférféria nemcsak gazdaságilag – mint eddig –, hanem katonailag és kulturálisan is kiszolgáltatottá válik? Mi lesz, ha már nem lesz külső környezet? Mi lesz, ha a népességi-ökológiai problémák a kezelhetetlenségig feszülnek? Mi lesz, ha a centrum továbbra is önmaga fejlesztésére, védelmére, belső versenyére költi a felhalmozódó erőforrásokat?

Tőketermelés az egyik oldalon, a modern termelésbe be nem kapcsolható népességyarapodás a másikon. A centrumban: rohanás, a periferián: út-

vesztés. A következő évtizedek jól láthatóan e problémák kezelésével telnek majd el. De a szembesülés már nem a különböző civilizációk közötti választás jegyében történik, mert ma már a katasztrófa elkerülésére az egyetlen és mindenit átfogó világrendszerben, lényegében egy domináns civilizáción belül kell keresni a megoldást.

Kérdés, hogy ki lesz a belső reform alanya? Kérdés, hogy képes-e önmagát egy ilyen erős, minden átfogó gazdasági viszonyrendszerrel rendelkező társadalom „felülről-belülről” megreformálni? Kérdés, hogy kialakulhat-e a különböző társadalmi csoportok között egy olyan belső szövetség, amely lehetővé teszi a jóléti-fogyasztói szükségletek korlátozását, a verseny feltételeinek újrafogalmazását? Ugyanakkor és ezzel párhuzamosan elképzelhető-e az erőforrások átcsoportosítása a periféria javára?

Vagy legalább mentesíthető-e az egyenlőtlen verseny és egyenlőtlen cselekedés negatív következménye alól az elmaradott világ? Talán elég áthelyezni a hangsúlyt Észak-Amerikából Európába? Talán egy új, egyensúlyra épülő regionális viszony kialakítása jelenthet előrelépést? „Az egy rendszer – több kultúra, több civilizációs modell” irányába kell keresni a megoldást?

Úgy tűnik, ez csak akkor képzelhető el, ha minden és mindenki megváltozik. Ám ez a változás nem lehet egyirányú, nem merülhet ki az erősebbhez való pusztá alkalmazkodásban, hiszen az ilyen feltétel nélküli megoldások az emberiséget alkalmazkodásképtelenné tehetik. Erről írta több mint negyven éve Lévi-Strauss: „maga a sokszínűség az, ami védelemre szorul”.

A civilizáció, a kultúra védelme, a katasztrófák elkerülése és a változottság megőrzése „belül” önkorlátozásra, dinamikus, belső egyensúly megteremtésére, fenntartására képes társadalmi rendszert követel meg. „Kívül” pedig az államok régibb egyensúlyára épülő világrendszert feltételez. A rendszerváltás tehát új formában és új tartalommal folytatódik – civilizációnk érdekében.

Irodalom

- Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Bp., Gondolat 1987.
Huntington, Samuel P.: A civilizációk harcáról. *Magyar Napló*, 1993/24.
Kennedy, Paul: *Preparing for the Twenty-first century*. Harper Collins Publishers 1993. (*A huszonegyedik század küszöbén*. Napvilág Kiadó, megjelenés alatt)
Lévi-Strauss, Claude: Faj és történelem. 2000, 1996/1-2.
Luxemburg, Rosa: *A tőkefelhalmozás*. Bp. Kossuth 1979.
Spengler, Oswald: *A nyugati alkony*. Bp., Európa 1995.
Toynbee, Arnold J.: *Válogatott tanulmányok*. Bp., Gondolat 1971.

A kulturális törésvonalak dominanciája – a magyar pártrendszer és a globalizációs kihívás

A kelet-európai és közép-kelet-európai politikai átalakulás távlatának, a demokrácia konszolidációjának szempontjából döntő jelentősége van annak az általánosan jellemző ellentmondásnak, amely abban nyilvánul meg, hogy a pártok versenyében a kulturális és ideológiai törésvonalak maguk alá rendelik, gyűrik, ill. deformálják a társadalmi-gazdasági, érdekjellegű konfliktusokat. A magyarországi folyamatok alapján két kérdéscsoportból indulunk ki.

Kérdéseink:

1. Tekinthető-e a magyarországi „kulturális politizálás” egyfajta véletlenszerű, átmeneti tendenciának, amely döntő módon a politikai *aktorok* szubjektív-autonóm logikájából fakad, vagy pedig a politikai *rendszer immanens logikájának* megnyilvánulásáról van szó, amelyet a komparatív megközelítés eredményei is alátámasztanak?

2. A kulturális törésvonal típus dominanciája által leírhatónak vélt magyar, ill. közép- és kelet-európai pártrendszerek nemzetközi összehasonlításban deviansnak, a nyugati pártstruktúrákkal inkompatibiliseknek bizonyulnak-e, vagy pedig éppen ellenkezőleg: *anticipálják-e a nyugat-európai pártfejlődés valószínűsíthető irányait?* Vajon éppen arról van-e szó, hogy egy viszonylagos késésben levő – a globalizáció és egy új típusú modernitás imperatívuszainak kitett – függő *félperiféria* körülményei között nemcsak brutálisabban, hanem markánsabban is manifesztálódnak azok a régi-új konfliktusok, melyek a világegészti jellemzik, de amelyeket a *centrum* országai, régiói – egyelőre – rugalmasabban képesek kezelni?

3. *Befagyott-e* a magyar pártrendszer, *befagynak-e* a keleti és „olvadnak-e” a nyugati pártrendszerek?

Befagyás és cseppfolyósság

Magyarországon két dimenzióban is kimutatható a pártok, a politikai törésvonalak stabilizálódása, valamint bizonytalansága, állandó mozgásban levése közötti ellentmondás. Elsőként arra a paradoxonra utalunk, amely a pártok, ill. politikai tömbök közötti strukturális *polarizáltság* és a *pártokon* –

mind a pártelitelen, mind a tagságon *belüli* – ideológiai-politikai *fragmentáltság* ellentétben fejeződik ki.

A politikai attitűdök, a pártpreferenciák, a választási eredmények empirikus vizsgálata Magyarországon és a régió több országában egy olyan második ellentmondásra, „rejtvényre” világítanak rá, amely a pártelmélet dimenziójában megválaszolandó kérdésként jelentkezik. Hogyan lehetséges az, hogy egyszerre, egymás mellett tapasztalható a magas fokú „illékony-ság”, az igen alacsony fokú és tendenciájában tovább gyengülő pártidentifikáció, valamint az a körülmény, hogy bizonyos szociológiai jellemzők (státus, lakóhely, életkor, templomba járási gyakoriság, nem stb.) ugyancsak kimutatható szerepet játszanak a választópolgárok pártszimpátiájában, választási döntéseiben.

Hipotézisünk az, hogy Magyarországon a pártrendszer három – sajátos hierarchiában elrendeződő – törésvonal típus mentén alakult ki, s mind a törésvonal-családok hármasságát, mind az ezen belüli primátus rendjét tekintve 1988/89 és 1996/97 között nem történt változás. Ugyanakkor kezdettől fogva tapasztalható a diszkrepancia a pártrendszert és a pártversenyt meghatározó módon struktúráló tengely jellegű *politikai* törésvonalak és a választókat közvetlenül megosztó és foglalkoztató társadalmi törésvonalak között. Ez a feszültség az instabilitás komponensét vitte be mind a politikai aktorok egymás közötti – egymást is formáló – viszonyrendszerébe, mind a pártidentitások alakulásába. Ilyen körülmények között szükségserűen felerősödik a személyiségek, a pszichológiai-szociálpszichológiai tényezők, a szubjektív vonzások-taszítások, az esztétikai és nyelvi-stiliztikai, valamint az érzelmi tényezők szerepe. A pártversenyben egymás mellett jelentkezik a premodern „zsigeri politizálás” és a politika posztmodern esztétizálódása.

Tipológia

A magyar pártrendszer leírására olyan tipológiát kísérünk meg alkalmazni, amely nem szinguláris konfliktusokon alapul. A cleavage-ek (törésvonalak) halmazából három egymással rokonítható családot képezünk.

A kulturális törésvonal család

1. A felsorolásban és intenzitásban első helyre a kulturális dimenzióban jelentkező területi (centrum-periféria) és történelmi (kontinuitás-diszkontinuitás) törésvonalcsoportot helyezzük. Ennek egyik pólusát a kulturális, nemzeti, területi, etnikai identitások közösségi, ill. partikularista védelme képezi, a másik pólus a történelmi diszkontinuitást is vállaló gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális alkalmazkodás a „Nyugathoz” mint centrumhoz. Mind elvben, mind a politikai praxisban kimutatható a *tradicionaliz-*

mus-nyugatosítás cleavage-család két oldalán az irányzatok és az erők differenciáltsága. A tradicionalizmus bizonyos alakváltozataiban a veszélyeztetett(nek vélt) etnikum „megmentése” jegyében hozható modernizációellenes, nyugatellenes, kirekesztő nacionalista és antidemokratikus tartalmakat. Mérsékelt változata viszont egy „szerves”, a kulturális és nemzeti kontinuitásokra épülő modernizáció képviselője, amely az euro-atlanti integrációt a nemzetállami szuverenitás primátusa jegyében hajlandó támogatni. A nyugatosítás oldalán is megmutatkoznak a különbségek a radikalizmus és az átviasztott mérsékletesség között.

A strukturális-politikai törésvonal család

2. Törésvonal-tipológiánkban második helyre tesszük, de a kulturális törésvonalcsoport relevanciáját megközelítő fontosságúnak tartjuk a sokak által a rendszerváltás alapkonfliktusának tekintett szembenállást az „ancien régime” és úgy mond, a kommunizmus meghaladását képviselő politikai erők között. Meglehetősen gyakori a szakirodalomban ezt „ideológiai-politikai törésvonalnak” tartani, ami részben azzal igazolható, hogy az számos országban mindmáig elsődlegesen a rendszerváltás során szinte kizárólagosan ebben a dimenzióban jelentkezett. A magyar politikatudomány több – az empirikus megközelítés felől kiinduló – képviselője az egykori MSZMP-tagságnak tulajdonított kvázi törésvonalképző jelentőséget.

Mi úgy véljük, hogy a közelmúlthoz való viszonyulás a magyar és a közép-kelet-európai pártpolitikát mindenekelőtt *strukturális* eredetű politikai törésvonalként alakítja. Ahogy a hetvenes-nyolcvanas években is egyfajta „kettős társadalom” (lásd mindenekelőtt Hankiss Elemér és Kolosi Tamás elemzéseit) létezett, s részben egymás mellett, részben egymás ellen, részben egymással összefonódva működött a piaci szocializmus és az autoriter szocializmus, úgy napjainkat is a *későkádári és a korai kapitalista társadalom szerkezeti dualizmus* jellemzi. Két társadalomszerveződési, modernizációs mintáról van szó, s a két szektor egybefonódásának paradoxona abban, „a szervesült szervezetlenségben” (Fónai Mihály) rejlik, hogy magának a demokratikus kapitalizmusnak a kiépítése, illetve működtetése is nagyrészt a későkádári elitnek és a későkádári mechanizmusok vezérlésével történik.

A társadalmi-gazdasági törésvonal családja

3. A pártversenyben alulfejtett és az előző két törésvonalcsaládnak *alárendelt maradt a gazdasági-társadalmi, érdekalapú politikai konfliktusok csoportja*. A magukat a kulturális politizálás kényszerhelyzetébe hozó pártok azért is hajlamosabbak voltak a gazdasági-szociális témák az identitás-alapú cleavage-ek alá gyűrti, illetve háttérbe szorítani, mert a gazdasági érdekvizonyok – különösképpen az átalakulás begyűlölt idején, vagyis éppen a pártrendszer befagyásának idején – amorfnak tűntek.

Fontos összefüggésnek tartjuk, hogy a *beindult piacgazdasági átalakulás által kiéleződött vesztesek-nyertesek közötti konfliktus a kádárizmus versus kapitalizmus törésvonal szíva fel*. 1995 márciusától viszont – a veszternizációs kormánypártok keményen *piacosító, dereguláló és kommodifikáló* gazdaság- és társadalompolitikája nyomán – a vesztesek egy részének és a nemzeti tradicionalizmus pártjainak találkozásait, a gazdasági törésvonal „baloldalának” és a kulturális törésvonal „jobboldalának” közeledési, sőt egybefonódási tendenciáját tapasztaljuk. A magyar kapitalizmusban nyertesek és vesztesek osztályharca a kultúrharc jelmezeiben folyik. Ma még nem tudhatjuk, hogy ez a jelenség átmeneti pártpolitikai „torzulást” jelent-e, vagy pedig hosszabb távú és a nemzetközi konfliktusok természetéhez is igazodó tendenciát.

Utalunk a három törésvonal család közös nevezőjére, ami nem más mint a nemzeti, a regionális és a globális fejlődési pályák mögött meglévő történelmileg kialakult dualizmusokban kifejeződő strukturális heterogenitás.

A tradicionalizmus-veszternizáció törésvonal-család bázisa egyértelműen a magyar történelem által „kitermelt”, II. Józseftől kimutatható és a Horthy-korszakon is átívelő, a félig egzogen modernizáció körülményeire visszavezethető – Erdei Ferenc által leírt – kettős társadalmi szerkezet. A „kádárizmus kontra demokratikus kapitalizmus” konfliktusban ez a történelmi dualizmus folytatódik és közvetlenül befolyásolja a mai viszonyokat. Ami pedig a gazdasági transzformáció nyerteseinek és veszteségeinek szembekerülését illeti, ez ugyan szintén a magyar társadalmon belüli törésvonal, azonban döntően *külsőleg* determinált: egy globalizálódott gazdaság által. A világgazdaság nem csupán földrészeket, makrorégiókat, „Északot” és „Dél” állít szembe egymással, hanem egy-egy országot, vagy akár egy szektort, egy településen belül is kimondja a maga ítéletét arról, kit jutalmaz és kit büntet, kinek lesz prosperitás és kinek kirekesztés az osztályrésze.

A törésvonalak e szerkezetéből adódik, hogy – a kompromisszumos, pluralis politizálás talaját képező, egymást kereszbe szelő cleavage-ek modelljétől eltérően – Magyarországon a demokratikus viszonyok konszolidációját megnehezítő, a politika polarizálódásának kedvező, egymást erősítő konfliktusvonalak állnak össze rendszerré.

A kulturális-területi törésvonalak relevanciája

A kulturális és nemzeti identitásokhoz kapcsolódó politizálás primátusa Magyarországon a pártoknak sajátos szubkulturárból kinövő értelmezési miliőpártokként való kialakulásával hozható összefüggésbe. Diszkrepancia alakul ki az identitásalapú pártpolitizálás és polarizált pártverseny, valamint a lakosság többségének materiális értékorientációja által

motivált attitűdjei között. Ebből az aspektusból nézve politikai voluntarizmusnak tűnhet a kulturális törésvonalak szerinti párttagolódás, amelynek következménye: a választópolgárok rákényszerülnek, voksokkal ne társadalmi-gazdasági, hanem kulturális-historizáló és szimbolikus fogalmi keretekbe megfogalmazott alternatívák között válasszanak. E sajátosan magyar, ill. közép-kelet-európai konstellációban bontakozott ki már az 1990-es választási kampány során egy – a nyugati „posztmodernitásra” is jellemző – tendencia: a *politika esztétizálódása*, ami azzal jár, hogy a pártok esztétikai, stilisztikai, nyelvi különbözőségeik révén szólják meg választóikat.

Mindazonáltal súlyos tévedés volna ebből a körülményből a kulturális törésvonalak társadalmi irrelevanciájára, az általuk megjelenített alternatívák látszat voltára következtetni. Éppen ellenkezőleg: bizonyítható, hogy a magyar pártrendszer struktúráló, a politikai-kulturális elitet által artikulált konfliktusok nemcsak hogy reális, de a magyar társadalom, ill. a *közép-kelet-európai régió szempontyjából sorsdöntő alternatívákat fejeznek ki*. Két – egymással is összefüggő – dimenzióban jelentkezik a történelmi léptékváltozás lehetősége és kényszere: (1) a nemzetállami szuverenitás és identitás, valamint (2) a modernizáció jellegének és tartalmának meghatározásában.

1989 – „a történelem visszatérése”

S. Rokkan (Nyugat-)Európa politikai történetét, a politikai törésvonalak kialakulását és evolúcióját, az 1960-as évekre kialakult törésvonal-szerkezeteket és pártrendszereket a római, pontosabban: a *Nyugat-Római Birodalom felbomlásából kiindulva* két egymást követő „kritikus elágazás” centrális konfliktusai nyomán elemzi és magyarázza. A „nemzeti forradalomból” adódik egyrészt a domináns és alávetett kultúrák centrum-periféria törésvonala, másrészt az állam szekuláris vagy vallási jellegének meghatározása kapcsán az állam-egyház törésvonal. Az „ipari forradalomból” szintén két törésvonal származik: mezőgazdaság és ipar (vidék és város), ill. munkás és tulajdonos között.

A rokkani törésvonal-elmélethez hozzátartozik Európa politikatörténetének makromodell jellegű térképe, amely azt kívánja bizonyítani, hogy a társadalmakat a *földrajzi térség* és az ún. *szociokulturális tagoltsági térség* interakciójában elemezhetjük adekvátan. Mi az, ami az politikai entitások eltérő alakulását meghatározza? Rokkan szerint nagymértékben a következő tényezők bírnak magyarázó értékkel:

- a területek konszolidációja, ill. csökkenése;
- területi központok (államok) kialakulása és a perifériák alávétése, ill. el-lenállása;
- az összefüggés egyrészt a külső határok kialakulása, másrészt a területen élő lakosság belső szervezeti hierarchiájának megteremtése között.

Európa két dimenzió szerint közelíthető meg. A nyugat-keleti tengely az államok létrehozásának gazdasági feltételeit minősíti: a nyugati monetarizált gazdasággal, és a közepet, a „városállamok Európáját” átszelő „város-övvél” szemben keleten alacsony urbanizáltságú, vidékies, agrártöbbségen alapuló „hatalmi bázist” találunk. Rokkan a geopolitikai struktúra aszimmetriáját konstatálja azt sugallva, hogy a fejlettség mércéjét az „atlanti kapitalizmus”, illetve a „központi városöv” megközelítése jelenti. Az észak-dél tengelyt követve az államépítés kulturális-vallási feltételeinek különbözőségeit tárhatjuk fel. A protestáns északon az államegyházak a nemzetépítésnek és az egységes, átfogó nemzeti kultúrák megteremtésének központi intézményeivé váltak. A katolikus Európában sokáig nemzetek és területek feletti maradt az egyház, s csak a francia forradalom utáni időkben vállalt szerepet a perifériák nacionalizmusában.

A szovjet birodalom bukása bizonyos értelemben a Kelet-Római Birodalom történelmi utódalakulata összeomlásaként fogható fel.* A rokkanai iskolához tartozó belga L.-D. Seiler is ezt a gondolatot konkretizálja: szerinte „a szovjet birodalom implózióját követően a rokkanai konceptuális térkép érvényben maradását” tapasztalhatjuk. A kommunista uralom ugyan tartósan „megzavarta” az ipari forradalom törésvonalait, másrészt „nem iktatta ki” (vagyis: befagyasztva megőrizte) a nemzeti forradalomból eredő törésvonalakat. A Szovjetunió, ill. Jugoszlávia széthullásával nyitották váltak az államhatárok, a nemzeti, vallási-kulturális és nyelvi önmeghatározások kérdései, napirendre került a primordiális identitások, valamint a centrum-periféria szembenállás szerinti politizálás. S ami ugyancsak rendkívül lényeges: mindez egyrészt a gazdasági összeomlás, másrészt a demokratizálódás lehetőségéig válasának körülményei között. Európa északnyugati övezetének legtöbb országában az államalapítás, a nemzetépítés és az ipari kapitalizmus törésvonalai szervesen egymásra épülve követték egymást, és stabil demokratikus viszonyokat tettek lehetővé. E folyamat megszakíthatóságával, zavarai magyarázza Rokkan az európai fasizmusok kialakulását, az alábbi három magyarázó tényezőt emelve ki: geopolitikai helyzet, birodalmi örökség, gazdasági periferializálódás. (Rokkan 1980:118) Általában: ahol a folyama-

tok és a törésvonalak egymásra torlódva egyidejűleg jelentkeztek – s Rokkan ezen országok sorában Magyarországot is említi – problematikusabbá vált a tömegdemokráciába való átmenet.

Az exogén modernizáció történelmi dilemmái

A kulturális területi törésvonalak relevanciáját a történelmi-geopolitikai tényezőkön kívül mindenekelőtt a felzárkózó modernizáció lehetőségének és kényszerének az előtérbe kerülése indokolja. Az exogén, kívülről indukált és felzárkózást implikáló modernizáció sajátos módon élezi ki a traditionalizmusnak mint a változásokkal szembeni ellenállásnak és az innovációknak az ellentétét, amennyiben „rég” és „új” szociális és értékorientációs konfliktusaira rákarakodik az „idegen” és a „saját”, a „külső” és a „belső” területi-kulturális ellentéte. A modernizáció minden körülmények között sajátosan elegyíti az egyetemes, a mintakövető mozzanatokot és a lokális-partikularis elemeket, hiszen mintakövetés nélkül – per definitionem – nem lehetséges modernizáció, sajátos, partikularis formák nélkül pedig problematikusá válik az újítások elfogadása. Univerzalizmus és partikularizmus e területi dimenzióban érvényesülő ellentétének kezelésében kiütetett szerepe van a változtatások (vagy az ellenállás) politikai és ideológiai-kulturális vezérlésének. S minél nagyobb a civilizációs távolság centrum és modernizálandó periferia között, annál nagyobb lehet az autoriter politika és/vagy a „kultúrhar” szerepe.

Erre a törvényszerűsége utal A. Gerschenkron: „A fejlett országok azért értelmezik olyan nehezen kevésbé szerencsés társaik iparosítási politikáját, mert az iparosítás minden esetben kombinálja az élenjáró országok fejlődésének utánzását más, belsőleg meghatározott elemekkel. Amennyiben egy fejlett országnak nem mindig könnyű az előbbi elfogadnia, úgy még nehezebb az utóbbit. Ez különösen az ipari fejlődést elősegítő intézményi eszközök és még inkább az ezekhez kapcsolódó ideológiák vonatkozásában érvényesül.” (Gerschenkron 1984:63) A felzárkózó modernizálódás Gerschenkron által jelzett belső – kulturális tartalmú – feszültsége természetesen mindig is egyrészt konkrét történetiségben, másrészt mind az egyes társadalmakon belül, mind geopolitikailag centrum és periferia viszonyában jelentkezik. Az exogén vagy félig-exogén modernizáció tehát szorosan egybefonódik a nemzetek és államok fejlődésében tapasztalható – az előzőekben jelzett – diszkontinuitás problematikájával. Zárójelbe téve a civilizatorikus hatásokkal járó (vagy éppen e tekintetben kudarcos) gyarmatosítást, négy Közép- és Kelet-Európára (is) jellemző modernizációs modell figyelhetünk meg:

1. Egy külső modernizációs hatalmi centrummal szembeni, a nemzeti-állami szuverenitás korlátozásával járó függőséget, ill. alávétettséget.

* P. Bakka és S. U. Larsen (Bergeni Egyetem) közlése.

2. Egy központosító – diktatórikus vagy autoriter – elitnek a nemzeti-kulturális hagyományokkal szaktító, ám gyakran éppen nacionalista ambíciók által motivált modernizációs kísérletét.
3. Egy kulturálisan-szubbkulturálisan perifériális helyzetű kisebbség által hordozott modernizációs folyamatokat.
4. A nemzeti identitást, a kulturális hagyományokat a felzárkózó modernizációval harmonizáló reformmozgalmat.

Az első modellhez kapcsolhatóak a „labanc reformerek” a Habsburg birodalomban. A második modellre a klasszikus példa Nagy Péter stratégiája Oroszországban, de bizonyos értelemben ide sorolható még az orosz bolsevizmus vagy a német és az olasz fasizmus. Az igazán klasszikus eset Törökország kemáli nyugatosítása. A harmadik modellre klasszikus közép-kelet-európai példa a zsidóság (valamint más kisebbségek) döntő szerepe a modernizációban. Azonban itt is általános tendenciáról van szó. Mutatis mutandis, érdemes utalni Lipset elemzésére a „szociológiai deviánsok” pozitív modernizációs szerepéről. (Lipset 1970:98)

Kifejti, hogy egyes társadalmakban a gazdasági és politikai modernizációs törekvések ellentétbe kerülhetnek a hagyományos többségi nemzeti-vallási értékrendekkel, világképekkel. Tipikus példa erre az, hogy a vállalkozói tevékenység kerül ellentétbe azzal az uralkodó értékrenddel, amely fékezi, hogy a közösség tagjai ilyen pályára lépjenek. Előnybe kerülhetnek tehát a közösségbe nem vagy nem teljesen integrált s ezért mintegy deviánsnak tartott csoportok és egyének, akik többek között éppen azért mások, mert értékrendjükkel összeegyeztethetők a közösségi többség által elítélt, vagy egyenesen megvetett tevékenységek. A gazdasági (társadalmi-kulturális) modernizáció kezdeményezőivé és hordozóivá ilyen országokban olyanok válnak, akik az adott közösségen bizonyos értelemben kívül – vagy egyszerre belül és kívül – állnak. Lipset a latin-amerikai országokat említi példaként arra, hogy a vállalkozók aránytalanul nagy részben az ún. szociológiai deviánsok köréből rekrutálódnak, de lehetne beszélni a kínai etnikum dél-kelet-ázsiai, a hinduk afrikai modernizációs szerepvállalásáról. Bevándorló, nem, ill. nem teljesen asszimilált etnikai-vallási-kulturális kisebbségek juthatnak fontos társadalmi szerepekhez, aminek következményeként nemcsak az illető egyének és közösségeik, hanem maga a modernizáció mint külső, idegen hatás politikai-ideológiai támadások középpontjába kerülhet.

A negyedik modellhez köthetjük a magyar reformer nemesi progresszióját. A klasszikus példa Európán kívüli: a Meidzsi-korszak Japánban, amelynek jellemző önmeghatározása: „Japán szellem – nyugati technika”. (Huntington: 74) A magyar történelemben a „Haza és haladás” kombinációja (Kossuth vagy Széchenyi emancipációs törekvése) csak rövid, átmeneti időszakokban kerülhetett előtérbe.

Különösen relevánsnak tartjuk azt a történeti-szociológiai összefüggést, hogy Magyarországon a kulturális kisebbségek kitüntetett szerepe a polgárosodásban és általában a modernizációs folyamatokban strukturálisan is kifejeződött, elvezetett a *kettős társadalmi szerkezetek* Erdei Ferenc által elemzett működési módjához és „munkamegosztásához”. Az 1989 után kialakult pártrendszer urbánus-veszternizációs, ill. nemzeti-keresztény tengely szerinti tagolódásának gyökerei e kettős szerkezetből eredeztethetők.

Globalizáció:

Univerzalizmus és partikularizmus konfliktusa

A 20. század utolsó évtizedében mind nemzetközi, mind regionális szinten, valamint az egyes nemzetállamokon belül egyre inkább törésvonalként jelentkezik az univerzális igénnyel fellepő – a piacok egységesülésén alapuló – globalizációnak és a kulturális, nemzeti különbségek védelmének a konfliktusa. Meghatározóvá válnak tehát a kulturális és területi törésvonalak, ám ehhez a nyugati társadalmak pártrendszerei, ill. hagyományos partjai csak késve és ellentmondásosan alkalmazkodnak. Ugyanakkor a magyar és közép-európai pártrendszerek – a maguk megkésettiségeivel és sajátosságaival – inkább tekinthetők adekvátaknak e globális konfliktus reprezentációja szempontjából.

1989 óta – F. Fukuyama „*A történelem vége*” c. munkájával kezdődően – a társadalomtudományi diskurzus előterébe került univerzalizmus és partikularizmus dichotómiájának kérdésköre. Míg tart a harmonizációs elméletek és a konfliktusteóriák vitája. A posztkommunisták világot egyrészt a multinacionális pénzpiacok, másrészt az új kommunikációs technológiákra épülő amerikai típusú uniformizáló tömegkultúra és konzum-kapitalizmus uralkál – ez Benjamin Barber gondolatmenetének kiindulópontja. Központi tézise, hogy kibékíthetetlen harc indult meg mind az egyes társadalmakon belül, mind globális szinten a homogenizáló „McVilág” (McWorld) és az identitásokat fundamentalista módon és agresszíven artikuláló „Dzsihad” erői között. A „szent háború” kifejezéssel Barber nemcsak a militáns iszlámot érti, hanem általában a vallási-nemzeti-kulturális intoleranciát kifejező irányzatokat. Le Pentől Csurkán át Zsirinovszkijig. Hosszabb távon elkerülhetetlennek tartja McWorld győzelmét.

S. Huntington a 21. századra a „kultúrkörök összecsapását” prognosztizálja. „The West against the Rest” („A Nyugat mindenki mással szemben”) – így határozza meg forgatókönyvét. („A Nyugat hanyatlásával”) mint feltartóztatatlan folyamattal szemben csak az ősi kulturális-vallási tradíciókban gyökerező nem-nyugati modernizálódásnak ad esélyt. Eleve sikertelenség, sőt kórosnak tartja a kultúrkörükből – úgy mond – „kiszakított” (torn)

országok vesztetizációjának „kemalista” (török típusú vagyis önkényes-elitista) stratégiáját. Erdemes fejtegetését részletesebben idézni, mivel az akár a közép-kelet-európai kulturális politizálás bizonyos áramlatai elméleti – vagy inkább ideológikus – igazolásának tűnhet.

„...A kiszakított országok – Törökország, Mexikó, Oroszország – vezetői arra tettek kísérletet, hogy beépítsék a Nyugatot társadalmaikba és hogy társadalmaikat beépítsék a Nyugatba. Tapasztalataikból világosan kiderül azonban saját kultúráik ereje, rugalmassága és viszkozitása s az a képességük, hogy a nyugati importnak ellenálljanak, azt visszazorítsák vagy adaptálják. A Nyugattal szembeni eltasztó válasz lehetetlen, a kemalista válasz sikertelenné bizonyult. Ha a nem-nyugati társadalom modernizációra törekedik, akkor ezt a maguk módján kell tenniük és nem nyugati módon, hanem a japán példát követve hagyományait, intézményeit beépítve és felhasználva. A vezető politikusok végzetesen tévednek, ha azt hiszik, képesek társadalmaik kultúrájának alapvető átförnyésére. Ugyanakkor a nyugati vírus, ha egyszer már megtelepedett egy másik társadalomban, nehezen távolítható el. A vírus ott marad, de nem halálos; a páciens életben marad, de soha nem lesz egészséges. A politikai vezetők képesek a történelmet alakítani, de a történelem elől nem is menekülhetnek el. Kiszakított országokat, nem pedig nyugati társadalmakat produkálnak. Országukat egy olyan kulturális skizofréniával fertőzik meg, amely annak tartós és meghatározó sajátossága marad.” (Huntington: 154)

A gazdaság globalizációjára reagáló kulturális politizálás mögött meghúzódó legáltalánosabb, de nagyon is reális dilemmának közösség és társadalom, partikularizmus és univerzalizmus ellentmondásos viszonyát, kombinálásuk lehetőségének keresését tartjuk. Huntington az „univerzalizmus egyenlő imperializmus” tézist állítja fel, e „kulturharc” egyik végetlen frontjához csatlakozva. R. Dahrendorf – a másik póluson – a Nyugat univerzalizmusában látja az egyedüli kivezető utat. „Csak egyetlen megoldás van... az univerzizáció. Az Első Világ viszonyait ki kell terjeszteni a világ többi részére.” (Dahrendorf: 8)

Legárnyaltabbnak A. Touraine felfogása tűnik. Ő határozottan elutasítja a kulturális különbségek abszolútizálását tételvezű Huntington-féle ideológikus érveléseket. „Ma a világ lakosságának túlnyomó többsége elfogadja a modernitást. Csúpan néhány ideológus és zsarnok az, aki a közösség hagyományhoz kötött fogalmát, a társadalomszerveződés tradicionális formáit, vagy a vallásos hit nevében lép fel ellene. A termelés, a fogyasztás és a kommunikáció új formái majdnem minden társadalomba behatoltak. A purizmus, az autenticitás szökevény mesterségesebbé válnak... S bár egyes vezetők elítélik, hogy a piacgazdaság behatol országukba, az emberek örömmel fogadják... Azt állítani, hogy egy nemzetnek választania kell az univerzalista és destruktív modernitás, valamint az abszolút kulturális kü-

lönbség megőrzése között, túlzottan durva hazugság, ami csak úgy értelmezhető, mint annak eszköze, hogy elrejtse a nyers érdeket és az uralomra törő stratégiáját” (Touraine 1995: 201–202).

A 21. század küszöbén, az új típusú posztindusztriális modernitás, a globalizálódó gazdaság, a globalizálódó kommunikáció körülményei között bizonytalanná válik a politikai rendszerek, a pártok és a törésvonalak jövője. Alain Touraine világszinten „Rendszer” és „Szubjektum”, Ész és Identitás, univerzalizmus és partikularizmus, termelés és újatermelés dichotómiájában látja a politika meghatározó és központi konfliktusát. A gazdaság világa és a kultúra világa a politikai életet elerőltentve elválik egymástól: egy agresszív, kvázi-gyarmatosító racionális ökonómista univerzalizmussal szemben az identitás védelme nacionalizmussal, fundamentalizmussal, xenofóbiával degenerálódhat. Ezt csak az akadályozhatja meg, ha a politika képes lesz a racionalizálódás, valamint a szubjektum védelme közötti közvetítésre.

A globális Nagy Átalakulás vesztesei kirekesztettségükre fundamentalista identitásvédelemmel, szociális nacionalizmussal reagál(hat)nak. Ezt a veszélyes tendenciát nemcsak Kelet- és Közép-Kelet-Európában és a „harmadik világban” tapasztalhatjuk, de Ausztrián és Franciaországon át Észak-Amerikáig a Nyugat gazdag és demokratikus társadalmaiban is. A kulturális politizálás a kulturális-területi törésvonalak dominanciájával egyre kevésbé tekinthető egyfajta magyar vagy kelet-európai devianciának. Ellenkezőleg: elképzelhető, hogy a „kulturharcos” magyar pártstruktúra a maga anomáliáival a nyugat-európai pártrendszer lehetséges jövőjét anticipálja.

Irodalom

- Barber, B. R. 1996. *Coca-Cola und Heiliger Krieg*. Wien.
Bernhard, M. 1996. Civil Society after the First Transition: Dilemmas of Post-Communist Democratization in Poland and Beyond. *Communist and Post-Communist Studies*, 29/3. 309–330.
Dahrendorf, R. 1996. Die Quadratur des Kreises - Freiheit, Solidarität und Wohlstand. *Transit*, 12. 5–28.
Esping-Anderson, G. 1985. *Politics Against Markets*. Princeton.
Frecz T. 1997. A népi urbanus vita értelmezési lehetőségei. In: Horváth Cs. (szerk.), *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. Pécs. 109–125.
Fónai M. 1996. Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről. *Válóság*, 8. 49–67.
G. Márkus Gy. 1997. *A magyar pártrendszert strukturáló politikai törésvonalak hierarchiája*. MTA PTI.
Gerschenkron, A. 1984. *Gazdasági elmaradottság – történelmi perspektívákban*. Gondolat.

- Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilizations*. New York.
- Lipset, S. M. 1969. *Revolution and Counter-Revolution: Change and Persistence in Social Structures*. London.
- Lipset, S. M.–Rokkan, S. 1967. Cleavage Structures, Party System and Voter Alignments: An Introduction, *Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York.
- Rokkan, S. 1980. Eine Familie von Modellen für eine vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie* (9) 2. 118–128.
- Seiler, L. D. 1995. La pertinence de la carte conceptuelle de Rokkan après l'implosion de l'empire soviétique. *Revue internationale de politique comparée*. (2) 1. 61–91.
- Touraine, A. 1995. *Critique of Modernity*. Oxford (UK) - Cambridge (USA) Blackwell.

Csányi Vilmos

Élet a megapolulációban

Kultúra és biológia

Az ember biológiai eredetének köszönhetően szociális csoportlény, amelynek biológiai tulajdonságai alapvetően meghatározzák azt a társadalmi formációt, azt a kultúrát, amelyben létezni képes. Az evolúció során kialakult biológiai folyamatok készítik elő a kultúra befogadására, és biológiai folyamatok szabják meg működésének korlátait is (Csányi 1979, 1988, 1989a). Biológiai ismeretek nélkül az ezredfordulás civilizáció formációi sem képzelhetők el.

A kultúra befogadását előkészítő folyamat a szocializáció, amelynek során, egy nagymértékben irreverzibilis folyamatban, az egyedi fejlődés során, valamely embercsoport tagja megtanulja nyelvét, csoportjának szokásait, kialakulnak biológiai alapú kötődései a csoport tagjaihoz, általános eszméhez, normáihoz, erkölcséhez, kialakul benne a csoport iránti feltétlen hűség. Ha az egyén egy optimális méretű izolált csoportba születik, és az emberi evolúció jó részében ez volt a helyzet, a szocializáció tökéletes lesz. A csoportban a globális eszmék, a hűség, a közös akciók kérdéseiben nem alakulhat ki ellenvélemény, hiszen mindenki, a szülők, a rokonok, a csoport minden felnőtt tagja azonos nézetek, szokások hordozója. Ez a szocializációs folyamat rögzíti a csoport szerkezetét és magasabb struktúráit, a csoport csak generációk során változhat, egészen apró lépésekben, mert a nagy változásokat a szocializációs folyamat kizárja.

Az emberi csoportokat az állati csoportoktól jellegzetes kettősség különbözteti meg. Az emberi csoport az evolúció során autonóm individuumként jelenik meg, tervekkel, célokkal, saját identitással és gondolkodással, és ettől elválaszthatatlanul mindenezen tulajdonságok belső differenciálódásával, tehát a csoporttagok egyéni szerepeivel, funkcióival, kooperáló akcióival, önálló, személyes gondolkodásával. Az állati elme izolált, egyéni tapasztalatain elgondolkodhat ugyan, de minden ismerete kizárólag a saját tevékenységéből származik. Az emberi kultúra tagja a nyelv, a tárgyak, a szokások révén állandó kapcsolatban van a csoportja magasabb szintű akció és gondolkodási folyamataival, tehát generációkra visszamenőleg használhatja mások tapasztalatait is, de minden csoportgondolatot, csoportakciót saját maga is feldolgoz a maga egyéni elméjében, és a feldolgozás, az egyéni gondolkodás eredménye a kommunikáció révén visszahat a csoport-„elmére” (Csányi 1992a, 1992b). Ez az organizáció egyébként feltűnően hasonlít az agy és a neuronok közötti kapcsolatrendszerre.

Ha az emberre specifikus biológiai tulajdonságokat az emberi individuum, az egyén és a csoport közötti viszony szempontjából vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy lényegében négy döntő tulajdonság jelent meg az emberreválás során: az első, hogy az ember elfogadja, kívánja, kritika nélkül hisz a csoport „globális” eszméiben, valamely mítoszban, vallásban, ideológiában, identitást kifejező kultúrában. Ez lényegében megfelel az emberi moralitás megjelenésének. A második változás az, hogy az ember képes lesz a csoportjához tartozókkal közös akciók végzésére, magasrendű, kiegészítő koopeprációra abban a keretben, amelyet a globális eszmék meghatároznak. A harmadik változás az első kettő szerves kiegészítője: a globális eszmék és a globálisan vezérelt akciók folyamatosan „lokális”, egyedi, érzelmi és racionális analízis alatt állanak, amelynek eredményei folyamatosan visszatáplálódnak a globális szintre. Így lesz az egyén egyidejűleg létrehozója és elszennvedője a csoportja által adott szociális realitásnak. Végül a negyedik változás az, hogy eltérően az állatoktól, az ember hajlandó a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra, képes lesz önfeláldozásra.

Az emberi evolúció történetéből tudjuk, hogy az új típusú „csoportember”, amelynek teljes kifejlődése, biológiai tulajdonságainak teljes rögzülése mintegy kétszázézer-háromszázézer évvel ezelőtt fejeződött be Afrikában, rendkívül sikeres képződménynek bizonyult. A siker hatalmas népességszaporodásban realizálódott. Megindult a *Homo sapiens* elvándorlása a világ többi tájára és kontinense felé, mint ezt a nyelvtörténet „törzsfája” és a különböző népek genetikai rokonságából megkonstruálható törzsi fák egybeesése egyértelműen mutatja (Cavalli-Sforza and Cavalli-Sforza 1995).

Valószínűleg már ebben a korai periódusban megjelenik egy olyan új mechanizmus, amelynek szintén vannak biológiai alapjai, de a kultúra és a biológia közreműködésének arányát még nem ismerjük: ez pedig a csoportok közötti *egyvezkedési mechanizmusok* kialakulása.

A csoporthűséggel együtt járt a csoportgyűlölet, a xenofóbia kialakulása (Eibl-Eibesfeldt 1992). A korai csoportok evolúciójának lényeges komponense volt a csoportok izolációja és a csoportok közötti antagonizmus. Az evolúciós sikerek nyomán a hasznosítható területek egyre fogytak, a sikeres csoportok az optimális méretet meghaladva szétváltak, mint mindig, de egy idő múlva a szétválók egymás közelében maradtak. Egy ilyen helyzetben a csoportokat mind több olyan csoport veszi körül, amelynek nyelvét értik, amelynek szokásait, kultúráját nem tekintik megvetendőnek, és ezekkel a csoportokkal osztozni kell az erőforrásokon. Már nem a totális harc vagy elvándorlás a két lehetséges alternatíva, már nincs hova menni. Megjelennek hát az egyvezkedési mechanizmusok, amelyek segítségével a csoportok között az erőforrások felosztásátok valamilyen módon. Ha megvizsgáljuk ezeket a mechanizmusokat, azt találjuk, hogy ezekben sok a racionális elem és

a feszültség is, de hiányoznak vagy gyengék a feltétel nélküli hűség, az önfeláldozás, a morális támogatás elemei. A csoportegyvezkedésben két autonóm rendszer lép csoport szintű kölcsönhatásba. Az egyén számára, aki vagy az egyik, vagy a másik csoporthoz tartozik, ez a kölcsönhatás egészen másképpen jelenik meg, mint a saját csoportjával kialakított kapcsolat. A közös akciók helyett a kompromisszum, a globális idearendszer helyett a megkülönböztetés, az óvatos elutasítás, a lojalitás helyett a kis család, az ügyeskedés, a megfélemlítés lesznek hasznos mechanizmusok.

Mindenesetre a csoportegyvezkedési mechanizmusok megakadályozták az emberi populáció biológiai szabályozó mechanizmusainak érvényesülését, megnyitották az utat a mai *megapopuláció* kialakulásához, amelyben élünk.

A csoporttársadalmak megszűnése

Az emberi kultúrára való készség olyan sikeres biológiai tulajdonságnak bizonyult, hogy fajunk meghódította az egész bolygót, megteremtve a maga mesterséges környezetét valamennyi, az életre akár csak éppen alkalmas területen, még a homok- és jégviszátgombokban is. Miután biológiai agresszivitása tetemesen lecsökkent, a populáció szabályozása a kultúrára maradt, ami minden stabil társadalomban megteremtette a népességszabályozás eszközeit, de a kulturális evolúció olyan gyorsan cseréli, változtatja a társadalmakat, hogy láthatóan ez a szabályozás is elégtelennek bizonyult.

A nagy populációnövekedés egyik következménye a csoporttársadalmak izolációjának megszűnése. A különböző nyelvű, kultúrájú csoportok már nem tudnak eltávolodni egymástól, más-más egyezségek alapján egymás mellett élnek még akkor is, ha esetenként az egyezségek helyett háborúznak egymással. Az egyezségek hamarosan törzseket, törzsi szövetségeket, az újabb korokban államokat hoznak létre, amelyekben a csoportkultúrák tagjai gyakran egymással keveredve élnek. Megtanulják egymás nyelvét, elveszik egymás szokásait, keverednek a családok. Hatalmas kihívás ez a csoporttársadalom számára, mert amíg a csoport izolált volt, a tökéletes szocializációban részesült csoporttagok nem voltak választási, döntési problémái. A csoport kultúrájában minden adva volt, amiről egyáltalán gondolkodni, beszélni lehetett. A csoport mindent tudott, a gyakorlati tevékenységek lehetséges módjait az elképzelhető világok lehetséges változatait. Mindenre volt biztos válasz, mert a csoport kultúráját kialakító eszmék sokgenerációs evolúciós folyamatban csiszolódtak egymáshoz. A különböző csoportok eszméi egy-egy lehetséges, vagyis a gyakorlatban bevált eszmecsoporthoz, idea-organizációhoz tartoztak. A kultúrák nagy keveredése nemcsak az embereket keverte össze, hanem az ideákat is. A tennivalók mód-

ját, a fontos tabukat, az ehetséges és lehetetlen ételeket, a szokásokat, a tündéreket és a démonokat, az isteneket. Nagyon sok jó is származott a keveredésből, új kombinációk jelentek meg, hihetetlenül felgyorsult az eszmék evolúciója. Ugyanakkor egy teljesen ismeretlen kihívás lépett fel az egyén, a csoport tagja számára. Melyik eszme jó és melyik rossz? Melyik módon a legjobban vetni és aratni? Melyik a leghelyesebb eljárás a halottak temetésére? Milyen istenek vannak és hogyan kell velük bánni? Megjelent a jó és a rossz. Az egyénnek döntenie kellett, ez volt valójában a bibliai bűnbeszés történelmi ideje. Ez erre nem készített fel bennünket az evolúció.

Az emberi szocializáció akkor tökéletes, akkor eredményez harmonikus személyiséget, ha a gyermeket kétely nélküli, kiegyensúlyozott világ veszi körül. Ez volt a helyzet a csoporttársadalomban. A csoportkultúra védőburkában élő ember nem igényelt fontolgatást, a jó és a rossz megkülönböztetését, egyéni döntést és egyéni felelősséget. A döntéskényszer hiánya nemcsak az eszmékre vonatkozott, hanem magára a csoporthoz tartozásra is. A tökéletesen szocializált ember nem kívánja elhagyni csoportját, és nem tud beilleszkedni másikká. A tökéletesen szocializált egyén viszont keresi a saját csoportját. A csoporthoz történő kötődés, valamint a saját csoport felismerése két különböző folyamat. A csoportfelismerés régen nem sok szerepet játszott az ember életében. A csoporttársadalom tagja, ha elvesztette csoportját maga is elpusztult, választási lehetősége nem volt. A csoporthoz fűződő biológiai kötődéseink oly erősek, hogy azokat minden körülmények között ki kell elégítenünk a csoporthoz kötődés elképzelésével. Kötődünk kell valamilyen létező vagy elképzelt csoporthoz, vagy akár egy elképzeltet pszeudo-csoporthoz.

A szervező eszmék helyettesítik a csoportot

A szocializációt részben helyettesíti, hogy képesek vagyunk az ideákat a szociális rangsorunkba befogadni, és képesek vagyunk nekik engedelmessékedni. A társadalomszervezők hamar rájöttek erre, és a történelem folyamán megjelentek sokféle, elszigetelt csoportkultúrát szervező, osztályozó eszmék konstruáltak egységes, szervezett, nagy pszeudo-csoporthoz. Az egy nyelvet beszélők nemzete, az egy király vagy alkotmány alá tartozó polgárok állama ilyen pszeudo-csoporthoz. Kétszáz embert jól ki lehet ismerni, és lehet a csoportjukhoz szocializálódni. Száz- vagy akár egymillióhoz azonban, ilyen alapon nem lehet kötődni, de lehet olyan szabályokat követni, amelyek arra vonatkoznak, hogy hova is tartozunk. Ez is egyfajta kötődés, talán inkább kulturális, mert hiányzik belőle a biológia alapvető motivációja.

Átalakult szabálykövető képességünk is. A természetes csoportkultúrában meg sem kellett fogalmazni a szabályokat, mert azok a szocializáció fo-

lyamán, mint maga a nyelv is, mindenki belevívódott. Az ideák alapján szerveződött nemzetek, vallások, államok működéséhez immár nem elegendő a fejlődő gyermek képessége a szabályok felismerésére és követésére. Megszületnek a kimondott, megírt törvények, jogrendek, azok az organizáló eszmék, amelyek a természetes szabályok helyére lépve képesek akár sok százmillió ember tevékenységének megszervezésére (Csányi 1989b).

A szabály- és csoportszervező eszmék működésének következménye az is, hogy a csoporttársadalom szociális, tevékenységi és spirituális egysége megbomlott. Bonyolult differenciálódás eredményeképpen ma vannak külön vallási csoportjaink a spirituális tevékenységre, különféle szociális csoportjaink iskolák, egyesületek, pártok, klubok formájában és ismét más csoportokban végezzük mindennapi munkánkat, éljük mindennapi életünket. Ezek egy részéhez valódi csoportkötődési mechanizmusok kötnek, másokhoz szervező ideák. A kétféle kötődés egészen különböző.

A személyiség autonómiája vagy egy egytagú csoport?

A megapopulációban élők természetes csoportjai a történelem folyamán nagyon gyorsan redukálódtak. A nemzetségből nagycsalád, a nagycsaládból nukleáris család lett, és ma a magukat legfejlettebbnek tekintő államok polgárait személyes autonómiájára büszkének. A csoportkultúrában a személyes autonómiának nem sok tere lett volna: a csoport tagjai egész napjukat közösen töltötték, együtt vettek részt a rituálékban, együtt szereztek és fogyasztották el táplálékukat, és emellett folyamatosan beszélgettek (Lee 1969). Ma élő archaikus társadalmak tagjai, felmérések szerint idejük legnagyobb részét beszélgetéssel töltik. A beszélgetés a csoportorganizmus gondolkodási folyamata, ebben alakul ki a csoport tevékenysége, mindennapi gyakorlata. Nincs magánélet, nincs külön szoba, izoláció, ezek mind az ismeretlen tömeg biológiai hatása elleni újabb kori védekező mechanizmusok. A modern szervező eszmék természetesen a saját érdemeiket hangsúlyozzák. Autonóm, szabad személyiség vagy, aki meg akarja valósítani önmagát, mondjuk az életét szervezni kezdő fiatal embernek, ha párodat megtalálod, és is ilyen lesz. Köss ügyes kompromisszumokat, egyezkedj, hogy jól járj, és a másik se veszítsen. Szó sincsen lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi kötelezettségről, önfeláldozásról. Ezek a jól ismert tanácsok a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusokat mintázzák. Az autonóm személyiség a végső csoportredukció, az egytagú csoport, amely csak önmagához hűséges, de kész egyezkedni másokkal. A modern társadalomban tehát a biológiai kötődés szerepe folyamatosan csökken, (nő az elidegenedés, ahogyan ezt a társadalomtudósok másképpen megfogalmazták) és a társadalom szerkezete egyre inkább az egytagú csoportok, az autonóm egyének egyezkedési struktúráival írható

le. Pszichológiában, biológiában járattan ember szemében ez nem tűnik olyan borzalmasnak, mint amilyen valójában, pedig arról van szó, hogy a modern társadalom megfosztja az embert embersége alapvető jegyének megnyilvánulásától, a csoportkötődés normális kialakulásától, s ennek aztán a legkülönbözőbb mentális zavarok, neurózisok lesznek a következményei.

A megapopulációban az individualizmus látszatmegoldása mellett a technika számtalan egyéb álmegoldást is kínál. A média egyik funkciója, hogy folyamatosan prezentáljon pszeudo-csoportokat, amelyek kielégítik azt a biológiai igényünket, hogy egy jól ismert csoport tagjai legyünk. A Szabó család, a Dallas szereplői ilyen pszeudo-csoportok, de a híradókban látható nemzetközi személyiségek jól ismert csapata is az. Az embert mindig fölöttébb érdekelte csoportjának döntési folyamata, amelynek egykoron ő is aktív részese volt. A különböző elnökök, politikai vezetők pszeudo-csoportja azt sugallja, hogy ott vagyunk a döntéshozók között. Ez egyben azt a látzatot is kelti, hogy a problémák kézben vannak, van megoldásuk, a kirakati döntéshozók valamiféle tudományos, prediktív modell alapján döntenek. A mindennapi eseményekből viszont állandóan kiderül, hogy a döntéshozók a társadalmi eseményeket napokra sem látják előre, nincsenek prediktív modelleik, a jövő teljesen kiszámíthatatlan, pedig a környezetvédelmi, energiagazdálkodási és egyéb problémák elemzése azt mutatja, hogy sok évtizedre előre tekintő politikai döntésekre lenne szükség. A pszeudo-csoportok iránti igényünk médiaszolgálatra tetézi, mert elfedi a bajt.

Globalizáció

A kulturális evolúció embermértét, biológiai mechanizmusokkal szabályozott csoportjai helyett és felett a megapopulációban villámgyorsan jelennek meg a különböző magasabb szerveződések, törzsek, nemzetek, államok, államszövetségek és végül, mivel a bolygó mérete adott, megjelentek a globális társadalmat szervező eszmék (Csányi 1991). Korunk nagy, talán végső kérdése, hogy lehet-e 6-10 milliárd emberből egyetlen „csoportot” szervezni. Ki lehet-e alakítani az eszmék olyan globális organizációját, amely életképes, egységes, stabilis, elviselehető társadalmat hoz létre?

Létrejöh-e egy legalább elegendő mértékű olyan szocializáció, amely a globális csoportot szolgálja? Vagy a globális társadalom kizárólag a nagy szervező eszmék függvénye? A nagy szervező eszmék sokszor vezetnek ocsmány diktatúrákhoz, mint ezt a fasizmus vagy a kommunizmus esetében is láttuk, noha ezek megpróbálták az érzelmi mechanizmusokat is működésbe hozni, amelyek elengedhetetlenek egy társadalom működtetéséhez. A

személyes autonómiát hirdető modern liberalizmus eszméi védelmet adnak az érzelmi alapú diktatúrák ellen, de egyben meg is gátolják az érzelmi mechanizmusok beépülését a társadalom szerveződéseibe. A piac az egyezkedés színtere, a piac csoportok közötti tranzakciók tere. Kérdés azonban, hogy a gazdasági szervező ideák által organizált csoportok, amelyek között a piaci alku folyik, képesek-e véglegesen helyettesíteni a természetes csoportokat, amelyekhez biológiai mechanizmusokkal is kötődünk? Hogyan jönnek létre természetes csoportok, ha mindent elural a piaci szemlélet?

Talán jobb lenne valamiféle kettősséget megőrizni, közelebb a biológiai optimumokhoz és távolabb a virtuális realitásokban olyan jól működő nagy eszméktől. Az iskolák, az egyetemek és a kultúra más intézményei nagyon sokszor megközelítik a valódi csoport funkcióját. Talán nem kéne őket agyon racionalizálni, „piacosítani”.

A szocializáció folyamata sem piacosítható. A társadalomnak be kellene fogadni végre már néhány olyan pszichológiai, humánetológiai ismeretet, ami nélkül nem lehet életképes. Egy ember hatvan-hetven évig tagja a társadalomnak, nálunk legalábbis, társadalmi haszna, működőképessége azon a 12-14 éves befektetésen múlik, amelyet élete első szakaszában kap. Miért nem áldozunk az iskoláinkra? Miért nem áldozunk a családokra? Miért nem áldozunk a kultúrára?

Irodalom

- Cavalli-Sforza, L. L. and Cavalli-Sforza F. 1995: *The Great Human Diasporas: The History of Diversity and Evolution*. New York: Addison-Wesley Pub. Co.
- Csányi, V. 1979: *Az evolúció általános elmélete*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Csányi, V. 1988: *Evolúciós rendszerek*. Budapest: Gondolat.
- Csányi, V. 1989a: *Evolutionary Systems and Society: a general theory*. Durham: Duke University Press.
- Csányi, V. 1989b: *Shift from group to idea cohesion is a major step in cultural evolution*. Futura Vol. 8, No. 1, 36-42.
- Csányi, V. 1991: *Social Creativity. World Future*, 31, 23-31.
- Csányi, V. 1992a: *The Brain's Models and Communication*. In: Thomas A. Sebeok and Jean Umiker-Sebeok (eds.) „*The Semiotic Web*” Berlin: Mouton de Gruyter. 27-43.
- Csányi, V. 1992b: *Ethology and the Rise of the Conceptual Thoughts*. In: J. Deely (ed.) „*Symbolicity*” Lanham: University Press of America, 479-484.

- Eibl-Eibesfeldt, I. 1982: *Warfare, Man's Indoctrinability and Group Selection*. Z. Tierpsychol., 60, 177-198.
- Lee, R. 1969: *Kung Bushmen Subsistence: An Input-Output Analysis*. In: P. Vayda (ed.) *Environment and Cultural Behavior*. Garden City, New York: Natural History Press.

Tamás Pál

A tányér szélén

Magyarország az „információs társadalom” centrum-periféria kapcsolatrendszerében (Tézisek)

1. A magyar gazdaság és társadalom a 90-es évek végére a rendszerváltás első nagy szakaszát már maga mögött tudhatja. A 80–90-es évek fordulójának drámai változássorozatát követően az intézményrendszer és a tulajdonviszonyok – egy időre – viszonylagos nyugalmi állapotba jutottak. A 90-es évek második felében elindult – egyelőre szerényebben, de az évtized végére már valamelyest gyorsulón a gazdasági növekedés is (a GDP éves növekedési üteme az 1997–1999 közötti időszakra 2,5–3%-ot tesz ki a munkanélküliség 10% körüli stabilizálódásával, az államháztartási deficitnek a GDP-hez viszonyított 5% körüli ingadozásával és lassan csökkenő inflációval, 19–17% körül). A 90-es évek második felére a magyar gazdaság teljesítőképességének, a GDP termelésének háromnegyede a magánszektorba koncentrálódik. A GDP termelő képesség mintegy egynegyede közvetlenül külföldi tulajdonhoz kötődik. Az exportteljesítményekben a nemzetközi szektor jelenléte még számottevőbb: az exporteredmények kétharmadához az országban jelenlévő külföldi tőkének, technológiai tapasztalatnak és szervezeti kultúrának így, vagy úgy kapcsolata, vagy legalábbis valamilyen köze van.

2. Átalakult az országban a technológiai kultúra térképe is. Egyfelől a nemzetközi nyitás és maguk az egyes technológiák belső fejlődéséből következően egyes high-tech kapacitások leépültek, vagy lényegében egész iparágak semmisültek meg (mint egyes elektronikai és híradástechnika ágazatokban). Másfelől azonban a beáramló tőke, kapcsolat és új ismeret számos területen a technológiai kapacitásokat pozitívan rendezte át. Ugyan az ipari K+F hálózat bomlásával és az egyetemi-akadémiai hálózat ipari kapcsolatainak lazulásával számos nagy hagyományú fejlesztési irány vagy iskola szűnt meg, s így módon az ország új, vagy teljesen eredeti technológiagenerálási képessége remélhetően csak ideiglenesen) csökken, azonban a termelés technológiai színvonala – elsősorban nemzetközi források bekapcsolásával mind ez idő alatt – igen sok helyen lényegesen emelkedett. Ha korábban a új termékek száma mögött az új termelési kultúraelemek száma szükségszerűen (?) elmaradt, a 90-es évek második felére e két innováció ti-

pus aránya a magyar gazdaságban sokkal kiegyensúlyozottabbá vált. Ezekben az években nagymértékben megnőtt a magyar gazdaság technológiai adaptációs vagy diffúzió fogadó képessége. E vonatkozásban az informatikai különösen sikeres terepek tűnik.

A korábbi évekhez képest a nemzeti technológiapolitika cselekvési lehetőségei ártétegződtek, de akcióis tere azért összességében nem csökkent. Ez az új nyugalmi helyzet azonban elsősorban az új növekedési szakasz meg-alapozását, a következő strukturális változások előkészítését szolgálja, és nem jelent valamilyen megállapodottságot, az eddigi pozíciók megnövekedését, vagy változatlanlágát.

3. Mindeközben egészében a 80-as évek technológiai változásai sok vonatkozásban ellentmondásosan érintik a [fél]perifériát.

Egyfelől igaz, hogy a technológiai rendszerek beépítéshez szükséges ismeretek nagy része a kezdeti fázisra egyetemeken, kutatóintézetekben megtalálható nyilvános tudás és a beépítéshez szükséges skillek nem léteznek – s mindenkinek egyforma érkezése van hozzá. Így, egy kisebb, vagy lemaradt országnak is lehetősége van arra, hogy – ha vannak megfelelően képzett kutatói – elég autonómon ezeken az „esélyablakokon” belül kerüljön. Ugyanakkor, az információs technológiák működtetéséhez szükséges készségeket, képességeket az adott közegekben, társadalmi környezetekben létre kell hozni, vagyis azok automatikusan korábbi tapasztalatra csak ritkán építhetők okvetlenül. Ahhoz, hogy ilyen esetekben a dolog mégis működhessen, mindenképpen igen jól képzett akadémiai munkaerő kell – igen nagy adaptációs potenciállal.

A félperiféria szellemi állapota az intézményesített bizonytalanság. Ezért kutatási potenciáljában ebben igen különböző kinalkózo trajektoriatokat is követni képes kell hogy legyen. Szorosabban véve, ide lényegében már létező rőppályák kihasználására alkalmas K+F rendszerek szükségeseek.

4. Az utolsó 15 év kutatás-fejlesztés politikai erőfeszítései a világrendszer sok perifériáján megtevesztenek. Egyfelől ezekben a térségekben sikerült jelentős instrumentális kapacitasokat kiépíteni (de ezek bizonyos értelemben a legújabb high-tech hullám előtt kerültek ide) az innovációs ciklus továbbgörgésével a technológiai gap azonban ismét kinyilik[hat]. Mi több, az új technológiák működtetéséhez szükséges kapacitasok nem folytatásai a megelőzőeknek [az új helyzetben legalább részben más típusú skillek kellenek]. A 80-as évek azonban a perifériákon mindenütt, s nem csak Kelet-Európában (talán Délkelet-Ázsia kivételével) a kudarc, a veszteségek időszakai voltak.

Kérdés, hogy egyszerű világgazdasági hullámról, vagy a technológiai trendek olyan alakulásáról van szó, amely leértékeli a perifériák nemzeti innovációs rendszereit vagy humán tőkéjét?

Az előző évtizedben sok szó esett arról, hogy a periféria K+F képességeit hosszú távon kell fejleszteni, s nem a rövid távú megfontolásoknak kiszolgáltatni, s mégis épp ez alatt az időszak alatt ment tönkre [részben] e régiók K+F potenciálja.

Másfelől egy átfogóbb szerkezetben a 80-as években a kereskedelem egy inkább olyan típusú verseny irányában mozdul el, amelyet Schumpeter az „új technológiából, új szervezeti formákból és új kinaltati formákból származó versenynek” nevezett, s amely nem egyszerűen a megszokott határháshait és a létező cégek hagyományos termékszerkezeit, hanem azok egész korábbi létezési alapját megrengeti. Ez négy csatornán keresztül történhet:

- új kereskedelem indukálása teljesen új termékek marketingjén és exportján keresztül,
- szerkezeti változásokon keresztül – bizonyos trade flow-k visszafogása és/vagy eltűnése az eddigi termékek helyére kerülő teljesen új termékekből következően,

- az új technológiák bevezetéséből következően megváltozó tőke/élőmunka arány megváltoztatja a kereskedelmi mozgás eddigi fő hatótenyezőit (pl. az olcsó munkaerőből következő komparatív előnyök elolvadnak)
- kereskedelmi flow csökkenés az anyag inputok változásából következően (anyag- és technológiai helyettesítés és megtakarítás).

5. Mindent összevetve, a 80-as évektől a nemzetközi kereskedelem ismét növekvő mértékben az OECD-n belül (vagyis a nemzetközi rendszer központjában) koncentrálódik, vagyis a fejlett ipari államok egyre nagyobb mértékben ismét elsősorban egymással kereskednek. Protekcionista politikák mellett ebben azonban ismét szerepe van technológiai trendeknek is.

A fejlődő térségek hagyományos nyersanyag és agrártermelése, ugyanakkor – megfelelő technikák híján – egyre inkább környezet- és társadalmi közegrombolóvá válik.

Az élesedő nemzetközi verseny és az ipari országok piacvédő protekcionizmusának egyidejű növekedése egyre erősebben a technológiai verseny irányában nyomja el a résztvevőket. Ez kétségtelenül sok vonatkozásban a világgazdaság fejlett és fejlődő régiói közötti hagyományos munkamegosztás módosításához vezet. A központok új típusú érdekeiből következően az új technológiák diffúziója elé azok létrehozói (tulajdonosai) a fejlődő térségek irányában számos esetben különböző korlátokat emelnek. E restriktiók hamarosan elér[het]ik Közép-Kelet-Európát is.

6. A technológiák jelentős részében, különösen a 90-es években felzárkózní kezdő gazdaságok részére az ipari ország „átugrások” behozása nehezen valószínűsíthető, mert amíg a régi és új technológiák között van egyfajta komplementaritás, addig ugyanazon a technológiai pályán mozog mind a fejlett, mind a felzárkózó országcsopórt. Az új technológiai generáció és a

már szélesebb országcsoport részére is rendelkezésre álló technológia között a megfelelés sokkal kisebb. Sőt, világosan látható diszkontinuitások erősödnek fel.

Az új technológiák diffúziója ugyanakkor valószínűleg intenzívebbé válik a fejlett térségeken belül, mert mind a fizikai infrastruktúra javulása, mind a gazdasági és kulturális környezet ezt megkönnyíti. A felzárkózó országok számára mégis megnyíló lehetőségek itt mindenekelőtt a technogazdasági paradigma korai fázisából következnek (még mindig viszonylag könnyen és szabadon lehet releváns információhoz jutni, és a piacok még nem teljesen alakultak ki. Mindezek ellenére is a diffúzióhoz természetesen a technológiák széles választéka érhető el és a transzfer gyorsítása a fejlesztési politikák egyik központi eleme maradhat.

7. A félperiféria bekapcsolódási lehetőségeinek alakításánál fontosnak tűnik annak bemeérése, hogy az illeszkedési pontként kínálkozó vállalatok végül is mennyire és milyen dimenziókban nemzetközieskednek. Egy keegyszerűsített tipológiához a piacok és a termelés (és azt szolgáló K+F és tervezés) nemzetköziesedése mentén a legjellemzőbb típusok egy 3x3-as mátrixban helyezhetők el:

PIACOK

NEMZETI REGIONÁLIS VILÁG

NEMZETI	belföldi	félig-nemzetközi	internacionális
TERMELÉS	REGIONÁLIS	***	multi-belföldi multinacionális
VILÁG	***	transznacionális	globális

Az első kategóriába tartozó vállalatok – nemzeti piacok, nemzeti termelés – minősíthetők egyedül kizárólag belföldi jellegű cégeknek. Az összes többi vállalat típusa valamilyen mértékben „nemzetköziesedett”. A félignemzetközi vállalat e tipológia szerint nemzeti termelési bázissal rendelkezik, de a régióban másutt van saját értékesítési hálózata (pl. magyarországi könyvkiadó termékeit saját tulajdonában lévő erdélyi könyvküldő hálózaton keresztül értékesíti). Az internacionális vállalat egy országban termel, de különböző struktúrákon keresztül az egész világon értékesít. A „multi-belföldi” és a multinacionális cégek termelési kapacitása egy régió belül marad. Ide sorolhatóak a lassan mégiscsak felálló, nem nyugati tőkére támaszkodó kelet-európai cégek. A transznacionális cégek termelési kapacitását globális keretben működtetik (pl. olcsó munkaerőt vagy természeti erőforrásokat

használnak), de termékeiket egy régió belül értékesítik. Végül a globális cégeknél mind a termelés, mind az értékesítés globális. A kategóriarendszer nem statikus, a vállalat típusok átalakulása, a típusok közötti átmenetek – termelési, értékesítési arányokat tekintve folyamatosak.

8. Az „információs technológia” program szempontjából a vállalatok stratégiai technológiai szövetségei az igazán figyelemre méltóak. Ide sorolhatjuk a legkülönbélebb, nem a szűkebben vett piaci hierarchiát követő kapcsolódási módokat. Ezek különböző típusú vállalatközi együttműködéseket (kutatási joint venture-eket, K+F paktumokat, kutatási szerződéseket és kisebb részesedéseket) jelezhetnek. Fontosabb céljai a következők lehetnek:

- a közös tulajdonlásból következő előnyök relevánsak azon kooperatív tevékenységeknél, amelyek közös tulajdonlású és feloszthatatlan előnyöket (technikai ismeretek, innovációt) eredményeznek,

- a korlátozott internalizációból származó előnyöknek akkor van szerepük, amikor valamilyen közbeeső kontroll hatékony védelmet adhat a vállalatoknak különböző piaci kudarcokkal szemben,

- telepítésspecifikus változók akkor jutnak szerephez, amikor valamelyik termelési tényező, pl. a K+F térbeli eloszlása anélkül járulhat hozzá a vállalat általános technológiai kapacitásának fokozásához, hogy a vállalat komplementív magát veszélyeztetné.

9. Ha különbségeket teszünk a rövidebb távú, konkrét piaci megfontolások által meghatározott, és a hosszabb távú pozíciószervezési megfontolásokból következő együttműködési kapcsolatok technológiai tartalma között, akkor az együttműködés egyes formáira a következő összefüggéseket kaphatjuk:

	joint ventures	együttes K+F	technol. csere	közvetl. beruházás	felhasz. szállító kapcs.	egyirányú technológiai áramok
KMT	-	-	+++	-	++	+++
VST	-	+	+	+	+	+
HTP	++++	+++	-	+++	-	-
Megjegyzések:	KMT - költségmegtakarítás VST - vegyes stratégia HTP - hosszabb távú pozíciószervezés - - kis, vagy elhanyagolható hatás + - jelentős hatás					

10. Az utolsó években számos technológiai nemzetközi regionális kooperációs forma épült ki. Ezek különböző típusai között a K+F együttműködésnek különleges szerep jut.

Mindazonáltal a technológiai megújulás és a gazdasági átrendeződés különböző sebességéből következően az információs technológiákban az innovációs készségeknek igen nagyfokú változatossága figyelhető meg. Ez nem okvetlenül hátrány, a hosszabb távú európai integrációs trendek sem uniformizálódást, hanem a helyi innovációs kapcsolati formák gazdagságának megőrzését, sőt kiteljesítését jelentik. A technológiai hálózatok résztvevői (vállalatok, laboratóriumok, egyetemek és pénzügyi intézmények) közötti kapcsolatok formái nagymértékben meghatározzák az innováció jellegét, formáját intenzitását. Egyre többféle „helyi innovációs rendszer” épül ki.

Hasonló gazdaságát figyelhetjük meg az életmódotípusoknak. Ezek természetesen hat a történeti folyamatosság (a viselkedés, az értékek és az ügyek elintézési módjának kialakult hagyományos technikái), a helyi munkaszervezési módok (helyi családstruktúra, szolidaritási formák, a generációk közötti tudásátadás formái) és az adott térség kollektív társadalmi dinamikája (az együttműködés formái, a konfliktusmegoldás változatai, a szövetségkötések módozatai) szervezetek, társadalmi csoportok, mozgalmak között. A hagyományos kulturális meghatározottság mellett ezek gazdaságának fenntartásában egyre nagyobb szerep jut az új információs technológiáknak.

11. A következő időszakra a nagy trendek a nemzetközi rendszeren belül néhány – különböző szinten valósítható viszonylag egyértelmű technológiapolitikai következménnyel is járó – forgatókönyvet rajzolnak ki.

a) „Elitista bezárkózási” forgatókönyv feltételezi, hogy – elsősorban makropolitikai, de technológiai okokból is – a legfejlettebb régiók termelési kultúrái dematerializálódnak (elsősorban bonyolultságú fokok és információátvitelt fog növekedni), s így egyre inkább függetlenednek a világ többi részétől. Bonyolult termékeikre a technológiai központokon kívül egyre nehezebben találnak fizetőképes keresletet. Így végül is a végbemeget a legfejlettebb régiók egyfajta lekapcsolódása a világgazdaság többi részéről. E feltételezés meglehetősen ellentmond a centrum-periféria felfogások hagyományos változatainak. Mivel azonban az esetlegesen dezorganizált periféria piaci értéke nagymértékben leromolhat s ugyanakkor egyre nehezebben kezelhető politikai zavarforrássá válik, elképzelhetőek a központban elszigetelődései forgatókönyvek is. Ennek teljes kibomlása kevésbé valószínű, de épp technológia-intenzív, vagy stratégiai területeken Kelet- és Nyugat-Európa között azért valamilyen megjelenésük mégis valószínűsíthető.

b) „Meneküljön-aki-tud” forgatókönyvnél tovább fokozódik a világ fragmentáltsága, miközben a gazdaság liberalizált, privatizált és nagyjából

deregulált. Minden csoport, vállalat, város, ország a saját – valós, vagy vélt – komparatív előnyeit védi. A túlélés nagy valószínűséggel csak a mások rovására képzelhető el. A technológiai innováció ebben az értelemben válik fegyverré. Ilyen körülmények között a technológiai verseny igen könnyen átcsaphat valamilyen „technológiai háborúba” s ezzel nagymértékben destabilizálódhat a kelet-európai felzárkózási pályák technológiai környezete is. A nemzeti technológiapolitikák elsődleges feladata ebben a helyzetben a helyi (nemzeti) vállalatok nemzetközi versenyképességének növelését szolgáló környezet kialakítása lesz.

c) A stabil éj Technológiai Világrend forgatókönyvében a nemzetközi technológiai központok hármasa (USA, Japán, Nyugat-Európa) kapcsolatrendszere megállapodik s egymás által is elismert egyensúlyi állapot felé tart. A központok régióinak kölcsönös függése oly mértékben megnövekedett, hogy bármelyikük helyzetének megroppanása a másik kettőre is drámai következménnyel járna. Ugyanakkor egyik régió sem erősödhet meg oly mértékben, hogy a másik kettőt katonai, gazdasági vagy technológiai értelemben ellenőrizhesse. A kooperáció így közös érdekévé válik. A globális problémák kezelésénél a többi térség is kaphat e meghatározó központoktól feladatokat.

E forgatókönyv lényegében egyfajta keveréke a szabad piaci versenynek és országos (regionális, kontinentális) szociális piacnak. Ebben az értelemben a scenario a nyílt versenyhelyzetek és az innovációt, a technológiát szuperioritást helyi pozíciók biztosítására használó „blokkstratégiák” között ingadozik.

d) A Fenntartható Globális Integráció forgatókönyve napirenden szereplő rokonszenves utópia. Megfogalmazódik ugyan nemzetközi környezetpolitikai programok, deklarációk szintjén (Brutland Report, Riói dokumentumok), azonban extrém katasztrófahelyzeteket leszámítva aligha valószínűsíthető legalább középtávon a működésénél elengedhetetlen elszántság a helyi érdekek figyelmen kívül hagyásához. Alapja a hagyományos piacgazdasági imperatívusz helyett egyfajta szociális és környezeti értékek által irányított kooperatív gazdaság lenne (lehetne). Sajátos technológiai megoldások, a helyi szakértelem s szociális innovációs valamilyen keveréke szolgálná ezt a modellt. A nemzetközi rendszer (fél)perifériáján még több ellenele van, mint a rendszer központjaiban, mert sokan itt úgy vélik, hogy organikus fejlődés koncepciójával – akarva-akaratlanul – konzerválja a fennálló egyenlőtlenségeket.

e) A Blokkyszerű Integrációs forgatókönyv is összerendeződés párti, de felfogása szerint a globalizáció elsősorban regionális szövetségek kiépülésén keresztül megy végbe. A regionális integráció (Európai Unió, FÁK, NAFTA, a latin-amerikai MERCOSUR stb.) válik így módon a középtávú fejlődés motorjává. Kérdés azonban, hogy a regionalitás ilyen típusú felér-

tékelődése hogyan hat a technológiák piacára, a szakértelmiség migrációjára, vagy a technológiaintenzív termékek gyártásának területi megosztására.

Ezzel együtt ez az egyik leginkább valószínű Szenárió, következményei a lokális technológiai kapacitások fenntartására azonban kétségtelenül elmentmondások lehetnek.

Ez a regionális merkantil forgatókönyv a klasszikus liberális felfogásnak kétségtelenül valószínűsíthető alternatívája.

f) GATT-ista Szenáriónak fogjuk nevezni a tőke, ár, technológia áramlás szabályozása szempontjából teljesen homogen nemzetközi rendszert. Ezen „egységes piacok” kiépülése azonban a következő másfél évtizedben aligha valószínűsíthető.

12. A társadalmi (gazdasági, kulturális szervezeti) innováció különböző típusai a 90-es évek második felének Magyarországon is egyre nagyobb mértékben kötődnek az informatikához. Az információs technológiák szerepe itt négyes:

a) Általános infrastrukturális. A fent jelzett szerkezeti átrendeződés első sorban a tudáselosztás, -használat és -értékesítés új típusú hálózataiból építkezik. Ezek „fizikai” hordozóivá az új információs technológiák válnak.

b) Gazdasági aktorokhoz kötődő. Az ágazatok legnagyobb hányadának technológiai megújulásban, az új momentumok megjelenésében az egyes technológiákban – mérési, szabályzási elemként, vagy másként az „alapfolyamatokba integrálódva”, de meghatározó módon – jelen vannak informatikai elemek.

c) E technológiákban megjelenő probléma-megoldási módok és kommunikációs formák az ezredfordulón általános kulturális metaforává válnak, és elterjedt gondolkodásbeli klišétnek a technológiától hagyományosan távolabbi területeken is erősen hatnak és befolyásolják a folyamatokat.

d) Az informatikai fejlesztés egyre nagyobb mértékben meghatározza a nemzetközi pénzügyi, kulturális, tudományos hálózatok működési módozatait s így módon alapvetően befolyásolja az ország nemzetközi kapcsolódási, vagy kommunikációs lehetőségeit - a legkülönbözőbb területeken.

13. Mindezek az elemek a 90-es évek közepén az ipari társadalmakban hatalmas erőforrás-összpontosítást s gyakorlati és kormányzati programok sorát generáló „információs társadalom” elméletekbe kapcsolódnak össze. Némileg leegyszerűsítve a továbbiakban információs társadalmon olyan gazdasági és társadalmi rendet értünk, amelyben

a) Az információtermelés és -forgalmazás a nemzeti jövedelem termelésének egyre nagyobb hányadát határozza meg;

b) A foglalkoztatottak egyre nagyobb számát a szélesebben vett kommunikációs iparokban, hálózatokban és munkakörökben alkalmazzák;

c) Az információs technológiák olyan generikus technológiáknak minősülnek, amelyek az egész gazdaság innovációs képességét meghatározzák;

d) Az információkezelés folyamatai általános kulturális metaforává válnak.

14. A magyar információs társadalom program keretértékei:

a) Fejlesztési ütem: az információs technológiák generikus jellegéből és társadalmi hatásaiából következően a gazdaság az információs technológiákra szánt forrásai a következő öt évben a mindenkori GDP növekedési ütemének másfélszeresét teszik ki. Így módon 2005-re megközelítjük az európai középmezőny alsó szegélyét.

b) Terjedelem: célként megfogalmazható, hogy a következő években (1998–2000) 1% GDP növekedésre 2,5% informatikai piacbővülésnek kellene jutnia. A bővülés 30%-a költségvetési, 70%-a pedig versenyszférából származó forrásokra épülhetne. 1998–99-ben ez az arány még 40:60 lehetne, míg 2000–2001-től már tartható lenne öt éven át a 30:70 arány (2005-re ez végül 15–20:80-ra módosulhatna).

c) Iskolázottsági szint: 2004–2005-re a megfelelő korosztályok 75–80%-a valamilyen középszikolát végez, s talán fele valamilyen felsőfokú oklevelet is szerez. A középszikolát végzettek 80–90%-a laikus felhasználói tapasztalatokkal rendelkezik az informatikában, s talán 10–15%-uk aktívabb, kreatívabb együttműködésre is felkészített az informatikával. A diplomával rendelkezők 100%-ának vannak laikus felhasználói készségei és egyharmaduk valamilyen ennél alkotóbb együttműködésre is kész ezzel a technikával. A felsőoktatási teljes hallgatói létszám 5–8%-a valamilyen értelemben vett informatikus szakon végző.

d) Területi metszetek: a nagyvárosok lakóinak számára elvben – regionális csomópontokon, munkahelyeken vagy lakásokban – biztosítva van a hozzáférés informatikai szolgáltatásokhoz. A kisebb városok lakóinak kétharmada és a falvak lakóinak 40–50%-a számára is 2005-re a fenti paraméterek elérhetők.

15. Mindezekre reagálva az informatikai szolgálatok fejlesztésénél és telepítésénél két alapkérdésre kell választ adnunk:

a) A szolgáltatások gazdasági tevékenység központúak, avagy személyi szükséglet központúak legyenek-e? Vagy más szavakkal, azok első sorban a térségben beinduló vállalkozói tevékenység-, illetve külső beruházás-barátok legyenek, avagy első sorban különböző állampolgári igényeket elégítsenek ki? A dilemma a fejlett ipari országokban is létezik, de – legalábbis az EU aktuális információs társadalom-stratégiáinál – s első sorban a tartalom-szolgáltatásoknál – most mintha az állami referenciaprojekteknel az állampolgári szükségletek kielégítése kerülne egy hajszállal előbbre. Itt is reménykednek gerjesztett gazdasági hatásban, csatlakozó informatikai vállalkozói beruházásban, azonban az esetek nagy részében állami forrásokból,

vagy EU pályázatokból a szolgáltatás kiépítésének költségei önmagában is biztosíthatók. A Magyarországhoz hasonló országokban azonban a dilemma sokkal élesebb. A szolgáltatások jelentős részének működéséhez szükséges alapinfrastrukturális beruházások nem, vagy csak részben történtek meg, ugyanakkor mind az állam, mind az önkormányzatok és más regionális struktúrák heveny forráshiányban szenvednek. A projektekhez ezért vég-ső soron – némi állami közreműködéssel meghatározó módon olyan piaci szereplőket kell megnyerni, akik és amelyek legfeljebb rövid távon, egy már középtávon jelentkező és hasznot hozó piaci szegmens megteremtésében lesznek érdekelték. Tehát, a mi esetünkben olyan szolgáltatásokat, amelyek középtávon (3 éven belül) nem termelnek profitot, csak olyan helyeken lehet tervezni, ahol van olyan más szolgáltatás (illetve ahhoz kapcsolódó előzetes infraberuházás) amely azt önmagában „elviszi”. Nálunk ez a dilemma végül is azt jelenti, hogy a regionális szolgáltatások meghatározó (vagy legalábbis azok nagyobb költségigényű) részét, minden valószínűség szerint, nem az állampolgári komfortot, hanem az innováció esélyeit javító programok fogják jelenteni. A háztartásokban jelentkező igények pafonjai, felső küszöbértékei az életszínvonal jelenlegi lassú rekonstrukciós üteme mellett ugyanis inkább rugalmatlanok, feltehetően kevésbé dinamikusan bővíthetők, mint a gazdasági játékosok gyorsabban várható szükségletei. A jelenlegi trendek szerint, legalább is rövid, de talán középtávon is, nálunk nehezen elképzelhető – kivételes eseteket, ill. területeket leszámítva – a fejlett ipari országokból ismert azon trend, mely szerint a közforrásokból kiépített szélesebb közösségi hálózatok majd eltartanak gazdasági tevékenységet generáló szolgáltatásokat is. A kiépítés gazdasági motívumainak – ismét kivételesen túl – nálunk erősebben kell jelentkezniük (s hogy azon belül a viszonylag „szegényebb” lakosság mely szolgáltatásokra jelentkezik mégis igényként, azt már külön fejlesztési döntéseknek kell megfontolniuk).

b) A második dilemma a regionalitás méretezésében jelentkezik a szolgáltatások kiépítésénél. Helyi, községi akciókon túl itt két valószínű regionális szint jelentkezik – a város és a megye. Bizonyos esetekben a néhány megyét tartalmazó régiók is – elsősorban gazdasági projekteknek szöbe jöhetnek. Azonban, a megye fölötti régiók megbuktak, nem is jöttek – a központi akarat próbálkozásai ellenére – létre, vagy üres szerkezetek maradtak. Regionális innovációs adatbázisok közül azonban talán így is kiépíthető egy észak dunántúli és egy három megyére kiterjedő tisztántúli rendszer. A többi esetekben és különösen az állampolgár centrumú rendszerek megyeiek, illetve városiak lehetnek. Az ezek közötti választás nyilvánvalóan már rendszerspecifikus lesz, s attól is függeni fog, milyen szolgáltatás kiépítésére mozgósítható legalább részben kiegészítő helyi fejlesztési forrás.

16. A programtervezés szintjén azonban feltételezhető, hogy míg a gazdasági rendszerek inkább mégis a megye fölötti regionális igények lassú ku-

mulódásából lesznek majd levezethetőek, az állampolgári igények ellenben, de még a helyi vállalkozó-orientált projektek is, inkább városközpontúak lehetnek. Egy országos programnál helyi bázisul inkább csak a néhány nagyváros jöhetne igazán szóba olyan komplex szolgáltatási programokhoz, ahol a városi szinten kiépített sokrétű programokat talán már középtávon szélesebb regionális piacra is ki lehetne terjeszteni.

A kialakuló opciók egy 2 x 2 mátrixba rendeződnek:

	SZOLGÁLTATÁS	
	ÁLLAMPOLGÁR	GAZDASÁGTÁMOGATÓ
REGIONÁLIS	1. oktatási adatbázisok	2. innovációs aktorközpont
TÉRSÉG		
VÁROSI	3. közigazgatási szolg.	4. vállalkozóorientált szolg.

Az (1.) kiépítésére elsősorban a térségben létező egyetemi-felsőoktatási bázis szolgálhat. Ennek számítóközpontjára, informatikai részlegére építve kialakítható különböző távoktatási rendszerek helyi összekapcsolása, vagy egymás mellé rendelése és egy szélesebb továbbtanulási adatbázis – amely „nagyegyetemi” programoktól a munkanélküli átképzési programokig mindenféle opciót tartalmazhat.

A (2.) a regionális innovációs hálózatok kiépüléséhez kapcsolódna.

A (3.) a már létező városi kezdeményezésekhez csatlakozhat, a fejlesztések konkrét irányait helyi igényfelmerésekre lehet építeni. Városonként így meglehetősen eltérő mixek alakulhatnak ki.

A (4.) feltehetően a helyi ipartestületek, gazdasági kamarák igényfelmeréséből indulhat.

17. Az informatika diffúziója

Az 1960–1970-es évek innovációs elméleteinek közös elemei szerint

- az innováció lényegében kereslet- vagy piacvezérelt tevékenység,
- az innováció legfontosabb forrásai nem a K+F részlegek, hanem a vállalat más részei, vagy maguk a felhasználók,
- az alap kutatás (vagy esetenként minden kutatás, a fejlesztéssel szemben) pazarlás a vállalat számára, mert úgy sem vezet profitot hozó innovációkhoz.

A 80-as évek második felében ezek az elméletek elérték a kelet-európai poliki elemzők közeget, s a 90-es évek elejére – rövid idő alatt melyen gyökeret eresztett hiedelmémmé váltak a döntéshozók között is. Ugyanakkor – a technológia nemzetközi központjaiban – a 80-as években e felfogással szemben megerősödtek a kutatásnak markánsabb, kiemeltbb szerepet tulajdonító nézetek. Például azon empirikus vizsgálatok többségénél, amelyekre bizonyi-

tó anyagként a fent idézett koncepciók hivatkoznak, az eredményekből egyáltalán nem következik valamilyen mechanikus piacvezéreltség. Sokkal inkább a kínálati oldal (K+F laboratóriumok, tudományos és műszaki szervezetek) és a keresleti oldal (marketing, potenciális és valós felhasználók) komplex interakciója mozgatja a folyamatot. Ezen belül az inkrementális innovációknál a felhasználóktól érkező impulzusok, a radikális innovációknál (különösen azok korábbi fázisaiban) pedig a kutatói szféra hatása lesz erősebb. A hazai informatikában is ezt a mozgási irányt tartjuk meghatározónak.

Különösen fontosá válik ez az intézményi hálózat olyan időszakokban, amikor magában a technológiai rendszerek fejlődésében szakadások vannak, vagyis technológiai-termelés-szervezési paradigmaváltások idején. Amikor azonban a technikai fejlődés iránya egy ismert technológia tökéletesítése és diffúziója lesz, akkor a párbeszéd a felhasználókkal válik fontosá. A K+F hálózatok létét egyébként az teszi szükségessé, hogy olyan új termékek, mint például a villanymotorok, vagy a műtrágyák, régi termékek inkrementális tökéletesítésén keresztül sohasem jöhetnek volna létre a gőzgépből, vagy a természetes trágyákból.

De épp a villamosítás példáján látjuk, hogyan relativizálódnak olyan fogalmak, mint a „radikális”, vagy az „inkrementális” innováció. A diffúzió első szakaszában, 1880–1890 körül a technológia drámaian újnak tűnt. Később, azonban oly mértékig közismertté vált, a működtetéséhez szükséges ismeretek és készségek olyannyira elterjedtek, a termékek olyan fokig felhasználó-barátokká váltak, hogy a korábban radikálisnak tűnő technológiai változatok is már csak inkrementális innovációknak minősültek.

A technológiai-termelés-szervezési paradigmaváltás természetesen átrendeződést gerjeszt az intézményrendszerben is. És fordítva, bizonyos intézményi vagy szervezeti átrendeződés megnyithatja az utat a technológiai fejlesztés bizonyos típusai előtt is.

Tömegkommunikáció – elektronikus kommunikáció

Az ismert szakszerző, Verne Gyula egyik művében egy paradigmatisz értekezés kommunikációs jelenettel találkozunk. A *Sztrógoff Mihály* című regényében Blount Harry angol és Jolivet Alcide francia újságíró egymással versengve tudósít az orosz–tatar háborúból. Mindegyiknek az az ambíciója, hogy ő szeretne előbb hírt adni a csata eredményéről. A csata azonban még dől, és a színhelyet egyetlenegy távírvonal köti össze a külvilággal. Most Verne Gyuláé a szó:

– *Lehet-e távíratozni?* – kérde csaknem egyszerre mind a kettő.

– *Tessék* – mondá a tiszt –, *10 kopek egy szó. Kérem a sürgöny szövegét.* Blount Harrynak sikerült visszatolni vetélytársát, és sürgönyét előbb adni a távírotiszt kezébe.

Ez azonnal munkához fogott. (...)

„A Daily-Telegraphnak, Londonban.

Omszki kormányzóság, Kolivan, augusztus 6-áról.

Orosz és tatár csapatok összeütközése. Orosz csapatok nagy veszteséggel visszanyomattak. Tatárok elfoglalták Kolivánt.”

Eddig tartott a sürgöny.

– *Most rajtam a sor!* – szólott Jolivet, s félre akarta tolni ellenfelét.

– *Nem végeztem még* – szólott ez, s hogy ne engedje elfoglalni a távírot adig is, míg új tényeket írhatna, a következőket veté papírra, s adta a tiszt kezébe.

„Kezdetben teremte Isten az eget és a földet.”

S míg az ezt sürgönyözte, maga az ablakhoz lépett, honnan a következő folytatással ment ismét a távírhoz:

„Két egyház lángban. A tűz a város felére kiterjed. A föld pedig ékesség nélkül vala, és pusztá. Az úr lelke táplálta a vizeket.” (...)

Jolivet úr dühös volt. De a távírotiszt megnyugtatta.

– *Ez az úr teljesen jogában van. Tíz kopek egy szó, s a meddig neki tetszik.*

Blount Harry úr folytatással tért vissza az ablaktól:

„Orosz menekülők eszeveszetten futnak a város felől. Ekkor szóla Isten: legyen világosság és lőn világosság.”

Míg a távírotiszt a Biblia harmadik versét befefejezte, Blount Harry ismét az ablaknál állt új adatokat gyűjteni, s nem vette észre, hogy sürgönye kifo-

gyott. Szórákozottságát Jolivan Alcide azonnal felhasználta, a táviróhoz ugrott és azt magának foglalta le. A következőket sürgönyözte:

„Jolivet Magdolnának, Páris.

Koliván, Omszki kerület, augusztus 6-áról.

Összeütközés orosz és tatár részről. Az oroszok megverettek. Futással menekülnek a városból. A város több ponton ég.”

Blount Harry arra tért vissza, hogy ellenfele, nem akarván szent dolgokat keverni a világiakkal, Berangerből folytatta sürgönyét:

„Egy kis király élt Yvetot-ban,

Kit nem említ a történelem.”

– Most ez az úr van jogában – szölt a távirótiszt. – 10 kopek egy szó, s a meddig tetszik.

Jolivet folytatni akarná, de e perczben bomba repült be az ablakon, cső-römpéssel zúzva szét annak üvegábláit.

Jolivet oda szaladt, felkapta a bombát, mielőtt szét pattanna, kidobta az ablakon, s a bomba a következő másodperczben odakünn nagy zajjal robbant szét. Azzal visszatért s folytatta:

– E perczben bomba röpült a táviró hivatalba.

„Korán fekszik, későn kel ottan,

S édesden alszik, dicstelen.”

E perczben a táviró sodronya megrázkódott. Éles puskatűz hangzott közelen.

– Uraim, a táviró sodronya elszakított. Vége a szolgáltatnak. – S ezzel egy kis ajtón, melyet az urak előbb észre sem vettek, kiosont a szobából. (…)

A következő perczben tatárok rohantak a szobába...

(Átdolgozta: Szász Károly. Budapest, Franklin Társulat, é.n.)

Vissza szeretnék még térni ennek a jelenetnek néhány interpretációjára azzal kapcsolatban, amit mondanom kellene.

Tulajdonképpen kétféle dologról szeretnék beszélni: a tömegkommunikációról, valamint az elektronikus kommunikációról, az Internetről és a World Wide Web-ről. Egyrészt előre kell bocsátanom, hogy ezek a főtéma szempontjából háttérjelenségek, és mint afféle közbülső változók, nehéz rólok eldönteni, hogy ok vagy okozat szerepük van akkor, amikor ők maguk változnak, vagy amikor körülöttük változik valami.

A másik dolog, amit még előre szeretnék bocsátani az, hogy ha akár csak öt évvel ezelőtt kértem fel erre az előadásra, hosszsan beszéltem volna a tömegkommunikációról és illendőségéből megemlítettem volna, hogy a számítógépek is van kommunikatív felhasználása, mert hát arról akkoriban már illett tudni. És azt is lehet mondani, hogy ha esetleg tíz év múlva, vagy valahány év múlva kérnek fel ugyanerre az előadásra, akkor illendőségéből fo-

gok beszélni a tömegkommunikációnak a ma ismeretes formáiról, tehát a földi rádiózásról, a földi szórású televíziózásról, esetleg a ma hagyományos kábeltelevíziózásról, műholdas televíziózásról. Mert esetleg addigra már szinte az egész szférát magába ölelte, magába foglalta az Internet-hez kötődő, abból kifejlődő, abból átalakuló elektronikus mindenféle továbbítás.

Mi történik itt tulajdonképpen, mitől vannak ezek a furcsa változások? Egyrészt a digitalizálódás jelensége zajlik le, ami azt jelenti, hogy minden információt megpróbálnak – és sikerül – digitális formába átírni. A Verne-regényekben még csak az emberi beszédet, a beszélt vagy írott kommunikációt viszik át digitális formába, a Morse-kódba, amelyik az egyik első ilyen digitális kommunikáció volt. Ma már képeket, hangokat, mozgóképeket is át tudunk vinni digitális formába. Ez azután azt is eredményezi, hogy a tömegkommunikáció eddigi költségei radikálisan csökkennek, egy műhold-szatornán 16 eddigi csatornát lehet továbbítani a digitális eljárással.

A másik következménye ennek a digitalizációnak, az elektronizálódásnak, amely a digitalizálódással együtt jelentkezik. Eleinte csak annyit jelentett, hogy felgyorsult az információtovábbítás, pl. egy faxnak az eljuttatása valahova, az gyakorlatilag egyidejű, egy E-mail-nek az eljuttatása gyakorlatilag egyidejű.

A harmadik ilyen következmény, hogy olcsóbbá válik a kommunikáció – ehhez gyorsan hozzá kell tennünk, hogy viszonylag. Anélkül, hogy erről lennének igazi adataim, az a megfigyelésem, hogy nem úgy válik olcsóbbá, hogy olcsóbban tudunk kommunikálni, hanem úgy válik olcsóbbá, hogy ugyanezért a pénzért tudunk többet kommunikálni. Tehát a kommunikációra fordított összkiadások nem csökkennek, talán még nőnek is, viszont ezért bit-ben, byte-ban számolva sokkal többet tudunk kommunikálni, mint eddig és sokkal gyorsabban.

És végül ennek a fajta kommunikációnak az egyik legfontosabb jellemzője az, hogy uralkodóvá válik a multimédia jelleg. A multimédián azt szokás érteni, hogy minden színes, mozog, csilingel, tehát az audiovizuális közlemény teljes mértékben továbbítható. Ez akkor érthető meg, hogy mit jelent, ha arra gondolunk, hogy a Sztrogoff Mihály táviratában csak egy szöveg volt továbbítható, de az is hangalakjától megfosztva. Később lehetővé vált a hang továbbítása, a mozgóképnek, a színes mozgóképnek a továbbítása és így tovább.

Ez egész folyamat, amiről beszélek, valahogy kapcsolódott az Internet nevű kommunikációs hálónak a növekedéséhez, amiről nem szeretnék hosszú történeti áttekintést adni, csak kiemelnem néhány jellemző vonását. Az Internet növekedésére jellemző a szinte spontán, tartalmát tekintve majdhogynem folklorisztikusan burjánzó jelleg, amit elősegített az, hogy – különösen az első időszakban – az Interneten való kommunikáció közpénzen történt, a technika ingyen volt, az idő ingyen volt, tehát a felhasznált időnek

a mennyisége közömbös volt, és ráadásul a felhasználók között nagyon sok volt a diák, vagy az olyanfajta tudományos munkatárs, akinek az időelszámolása mondjuk a futószalagon dolgozó munkához képest lazább volt.

Ha valakinek ma mutatnak Internetet, ugye odamegyek egy ismerősömhöz, akiről azt hallottam, hogy ért az Internethez – ez most egy státusmeghatározó – „mutasd meg nekem, hogy mi az, hogy Internet”, akkor a legvalószínűbb, hogy ő olyan képernyő elé fog odavinni minket, amin mindenféle grafikus dolgok vannak, színek, képek, formák, egyebek. Magyarul az Internetnek a World Wide Web nevű részét, szegmensét fogja bemutatni, ami önmagában, talán, ha öt éves összesen, korábban az Interneten csak szövegek mentek, adatállományok. Tehát az Interneten is lezajlott az a fajta forradalmi változás, ami a személyi számítógépeken is lezajlott. Biztos a jelenlét között is sokan még olyan módon kezelnek programot, hogy be kellett tenni parancsokat a programokba, ehhez képest ma ráklikkelünk egy-egy felíratra a képernyőn, és az ún. grafikus interface révén kommunikálunk a számítógéppel. Tehát ugyanez a dolog mintegy 10–15 éves késéssel az Interneten is lezajlott. Az Interneten ma már jelentős részben grafikus és gyakran hang és mozgóképanyagok mennek.

Még egy érdekes mozzanatra szeretnék rámutatni az internetes életformának, az internetes gyakorlatnak, és ez az, hogy az internetes kommunikáció – nem véletlen, hogy tudósok voltak valahol a folyamathoz elején – óriási mértékben épít a hivatkozások rendszerére. Ezeket linkeknek, vagy hiperlinkeknek, vagy ugrópontoknak nevezik. Ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy egy internetes szövegben, egy internetes közleményben nemcsak olyan módon vannak hivatkozások, mint ahogy egy tudományos szövegben vannak lábjegyzetek, vagy a végén egy bibliográfia, hanem ezeket a hivatkozásokat élővé lehet tenni, egy rákattintással rögtön ott van a hivatkozott anyag, és egy további rákattintással ott van egy másik hivatkozott anyag. Ennek következtében ezek a hivatkozások meg is szaporodtak, átalakult a szerepük, olyan virtuális háló jött létre a hivatkozásokból, amelyik – nagyon nehezen megfogható módon – de mégis csak megjeleníti az emberi tudás belső hálózati rendszerét.

És végül egy utolsó mozzanat az Internettel kapcsolatban: közhelyszerűen ismert az Internetnek a legendás szabályozatlansága, az, hogy a szabályozást a minimumra, és a lehető legdemokratikusabb módra szorították, és ugyanakkor a szabályozásban óriási fontosságú szerepet tölt be az ún. „netiketi”, a net-tel kapcsolatos etiketi, hogy mit illik és mit nem illik az Interneten csinálni.

Ha végignézzük ezeket a kicsit ötletszerűen kiemelt mozzanatokat a kommunikációs forradalomból, akkor érdemes feltenni a kérdést, milyen lesz a kommunikáció ebben a korszakban, amikor az Internet révén lehetővé tett kommunikációs módok és formák az eddiginél is lényegesen jobban elterjedtek.

Elsősorban a gyorsuló visszacsatolást emelném ki, ha valaki az Interneten kap egy levelet, egy E-mail-t, egy villanypostát, a „netiketi” azt írja elő neki, hogy szinte azonnal válaszolnia illik, ha mást nem, legalább nyugtázza a szöveg vételét, hiszen van egy technikai bizonytalanság, hogy megérkezett-e a szöveg. Viszont ebből a gyorsuló visszacsatolásból és válaszkényszerből következik az is, hogy másképpen viszonyulunk az Interneten való levelezéshez, mint a közönséges papírpóstán való levelezéshez. A szöveg egy kicsit talán felhígul, talán kevesebb fáradság megy bele, mint egy akár órák hosszát, vagy napokon át latolgatott, papíron készülő személyes levélbe, hagyományos levélbe, de ugyanakkor ennek révén egy csomó más értéket, közvetlenséget, intimitást lehet nyerni, ami esetleg abban a bizonyos, sokat fontolgatott hagyományos levélben talán kevésbé van meg.

A másik óriási kommunikációs változás, azzal függ össze, hogy a múlt archivumai visszakereshetővé válnak, ahogy a digitalizálás nemcsak előre halad, hanem visszafelé is halad, tehát az emberi kultúra eddig létrehozott értékeit digitalizálva is archiválják, digitalizálva is elteszik. Abban a pillanatban, amikor valami így digitalizálódva is eltevéődik, minden ami szöveg, visszakereshetővé válik, és talán nem sok idő kell ahhoz, hogy a képek is visszakereshetővé váljanak valamilyen képi logika alapján. Ebben a forradalmi újdonság az az egyszerűsödés, az olcsóbbodás, ami ha ilyen mértékű, akkor óriási változást jelent.

Eddig is visszakereshető volt szinte minden. Én emlékszem rá, hogy bőlcsezs koromban egy magyar színhistóriához az 1800-as évek *Acta Philologicáját* is át kellett lapoznom, mert nem volt olyan indexe az *Acta Philologicának* – ha jól emlékszem a címére – amiből egyértelműen kiderült volna, hol van az az anyag, amit én keresek.

Most viszont, egy másik apró anekdotával: láttam egy Jefferson Párizsban c. filmet, amelyikben fellelpett a francia forradalomnak egy Desmoulins Camille, Camille Desmoulins nevű második vonalbéli figurája, és valahogy csegett a fülemnek, hogy erről az úrról Petőfi Sándor írt valamit, de nem emlékszem, hogy hol és nem emlékszem, hogy mit. Egy hagyományos Petőfi kötetben nincs olyan index, amiben a versekben előforduló névemlítése visszajönnének, otthon letöltöttem a Internetről a Petőfi összeset, ami nem egy olyan nagyon nagy file, kb. akkora, mint egyetlen fotónak a digitalizált anyaga. Beraktam a szövegszerkesztőmbé és teljesen primitív módon beütöttem a Desmoulins-t, és kiderült, hogy Petőfi annak idején azt mondta, hogy Rómában Cassius valék, és még mond közben valamit és Párizsban Desmoulins Camille, azzal végzi versét kb. 20 éves korában, hogy itt is leszek tán valaki. Ezt elektronikusán nagyon egyszerűen, nagyon gyorsan vissza lehetett keresni, ugyanezt hagyományos módokon egészen másképpen lehetett volna csak megtenni – kivéve, ha Veres András emlékeztetőből is idézte volna rögtön az egész verset.

A következő kiemelkedő különbség, a csatornahiány megszűnése. Ma pl. nagy tülekedés folyik azért, hogy 2 kereskedelmi TV csatorna és 2 kereskedelmi rádiócsatorna kinek a tulajdonába megy a privatizáció során, de Verne hősei is nagy tülekedést folytattak az egyetlen távírócsatorna birtokáért. Egy-két évtizeddel később már multiplex rendszerrel ugyanazon a dróton több hírcsatornát is lehetett volna továbbítani. Ma ez a csatornahiány gyakorlatilag megszűnőben van, és a tülekedés ma már nem annyira azért folyik, mert a technikai csatornahiány lenne a döntő, hiszen műholdas akárhány csatorna van, hanem az olcsó csatorna, a bejáratott csatorna, a közönség által már megismert csatorna iránt van a tülekedés a rádió- és a TV-privatizáció során.

Ami átvezet a következő ponthoz, éspedig, hogy ebben a gyakorlatilag végtelenné fokozódó kínálatban a szellemi marketing előtérbe fog kerülni. Ez előre látható, és tetszik vagy nem tetszik nekünk, a hagyományos bölcsészértékek, vagy humanértékek kapcsán, eléggé nyilvánvaló az, hogy ha a kínálat végtelenné fokozódik, akkor óriási jelentősége lesz azoknak a mód-szereknek, amikkel ezen a kínálaton belül megpróbáljuk a néző, a befogadó az eligazodását befolyásolni.

Ugyanakkor, ami viszont talán egy ellenirányuló folyamat, a „minden választható” után, amikor tehát mindent le tudok kérni a mindentudó csatornából, az Internetből, előtérbe kerül ismét a szerkesztett tartalom. Fel fog értekelődni a szerkesztett tartalom. Lehet, hogy most folyóiratok szűnnek meg azért, mert úgymond az Interneten is el lehet helyezni azt, ami abba a folyóirathoz való, és akkor minek papíron. Az viszont nagyon valószínű, hogy az Interneten is kialakulnak, már most alakulnak, és a jövőben talán nem sejtett formában is alakulnak azok a szerkesztett tartalomból álló csomagok, amelyek a folyóiratnak, valami egészen más formában, de mégiscsak a megfelelő lesznek.

Azzal a gondolattal szeretném zární ezt a kis áttekintést, hogy tulajdonképpen kommunikálunk-e mi a számítógéppel abban az értelemben, hogy a kommunikáció másik oldalán a partner a számítógép, tehát nemcsak a közvetítő a számítógépes csatorna, hanem partner is a számítógép. Az a gyanúm, hogy egyelőre nem nagyon, szinte mindig a számítógép mögötti emberrel kommunikálunk, azzal az emberrel, aki a programot írta, azzal az emberrel, aki a választ beprogramozta, azzal az emberrel, aki azokat a tartalmakat előállította, amelyek ott a túlóldalon vannak. Ebben az értelemben még azok a sakkmérkőzések is kivételnek számítanak, amelyekben a számítógép már legyőzte a világbajnokot is. A számítógép mögött emberek állnak, akik úgy programozzák, hogy a számítógép legyőzhesse a világbajnok emberi agyát.

1. Rostoványi Zsolt nagyon érdekes előadása a civilizációk közötti érintkezés, a találkozások konfliktusos vagy kooperációs jellegének kérdéséveti fel a hallgatóban. Elsősorban az a kérdés tisztázandó szerintem, hogy a fő konfliktusvonalak valóban civilizációk között húzódnak-e, s azonosíthatjuk-e a politikai konfliktusokat a civilizációk konfliktusával?

Szerintem nem. Meggyőződésem, hogy a különböző fegyveres konfliktusok nem kulturális különbségek, hanem gazdasági-politikai érdekösszeütközések miatt robbantak ki, s a konfliktusok résztvevői nem kulturális hovatartozásuk szerint oszlottak meg. Úgy látom, a különböző konfliktusok kulturális motívumainak abszolutizálása sok esetben inkább arra szolgál, hogy tudományosabb jelleget adjon a magyarázatnak, új, mélyebb dimenziókat nyisson meg. Ezek a dimenziók valóban nagyon érdekesek, de sokszor nincsenek összefüggésben a felszínen tapasztalható jelenségekkel.

Vegyünk egy konkrét, mai példát, mely fel is merült az előadásban, mint a nyugati és az iszlám világ összecsapása. Az öböl-háborúra gondolok, mely valóban közelmúltunk egyik legmeggrázóbb eseménye volt. Nos, ebben az esetben a küzdőfelek megoszlása nem követte a sémát: Irakkal (s az őt csendben támogató Jordániával szemben) olyan széles nemzetközi koalíció állt fel, mely a nyugati nagyhatalmak mellett magában foglalt több arab államot is, s ne feledjük: Kuvaitot, e belső rendjében erősen az iszlám tradíciókhoz kötődő arab államot szabadították fel a nemzetközi koalíció erői egy olyan megszállótól, mely ideológiájában az iszlám mellett erősen épít az európai ihletésű arab nacionalizmusra is. Látványos és elegáns dolog ilyenkor a kultúrák harcát emlegetni, de nem hinném, hogy erről lenne szó.

2. Magyarország geopolitikai helyzetének s abból fakadó lehetőségeinek felmérése még nem történt meg igazán. Úgy gondolom, hogy nem kell félnünk itt egy régebben használt metafora, a „kompország” kategóriájának felelevenítésétől. Persze nem abban az irodalmias formában és szellemiségben, mint ahogy az nálunk szokás, hanem inkább úgy, hogy a komp eredeti funkcióját alkalmazzuk és hasznosítjuk: a közvetítés, a csere, az értékek ide-oda szállításának funkcióját. Nem az egyik vagy másik partot kell választanunk, hanem a partok közötti közvetítés feladatát és lehetőségét kell realizálnunk.